

Government Oriental Library Series.

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No 10

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करमिश्रविरचितभाष्यसहिता.

THE TAITTIRĪYA SAMĪTĀ

OF THE

KRISHṆA YAJUR-VEDA

WITH THE

COMMENTARY OF BHATTABHA SKARAMIS RA.

Vol. VIII.

(Kanda V—Prasnas 1 to 4)

EDITED BY

A MAHA'DEVA S'A'STRI, B A,

Curator, Government Oriental Library, Mysore,

AND

PANDITARATNAM K RANGA CHA'RYA,

Pandit, Government Oriental Library, Mysore

Published under the Authority of the Government of
His Highness the Maharaja of Mysore.

MYSORE

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS

1898

EDITORIAL NOTE

The portion comprised in this volume has been edited from a collation of the manuscript copies found in the Sarasvatī Bhandāra of H. H. the Mahārāj's Palace, Mysore, in the Sarasvatī-mahal of the Tanjore Palace, and in the Sanskrit Library of the Sringeri Matt at Kudli.

A M S

पञ्चमकाण्डविषयसूची.

चतुर्थकाण्डाम्नातानां मन्त्राणां ब्राह्मणम् १—४ प्रपाठकाः.

प्रथमः प्रपाठकः.

			अनुवारः.
उर्याग्निब्राह्मणम्	१—१०
सावित्रहोम., अग्न्यादान च	१
अश्वभिधानीग्रहणादिकम्	२
अश्वोक्तामणादिकम्	३
मृत्स्वनादिकम्	४
अवुपसर्जनादिकम्	५
उर्यानिर्माणम्	६
उर्यासंस्कारावापनादि	७
मापोपनिवापः, पश्चालम्भ	८
उर्यधारणार्थदीक्षादिः	९
उर्यधारणम्	१०
अश्वमेधे आग्निyo नाम मन्त्राः	११

द्वितीयः प्रपाठकः.

अग्निचयनब्राह्मणम्	१—१०
आसन्न्यामुख्याग्निस्थापनम्, वात्सप्रेणोपस्थान च	१
चयनदेशे उर्याग्नेर्नयनम्	२
गार्हपत्यचयनम्	३
उर्याग्निसनिवापः	४
चयनक्षेत्रकर्षणम्	५
सिकतानिवापादि	६
रुमोपधानादि	७
स्वयमातृष्णैः उपधानादि	८

मुख्योखोपधानादि	१
अपस्योपधानादि	१०
अश्वमेधमन्त्राः	११—१२
सूचीभिरश्वस्यासिपथरूपनमन्त्राः	११
अश्वत्वकृच्छेदनमन्त्राः	१२

तृतीयः प्रपाठकः.

द्वितियाद्याश्चतस्रः चितयः	१—११
द्वितियचितौ अश्विनीनां ऋतव्यानां प्राणभृतामपस्यानां वयस्यानां				
चेष्टकानामुपधानम्	१
तृतीयस्या मध्यमाया चितौ स्वयमातृष्णानां दिव्यानां प्राणभृतां				
बृहतीनां बालसित्त्यानां चोपधानम्	२
चतुर्थचितौ अश्विन्यास्तोमीत्यानामुपधानम्	३
चतुर्थचितौ सृष्टीनां ध्युष्टीनां चोपधानम्	४
पञ्चमचितौ असपत्नानां विराजां स्तोमभागानां च विधानम्	५
स्तोमभागविधिशेषः	६
पञ्चमचितौ नाकसदां चोडानां स्वयमातृष्णायां विकल्प्यांश्चोपधानम्				७
पञ्चमचितौ छन्दसामुपधानम्	८
पञ्चमचितौ सयुजां मण्डलेष्टकानां विश्वज्योतिषां चोपधानम्	९
वृष्टिसर्पानां सयानिनां आदित्येष्टकानां घृतेष्टकानां यशोदानां				
चोपधानम्	१०
भूयस्कृतां अप्सुपदादीनां द्रविणोदानामायुष्याणां धमिहृदवाच्यायाः				
ऋतव्यानां चोपधानम्	११
अश्वमेधविधिः	१२

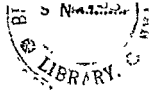
चतुर्थः प्रपाठकः.

चितिसंस्कारः	१—११
इन्द्रतनूनां यज्ञतनूनां नक्षत्रेष्टकानां चोपधानम्			..	१
ऋतव्यानामुपधानं, षष्ठ्या चितौ अधिपत्नीनामुपधानं, द्विरण्यश-				
कलप्रांक्षणं च	२
शतव्रीह्यहोम	३

अग्निपरिषेचनविकर्षणे	४
ध्याधारणावोक्षणादि	५
समिदाधानादि	६
चित्याधिश्चयणादि	७
वगोर्षाराहोमादि	८
वाजप्रसवीयहोमादि	९
अग्नियोगविधिः, पुनश्चित्तिविधिश्च		१०
काम्यचयनविधिः, विहव्योपधान च		११
अश्वमेधब्राह्मणं, ऋक्सुमसास्रां विधिश्च			...	१२

दति: ७३.

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करमिश्रविरचितभाष्यसहिता.

पञ्चमकाण्डः

प्रथमः प्रश्नः.

सावित्राणि जुहोति प्रसूत्यै चतुर्गृ-
हीतेन जुहोति चतुष्पादः पशवः

'सावित्राणि । जुहोति । प्रसूत्या इति प्र-सू-
त्यै । चतुर्गृहीतेनेति चतुः-गृहीतेन । जुहोति ।
चतुष्पाद् इति चतुः-पादः । पशवः । पशून् । ए-

'अतः परं अत्रिकाण्डमन्योर्पेयमारभ्यते । तत्राद्यं प्रश्नचतुष्टयमेकं
काण्डं चतुर्थकाण्डान्नातमन्त्रब्राह्मणं, शिष्टं प्रश्नत्रयं काण्डा-
न्तरं प्रयोगविशेषार्थम् । तत्र उक्तां संभरिष्यतः सावित्रहोमं
विदधाति—सावित्राणि जुहोतीति ॥ सावित्रेः मन्त्रैरेकाहुतिं
जुहोति । मन्त्रबहुत्वात् बहुवचनम् । तत्र 'युजानः प्रथमं
मनः'* इत्याद्याः सप्त सावित्र्य ऋचः, एकं सावित्रं यजुः ।
'नपुंसकमनपुंसकेन' इति नपुंसकस्य शेषात्सावित्राणि सर्वाण्यु-
च्यन्ते । 'युजे वाम्'* इत्यस्या अपि 'सूराः'* इति सूति-

पशूनेवाव रुन्धे चतस्रो दिशो दि-
क्ष्वेव प्रति तिष्ठति छन्दांसि देवे-
भ्योपाक्रामन्न वोऽभागानि हव्यं व-
क्ष्याम इति तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतम-
धारयन्पुरोनुवाक्यायै याज्यायै देव-
तायै चपक्षाराय यच्चतुर्गृहीतं जुहो-

व । अवेति । रुन्धे । चतस्रः । दिशः । दिक्षु । ए-
व । प्रतीति । तिष्ठति । छन्दांसि । देवेभ्यः ।
अपेति । अक्रामन् । न । चः । अभागानि । ह-
व्यम् । वक्ष्यामः । इति । तेभ्यः । एतत् । चतुर्गृ-
हीतमिति चतुः-गृहीतम् । अधारयन् । पुरोनुवा-
क्याया इति पुरः-अनुवाक्यायै । याज्यायै । देव-

घात्वन्वयेन सावित्रत्वम्, यथा ' विश्वेदेवम्य नेतुः '* इति मृत्य-
र्थान्वयेन सावित्री ऋभवति । अन्ये तु छत्रिन्यायेनेत्याहुः, लिङ्ग-
समवायात् । प्रमृत्ये अनुज्ञानाय कर्मणो भवति सवित्राऽनुजातं
कर्म यथा स्यादिति । ' तादी च ' इति गतेः ऋतित्स्वरत्वम् ।
चतुर्गृहीतिनेत्यादि । गतम् ॥

छन्दांसीत्यादि ॥ प्रायेणामिषियाणि छन्दांसि चतवारि
गायत्री त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुप्ति भागानि वयं शुष्माकं
हव्यं न वक्ष्याम इत्यभिवाय देवेभ्यः छन्दांसि अपाक्रामन् ।

ति छन्दास्येव तत्प्रीणाति तान्य-
स्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति
यं कामयेत ॥ १ ॥ पापीयान्थस्या-
दित्येकैकं तस्य जुहुयादाहुतीभिरेवै-
नमपं गृह्णाति पापीयान्भवति यं

तायै । वपट्कारोयेति वपट्-कारायं । यत् । चतुर्गृ-
हीतमिति चतुः-गृहीतम् । जुहोति । छन्दास्येति ।
एव । तत् । प्रीणाति । तानि । अस्य । प्रीतानि ।
देवेभ्यः । हव्यम् । वहन्ति । यम् । कामयेत ॥ १ ॥
पापीयान् । स्यात् । इति । एकैकमित्येकं-एकम् ।
तस्य । जुहुयात् । आहुतीभिरित्याहुति-भिः ।
एव । एनम् । अवेति । गृह्णाति । पापीयान् । भ-
वति । यम् । कामयेत । वर्सीयान् । स्यात् । इ-

ततो देवाः तेभ्यः एतच्चतुर्गृहीत अधारयन् छन्दोर्धमेतत् अक-
ल्पयन् । किम् ? पुरोनुवाक्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः यद्वृहीतं तद्रायश्या-
द्यर्थमधारयन् । सर्वत्र हि पुरोनुवाक्यादिभ्यः चतुर्गृहीते इदमि-
दानी छन्दोभ्यः इति । तस्मात् चतुर्गृहीतस्य होमः इदानीं
छन्दसां प्रीणनार्थं भवति । तानि च प्रीतानि अस्य देवेभ्यो
हव्यं वहन्ति ॥

३यं कामयेतेत्यादि ॥ पापीयान् पापधरः एकैकं प्रतिमन्त्रं
च जुहुयात् । 'एकं बहुव्रीहिवत्' इति द्विप्रयोगे विभक्ति-

कामयेत् वसीयान्स्यादिति सर्वाणि
 तस्यानुद्रुत्य जुहुयादाहुत्यैवैनमभि
 क्रमयति वसीयान्भवत्यथो यज्ञस्यै-
 वैपाऽभिक्रान्तिरेति वा एष यज्ञमु-
 खाद्ऋचा योऽग्नेर्देवताया एत्यष्टावेता-
 नि सावित्राणि भवन्त्यष्टाक्षरा गाय-

ति । सर्वाणि । तस्य । अनुद्रुत्येत्यनु-द्रुत्य । जु-
 हुयात् । आहुत्येत्या-हुत्या । एष । एनम् । अभी-
 ति । क्रमयति । वसीयान् । भवति । अथो इति ।
 यज्ञस्य । एव । एपा । अभिक्रान्तिरित्यभि-क्रा-
 न्तिः । 'एति । वै । एषः । यज्ञमुखादिति यज्ञ-
 मुखात् । ऋद्भ्याः । यः । अग्नेः । देवतायाः । ए-
 ति । अष्टौ । एतानि । सावित्राणि । भवन्ति ।

लोपः । अवग्रहे तु विभक्तिः श्रूयते । आहुतिशब्दस्य सं-
 हितायां छान्दसं दीर्घत्वम् । वसीयान् वसुमत्तरः, विन्मतोर्लुक्
 'टेः' इति टिलोपः । सर्वाण्यनुद्रुत्य अन्ते एकामाहुतिं जुहुया-
 त् । तत आहुत्या एकया उपरि क्रियमाणया एनमभिक्रमयति
 उपरि गमयति ततो वसीयान् भवति । अथो अपि च यज्ञस्यैव
 इयमभिक्रान्तिः यज्ञमेवानेन अभिक्रामयति ॥

'एति वा इत्यादि ॥ यज्ञमुखादारभ्य एष ऋद्भ्या एति
 अपगच्छति ऋद्भिहीनो भवति योऽग्नेः यज्ञदेवताया एति अग्नि

न्दाऽस्येव यज्ञयज्ञसेनार्पयति यदि
 कामयेत यजमानं यज्ञयज्ञसेनार्प-
 येयमिति यजुरन्तमं कुर्याद्यजमा-
 नमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयत्यृचा स्तो-
 मं समर्धयेति ॥ ३ ॥ आह स-
 मृद्ध्यै चतुर्भिरभिमा दत्ते चत्वारि

छन्दाऽसि । एव । यज्ञयज्ञसेनेति यज्ञ-यज्ञसेन ।
 अर्पयति । यदि । कामयेत । यजमानम् । यज्ञ-
 यज्ञसेनेति यज्ञ-यज्ञसेन । अर्पयेयम् । इति ।
 यजुः । अन्तमम् । कुर्यात् । यजमानम् । एव ।
 यज्ञयज्ञसेनेति यज्ञ-यज्ञसेन । अर्पयति । ऋचा ।
 स्तोमम् । समिति । अर्धय । इति ॥ ३ ॥ आह ।
 समृद्ध्या इति सं-ऋद्ध्यै । चतुर्भिरिति चतुः-भिः ।
 अभिम् । एति । दत्ते । चत्वारि । छन्दाऽसि । छ-

इत्यचसमासान्तः । अर्पयेयं प्रापयेयम् । अन्तमां अन्तिमाम्,
 छन्दसो वर्णविकारः, डिमचो वा आदिलोपः । गतमन्यत् ।
 यद्वा—अन्तिकस्यापि तमे तादिलोपः । ' ऋचा स्तोमम् '* इत्युपस्था-
 नमन्त्रः ॥

'चतुर्भिरित्यादि ॥ 'देवस्य '* इत्यादिभिः चतुर्भिः मन्त्रैः
 खनित्रमादत्ते । चत्वारि गायत्र्यादीनि छन्दांसि चतुर्षु मन्त्रेषु

छन्दाऽसि छन्दोभिरेव देवस्य त्वा
 सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्या अ-
 ग्निदेवेभ्यो निलायत स वेणुं प्रा-
 विशत्स एतामूतिमनु समचरद्यदे-
 णोऽसुपिरः सुपिराऽभिर्भवति स-

न्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव । देवस्य । त्वा ।
 सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे । इति । आह । प्र-
 सूत्या इति प्र-सूत्यै । अग्निः । देवेभ्यः । निला-
 यत । सः । वेणुम् । प्रेति । अविशत् । सः । ए-
 ताम् । ऊतिम् । अनु । समिति । अचरत् । यत् ।
 वेणोः । सुपिरम् । सुपिरा । अभिः । भवति ।
 सयोनित्वायेति सयोनि-त्वाय । सः । यत्रयत्रेति

श्रुतानि । तेन छन्दोभिरेव अभ्रचादान कृतं भवति । चतु-
 भिरिति 'अल्युपोत्तमम्' इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् । देवस्येत्यादि ।
 गतम् ॥

अग्निदेवेभ्य इत्यादि ॥ निलायत निरगच्छत् । 'उपसर्ग-
 स्यायतो' इति लत्वम् । विकारवत्त्वादनवग्रहणम् । वेणुं प्रविश्य
 ऊतिं रन्ध्रे कुर्वन् वेणोरन्तरालं समचरत् यदिदानीं वेणोः
 सुपिरं पश्यामः तत्पूर्वमाग्निना कृतम् । 'उतियूति' इति क्तिन्
 उदात्तत्वम् । सुपिरेत्यादि । योन्या सह सयोनित्वम् ॥

स इत्यादि ॥ कल्मापी कृष्णबिन्दुमती श्वेता । 'अन्यतो

योनि॒त्वाय॒स यत्र॑यत्राव॒सत्त॒कृष्ण-
म॒भवत्क॒ल्मापी॑ भ॒वति॑ रू॒पसं॑मृद्ध्या
उभय॒तः॒क्ष्णूर्भव॑ती॒तश्चा॒मुतं॑श्चा॒र्क-
स्याव॑रुद्ध्यै व्याम॒मात्री॑ भ॒वत्ये॒ता-
व॒द्वै पुरु॑पे वी॒र्यं॑ वी॒र्यसं॑मि॒ताऽप॑रि॒मि-

यत्र—यत्र । अव॑सत् । तत् । कृष्ण॑म् । अ॒भवत् ।
क॒ल्मा॒पी । भ॒वति॑ । रू॒पसं॑मृद्ध्या इति॑ रू॒प-स॒मृ-
द्ध्यै । उ॒भय॒तः॒क्ष्णूरि॑त्यु॒भयतः—क्ष्णूः । भ॒वति॑ । इ-
तः । च । अ॒मुतः॑ । च । अ॒र्कस्य॑ । अव॑रुद्ध्या इ-
त्यव॑रुद्ध्यै । ¹⁰व्याम॒मात्री॑ति॒ व्याम—मात्री॑ । भ॒व-
ति॑ । ए॒ताव॑त् । वै । पुरु॑पे । वी॒र्यम् । वी॒र्यसं॑मि-
तेति॑ वी॒र्य-सं॑मि॒ता । अ॒प॑रि॒मिते॒त्यप॑रि-
मि॒ता । भ॒वति॑ । अ॒प॑रि॒मित॒स्ये॒त्यप॑रि-
मि॒तस्य॑ । अव॑रुद्ध्या

दीप्' इति दीप् । उभयतःक्ष्णूः उभयोरन्तरयोर्निशिता सू-
क्ष्मा, क्ष्णु तेजने क्विपि छान्दसं दीर्यत्वम् । इतश्चेत्यादि । इह
अस्मादपि लोकात् अर्कस्य अन्नस्य अवरुद्ध्यै भवति ॥

¹⁰व्याममात्री भवतीति ॥ पञ्चारन्निर्व्यामः । चतुररन्तिरित्येके ।
एतावदिति । व्यामप्रमाणं पुरुपे वीर्यम् यस्माद्धीर्येण सम्मि-
ता परिच्छिन्ना । 'तृतीयाकर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अपरिमितेत्यादि । गतम् । वनस्पतीनां मध्ये यः फलग्रहिः फ-

ता भवत्यपरिमितस्यावर्द्धयै यो व-
नस्पतीनां फलग्रहिरिति एषां वीर्या-
वान्फलग्रहिवैष्णवी भवति वी-
र्यस्यावर्द्धयै ॥ ४ ॥

व्यृद्धं वा एतद्यज्ञस्य यद्यजुष्के-

इत्यव-र्द्धयै । यः । वनस्पतीनाम् । फलग्रहिरिति
फल-ग्रहिः । सः । एषाम् । वीर्यावानिति वीर्य-
वान् । फलग्रहिरिति फल-ग्रहिः । वैष्णुः । वैष्ण-
वी । भवति । वीर्यस्य । अवर्द्धया इत्यव-र्द्धयै ॥
कामयेत गायत्रौऽर्धयेति च सप्तविंशतिश्च ॥ १ ॥

व्यृद्धमिति वि-वृद्धम् । वै । एतत् । यज्ञस्य ।
यत् । अयजुष्केणेत्ययजु-केन । क्रियते । इ-

लानि बहूनि गृह्णाति स एष वैष्णु अस्य तु विशेषः एषां
फलग्रहीणां मध्ये एष वीर्यावान् । छान्दमं साहितिकं दी-
र्घत्वम् । फलेग्रहिरिति इन्प्रत्ययान्तो निपात्यते, व्यत्ययेन नि-
पातितं एवं निवर्तते । वनस्पतिशब्द उक्तस्वरः । वैष्णवी-
त्यादि । गतम् ॥

इति पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रश्ने प्रथमोनुवाकः.

व्यृद्धमित्यादि ॥ व्यृद्धं वृद्धिर्दानमेतत्कर्म यत् अयजुष्केण

ण क्रियते इमामगृभ्णन्नशनामृत-
 स्येत्यश्वभिधानीमा दत्ते यजुष्कृत्यै
 यज्ञस्य समृद्ध्यै प्रतूर्तं वाजिन्ना द्र-
 वेत्यश्वमभि दधाति रूपमेवास्यैत-
 न्महिमानं व्याचष्टे युञ्जाथाऽ रास-
 भं युवमिति गर्दभमसत्येव गर्दभं
 प्रतिष्ठापयति तस्मादश्वार्द्धभोऽस-

माम् । अगृभ्णन् । रशनाम् । ऋतस्य । इति ।
 अश्वभिधानीमित्यश्व-अभिधानीम् । एति । दत्ते ।
 यजुष्कृत्या इति यजुः-कृत्यै । यज्ञस्य । समृद्ध्या
 इति सं-ऋद्ध्यै । प्रतूर्तमिति प्र-तूर्तम् । वाजिन् ।
 एति । द्रव । इति । अश्वम् । अभीति । दधाति ।
 रूपम् । एव । अस्य । एतत् । महिमानम् । व्या-
 चष्टे इति वि-आचष्टे । युञ्जाथाम् । रासभम् ।
 युवम् । इति । गर्दभम् । असति । एव । गर्दभम् ।
 प्रतीति । स्थापयति । तस्मात् । अश्वात् । गर्दभः ।
 असत्तर इत्यसत्-तरः । योगेयोग इति योगे-यो-

अमन्त्रकेण अङ्गेन क्रियते । कर्मण्यपि निष्ठायाः 'गतिरनन्तरः'
 इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । व्युद्धमिति । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः'
 इति ऋकारसवयेते । इमामित्यादि । अश्वभिधानी अश्ववन्धि-

त्तरो योगेयोगे त्वस्तरमित्याह ॥५॥
 योगेयोग एवैनं युक्ते वाजेवाजे ह-
 वामह इत्याहान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव
 रुन्धे सखाय इन्द्रमूतय इत्याहेन्द्रि-
 यमेवाव रुन्धेऽग्निदेवेभ्यो निलाय-
 त्तं प्रजापतिरन्वविन्दत्प्राजापत्यो-

गे । त्वस्तरमिति त्वः-तरम् । इति । आह ॥
 ५ ॥ योगेयोग इति योगे-योगे । एव । एनम् ।
 युक्ते । वाजेवाज इति वाजे-वाजे । हवामहे ।
 इति । आह । अन्नम् । वै । वाजः । अन्नम् । ए-
 व । अवेति । रुन्धे । सखायः । इन्द्रम् । कुतये ।
 इति । आह । इन्द्रियम् । एव । अवेति । रुन्धे ।
 २अग्निः । देवेभ्यः । निलायत । तम् । प्रजापतिरिति
 प्रजा-पतिः । अन्विति । अविन्दत् । प्राजापत्य
 इति प्राजा-पत्यः । अश्वः । अश्वेन । समिति ।

नीं रशनां यजुष्ये यजुषा कृतत्वाय । प्रनूर्तमित्यादि । गतम्* ॥

१अग्निदेवेभ्य इत्यादि ॥ देवेभ्योपक्रान्तमग्निं प्रजापतिरन्ववि-
 न्दत् अन्विय लब्धवान् । अश्वीयं प्राजापत्यः । तस्मा-
 दश्वेन संभरणं अग्नेर्लाभाय भवति ॥

श्वोश्वेन सं भ्रंत्यनुवित्त्यै पापवस्य-
सं वा एतत्क्रियते यच्छ्रेयसा च पा-
पीयसा च समानं कर्म कुर्वन्ति
पापीयान् ॥ ६ ॥ ह्यश्वाद्गर्दभोश्वं पू-
र्वं नयन्ति पापवस्यसस्य व्यावृत्त्यै
तस्माच्छ्रेयाःसं पापीयान्पश्चादन्वे-

भ्रन्ति । अनुवित्त्या इत्यनु-वित्त्यै । ^३पापवस्यसमि-
ति पाप-वस्यसस्य । वै । एतत् । क्रियते । यत् ।
श्रेयसा । च । पापीयसा । च । समानम् । कर्म ।
कुर्वन्ति । पापीयान् ॥ ६ ॥ हि । अश्वात् । गर्द-
भः । अश्वम् । पूर्वम् । नयन्ति । पापवस्यसस्ये-
ति पाप-वस्यसस्य । व्यावृत्त्या इति वि-आवृत्त्यै ।
तस्मात् । श्रेयाःसम् । पापीयान् । पश्चात् । अ-
न्विति । एति । बहुः । वै । भवतः । भ्रातृव्यः ।

^३पापवस्यसमित्यादि ॥ पापेन वसीयसं वसुमत्तरं पापेनैव
वसुनास्तीति विन्मनोर्लुक् । यद्वा—पाप वसु यस्य स पापवसु,
तस्मात् आतिशायिनिक्र 'टे' इति टिलोपः, छान्दस ईकार-
लोपः, 'अनसन्तानुमकात्' इत्यजसमासान्तः । यद्वा—पापं च
शुभं च सह क्रियते इति तद्व्यावृत्तिः विभागः ॥

^४बहुर्वा इत्यादि ॥ भवतः भूति लिप्पमानस्य बहुः भ्रातृव्यः

ति बहुवै भवतो भ्रातृव्यो भवती-
 व खलु वा एप योग्निं चिनुते वज्र-
 श्वः प्रतूर्वनेष्टवक्रामन्नशस्तीरित्याह
 वज्रेणैव पाप्मानं भ्रातृव्यमव क्राम-
 मति रुद्रस्य गाणपत्यादित्याह रौद्रा
 वै पशवो रुद्रादेव ॥ ७ ॥ पशून्नि-
 र्याच्यात्मने कर्म कुरुते पूष्णा सयु-

भवति । इव । खलु । वै । एपः । यः । अग्निम् ।
 चिनुते । वज्री । अश्वः । प्रतूर्वनिर्ति । प्र-तूर्वन् । एति ।
 इहि । अवक्रामन्नित्यव-क्रामन् । अशस्तीः । इति ।
 आह । वज्रेण । एव । पाप्मानम् । भ्रातृव्यम् । अवेति ।
 क्रामति । रुद्रस्य । गाणपत्यादिति गाण-पत्यात् ।
 इति । आह । रौद्राः । वै । पशवः । रुद्रात् ।
 एव ॥ ७ ॥ पशून् । निर्याच्येति निः-याच्य ।

अनेको वाचकः यश्चाग्निं चिनुते अयमपि भवति भवत्येव
 तस्मात् बहुभ्रातृव्यः यज्ञार्थं यज्ञात्मानं अश्वं पूर्वं नीयमानं
 प्रतूर्वन् एहीत्यनुमन्त्रयते । ततो वज्रेणैव पाप्मानं भ्रातृव्यं अव-
 क्रामति अष्टभ्य हितस्वि, मन्त्रलिङ्गं च 'अवक्रामन्नशस्तीः' * इति ।
 अशस्तयः अकीर्तयः । भ्रातृशब्दात् 'व्यव सपते' इति व्य-
 न्तत्ययः । रुद्रस्येत्यादि । गतम् ॥

जां सुहेत्याह पूषा वा अध्वना सं-
नेता समष्ट्यै पुरीपायतनो वा एष
यदग्निरङ्गिरसो वा एतमग्रे देवता-
नां संभरन्पृथिव्यास्सुधस्थादग्निं
पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेहीत्याह साय-
तनमेवैनं देवताभिस्सं भरत्याग्निं पु-

आत्मने । कर्म । कुरुते । पूष्णा । सयुजेति स-
युजा । सह । इति । आह । पूषा । वै । अध्वनाम् ।
'सनेतेति सं-नेता । समष्ट्या इति सं-अष्ट्यै । पुरी-
पायतन इति पुरीष-आयतनः । वै । एषः । यत् ।
अग्निः । अङ्गिरसः । वै । एतम् । अग्रे । देवताना-
म् । समिति । अहरन् । पृथिव्याः । सुधस्थादि-
ति सुध-स्थात् । अग्निम् । पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् ।
अच्छे । इहि । इति । आह । सायतनमिति स-
आयतनम् । एव । एनम् । देवताभिः । समिति ।

'पूष्णा सयुजेति ॥ गर्दभस्थानीयमानस्य अनुमन्त्रणम् । सनेता
सम्यक्प्रवर्तयिता समष्ट्यै सम्यक्प्राप्त्यै गन्तव्यस्य । 'तादौ
'च' इति गने. प्रकृतिस्वरत्वम् । पुरीपायतन इत्यादि ।
पुरीषं मुदं आयतनमस्येति तेनाग्निः पुरीष्यमित्युच्यते । अङ्गि-
रस्वत् 'नमोङ्गिरोमनुषाम्' इति क्तवम्, अङ्गिरोभिस्तद्वत्,

रीप्यमङ्गिरस्वदच्छेम इत्याह येन
 ॥ ८ ॥ संगच्छते वाजमेवास्य वृद्धे
 प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निस्संभृत्य
 इत्याहुरियं वै प्रजापतिस्तस्यां ए-
 तच्छ्रोत्रं यद्वल्मीकोग्निं पुरीप्यमङ्गि-
 रस्वर्द्धरिप्याम् इति वल्मीकवपामुपं

भरति । अग्निम् । पुरीप्यम् । अङ्गिरस्वत् । अ-
 च्छे । इमः । इति । आह । येन ॥ ८ ॥ संगच्छत इति
 सं-गच्छते । वाजम् । एव । अस्य । वृद्धे । प्रजा-
 पतय इति प्रजा-पतये । प्रतिप्रोच्येति प्रति-
 प्रोच्य । अग्निः । संभृत्य इति सं-भृत्यः । इति ।
 आहुः । इयम् । वै । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः ।
 तस्याः । एतत् । श्रोत्रम् । यत् । वल्मीकः । अ-
 ग्निम् । पुरीप्यम् । अङ्गिरस्वत् । भरिप्याम् । इ-

'ततो मन्वरे' इति भत्वम् । देवताभिरङ्गिरोभिश्च सन्गते ।
 येनत्यादि । अच्छेहीति अभिसंप्राप्तु गच्छेति दशन्त् ।
 गच्छन् येन संगच्छते प्रष्टा किमच्छेहीति त इति ।
 पुरीप्य अङ्गिरस्वदच्छेम' इत्युत्तर द्वायात् । कश्चिच्च ॥

'प्रजापतय इत्यादि ॥ प्रतिप्रोच्य निन्द्य ।
 वाजमेवास्य वृद्धे इति ॥

तिष्ठते साक्षादेव प्रजापतये प्रतिप्रो-
 च्याग्निं सं भरत्यग्निं पुरीष्यमङ्गि-
 रस्वद्वराम् इत्याह येन संगच्छते
 वाजमेवास्य वृक्षेऽन्वग्निरुपसाम-
 ग्रम् ॥ ९ ॥ अख्यदित्याहानुख्यात्या
 आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजि-
 न्पृथिवीमित्याहेच्छत्येवैनं पूर्वया वि-

ति । वल्मीक्यपामिति वल्मीक-वपाम् । उपेति ।
 तिष्ठते । साक्षादिति स-अक्षात् । एव । प्रजापत-
 य इति प्रजा-पतये । प्रतिप्रोच्येति प्रति-प्रोच्यं ।
 अग्निम् । समिति । भरति । अग्निम् । पुरीष्यम् । अङ्गि-
 रस्वत् । भराम् । इति । आह । येन । संगच्छत इति
 सं-गच्छते । वाजम् । एव । अस्य । वृक्षे । 'अन्वि-
 ति । अग्निः । उपसाम् । अग्रम् ॥ ९ ॥ अख्यत् ।
 इति । आह । अनुख्यात्या इत्यनु-ख्यात्यै । आ-
 गत्येत्या-गत्यं । वाजी । अध्वनः । आक्रम्येत्या-

‘अय उपातियन्ति—अन्वग्निरुपसामग्रमख्यदिति ॥ अनुख्यात्यं
 अनुक्रमेण ख्यात्यर्थं ‘आगत्य’ ‘आक्रम्य’* इति द्वाभ्यां अश्वेन
 प्राया मृदमाक्रमयति । तत्राग्निं पूर्वया इच्छति, उत्तरया विन्दति ।

न्दत्युत्तरया द्वाभ्यामा क्रमयति प्र-
तिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरू-
रूपाः पशवः प्र जायन्ते द्यौस्ते
पृष्ठं पृथिवी सुधस्थमित्याहैभ्यो वा
एतं लोकेभ्यः प्रजापतिस्समैरयद्रू-

क्रम्यं । वाजिन् । पृथिवीम् । इति । आह । इच्छ-
ति । एव । एनम् । पूर्वेया । विन्दति । उत्तरयेत्युत्-
तरया । द्वाभ्याम् । एति । क्रमयति । प्रतिष्ठित्या
इति प्रति-स्थित्यै । अनुरूपाभ्यामित्यनुरूपा-
भ्याम् । तस्मात् । अनुरूपा इत्यनुरूपाः । पश-
वः । प्रेति । जायन्ते । द्यौः । ते । पृष्ठम् । पृथि-
वी । सुधस्थमिति सुध-स्थम् । इति । आह ।
एभ्यः । वै । एतम् । लोकेभ्यः । प्रजापतिरिति
प्रजा-पतिः । समिति । ऐरयत् । रूपम् । एव ।

द्वाभ्यामा क्रमयतीति । प्रतिष्ठार्थमनुरूपाभ्यां आक्रमयतीत्येव । 'आ-
गत्य वाज्यध्वनः' * 'आक्रम्य वाजिन्पृथिवीम्' * इति दर्शनात् अनु-
रूपत्वमनयोः । तस्मात् अनुरूपा जनयिष्यः प्रजा जायन्ते
पशवः ॥

द्यौस्ते पृष्ठमिति—अश्वस्य पृष्ठं संमृज्यते ॥ एभ्यो वा
इत्यादि । गतम् । वज्री वा इत्यादि । गतम् । अन्यतोद्वयः

पमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे वृज्जी
 वा एष यदश्वो दृद्धिरन्यतोदृद्यो
 भूयान्लोमभिरुभयादृद्यो यं द्विप्या-
 त्तमधस्पदं ध्यायेद्वज्रेणैवैनं स्तृ-
 णुते ॥ १० ॥

अस्य । एतत् । महिमानम् । व्याचष्ट इति वि-
 आचष्टे । वृज्जी । वै । एषः । यत् । अश्वः । दृद्धि-
 रिति दत्-भिः । अन्यतोदृद्य इत्यन्यतोदत्-भ्यः ।
 भूयान् । लोमभिरिति लोम-भिः । उभयादृद्य
 इत्युभयादत्-भ्यः । यम् । द्विप्यात् । तम् । अ-
 धस्पदमित्यधः-पदम् । ध्यायेत् । वज्रेण । एव ।
 एनम् । स्तृणुते ॥ १० ॥

आहृ पापीयान्द्रादेव येनाग्रं वृज्जी वै सप्त-
 दश च ॥ ३ ॥

दृद्धिः भूयान् बहुतरः उभयोदत्तात् । अथोभयोदृद्यो
 लोमभिर्भूयान् बहुतरलोमत्वात् । अन्यतरस्मिन् भागे उपरि अधो
 वा दन्ताः येषां ते अन्यतोदत्तः, 'छन्दसि वा' इति ददावः,
 उभयोः दन्ता येषामिति पूर्ववद्ददावः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति
 दीर्घत्वम् । पदस्याधस्तात् अधस्पदं, तिष्ठद्गुप्रभृति 'अधशिरसी पदे'
 इति सत्वम् । वज्रेणैव एनं स्तृणुते छादयति विनाशयति ॥

इति पञ्चमे प्रथमे द्वितीयोनुवाकः.

उत्क्रामोदक्रमीदिति द्वाभ्यामुत्क्रम-
यति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां त-
स्मादनुरूपाः पशवः प्र जायन्तेऽप
उप सृजति यत्र वा आपं उपग-
च्छन्ति तदोपंधयः प्रति तिष्ठन्त्यो-
पंधीः प्रतितिष्ठन्तीः पशवोऽनु प्रति
तिष्ठन्ति पशून् यज्ञो यज्ञं यजमानो

'उदिति । क्राम् । उदिति । अक्रमित् । इति ।
द्वाभ्याम् । उदिति । क्रमयति । प्रतिष्ठित्या इति
प्रति-स्थित्यै । अनुरूपाभ्यामित्यनु-रूपाभ्याम् ।
तस्मात् । अनुरूपा इत्यनु-रूपाः । पशवः । प्रेति ।
जायन्ते । अपः । उपेति । सृजति । यत्र । वै । आपः ।
उपगच्छन्तित्युप-गच्छन्ति । तन् । ओपंधयः । प्रतीति ।
तिष्ठन्ति । ओपंधीः । प्रतितिष्ठन्तीरिति प्रति-तिष्ठ-
न्तीः । पशवः । अनु । प्रतीति । तिष्ठन्ति । पशून् ।
यज्ञः । यज्ञम् । यजमानः । यजमानम् । प्रजा इति

'उत्क्रामोदक्रमीदिति ॥ द्वाभ्या अश्वं प्राञ्चमुत्क्रामयति ।
द्वित्वात् प्रतिष्ठित्यै भवति । 'उत्क्राम महते सौभगाय, उद-
क्रमीद्विणोदा वाजी '* इति दर्शनान् आनुरूप्यमनयोः कर्मणि ।

यजमानं प्रजास्तस्मादप उप सृज-
ति प्रतिष्ठित्यै यदध्वर्युरनग्रावाहुतिं
जुहुयादन्धोऽध्वर्युः ॥ ११ ॥ स्या-
द्रक्षांसि यज्ञं हन्युरहिरण्यमुपास्यं
जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽ-
ध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांसि घ्नन्ति
जिघर्म्यग्निं मनसा धृतेनेत्याह मनसा

प्र-जाः । तस्मात् । अपः । उपेति । सृजति । प्रति-
ष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । यत् । अध्वर्युः । अ-
नग्रा । आहुतिमित्या-हुतिम् । जुहुयात् । अन्धः ।
अध्वर्युः ॥ ११ ॥ स्यात् । रक्षांसि । यज्ञम् ।
हन्युः । हिरण्यम् । उपास्येत्युप-अस्यं । जुहोति ।
अग्निवतीत्यग्नि-वति । एव । जुहोति । न । अ-
न्धः । अध्वर्युः । भवति । न । यज्ञम् । रक्षांसि ।
घ्नन्ति । जिघर्मि । अग्निम् । मनसा । धृतेन । इति ।
आह । मनसा । हि । पुरुषः । यज्ञम् । अभिगच्छती-

आपो देवीरिति पदाशयमद्विरुपसृजति । यत्र वा इत्यादि ।
गतम् । लक्षणे अनो. कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

१ यदध्वर्युरित्यादि ॥ यत्र दक्षिणेऽनन्तरशफे जिघर्म्यग्निमित्यभि-

हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति प्रति-
 क्षयन्तं भुवनानि विश्वेत्याह सर्वं
 ह्येप प्रत्यक्षेति पृथुं तिरश्चा वयंसा
 बृहन्तमित्याहाल्पो ह्येप जातो म-
 हान् ॥ १२ ॥ भवति व्यचिष्टमन्नं
 रभसं विदानमित्याहान्नमेवास्मै स्व-
 दयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वे-

त्यभि-गच्छति । प्रतिक्षयन्तमिति प्रति-क्षयन्तम् ।
 भुवनानि । विश्वा । इति । आह । सर्वम् । हि । ए-
 पः । प्रत्यङ् । क्षेति । पृथुम् । तिरश्चा । वयंसा । बृ-
 हन्तम् । इति । आह । अल्पः । हि । एपः । जातः ।
 महान् ॥ १२ ॥ भवति । व्यचिष्टम् । अन्नम् । रभ-
 सम् । विदानम् । इति । आह । अन्नम् । एव । अस्मै ।
 स्वदयति । सर्वम् । अस्मै । स्वदते । यः । एवम् ।

जुहोति तत्र हिरण्य निशाय होतव्यमित्यनेन विधीयते । मनसा हीति ।
 अभि गच्छति सरल्पयति । मन्नं ह्येप इति । एप ह्यग्निं सर्वं भूत-
 जानं प्रत्यङ्क्षेति अनुप्रशिसति सर्वोपकारित्वात् सर्वगतत्वाच्च । क्षि
 निवामगत्यो तौदादिक, व्यत्ययेन शपो लुक् । तस्मात्प्रतिक्षय-
 न्तमुच्यते इति व्यत्ययेन उदङ् [...त्ययेन अङ्] क्रियते इति
 मन्यते । पृथुमित्यादि । गतम् ॥

दा त्वां जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह
 तस्माद्यत्पुरुषो मनसाऽभिगच्छति
 तद्वाचा वदत्यरक्षसेत्याह रक्षसामप-
 हत्यै मर्यश्रीस्स्पृहयद्वर्णो अग्निरि-
 त्याहापंचितिमेवास्मिन्दधात्यपंचिति-
 मान्भवति य एवम् ॥ १३ ॥ वेद

वेदं। एति। त्वा। जिघर्मि। वचसा। घृतेनं। इति। आह।
 तस्मात्। यत्। पुरुषः। मनसा। अभिगच्छति। त्यभि-
 गच्छति। तत्। वाचा। वदति। अरक्षसा। इति। आ-
 ह। रक्षसाम्। अपहत्या इत्यप-हत्यै। मर्यश्रीरि-
 ति मर्य-श्रीः। स्पृहयद्वर्ण इति स्पृहयत्-वर्णः।
 अग्निः। इति। आह। अपंचितिमित्यप-ंचितिम्।
 एव। अस्मिन्। दधाति। अपंचितिमानित्यप-
 चिति-मान्। भवति। यः। एवम् ॥ १३ ॥ वेदं।

उत्तरेऽवान्तरे शके अभिनुहोति—आ त्वेति ॥ तस्मादिति ।
 पूर्वं हि होमो मनसा, अयं तु वचसा । यस्मादेवं तस्मात्पुरुषः
 पूर्वं मनसाभिगतं पश्चाद्वाचा वदति । अपंचितिं पूजां अस्मिन्
 दधाति, स्पृहणीयवर्ण इति दर्शनान् । मनसा त्वै तामिति ।
 अनग्नौ हूयमाना आहुतिः मनसेवाप्यते । तस्मात् मनस्वतीभ्यां
 ऋग्भ्या पूर्वेत्तराभ्यां होमः आहुत्योराप्ये भवति एवं हि आ-

मनसा त्वै तामाप्तुमर्हति यामध्वर्यु-
 रनुग्रावाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां
 जुहोत्याहुत्योराप्त्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठि-
 त्यै यज्ञमुखेयं यज्ञमुखे वै क्रियमाणे
 यज्ञ ५ रक्षा ५ सि जिघा ५ सन्त्येतरहि

मनसा । तु । वै । ताम् । आप्तुम् । अर्हति । याम् ।
 अध्वर्युः । अनुग्रा । आहुतिमित्या-हुतिम् । जुहो-
 ति । मनस्वतीभ्याम् । जुहोति । आहुत्योरित्या-
 हुत्योः । आप्त्यै । द्वाभ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-
 स्थित्यै । यज्ञमुखेयं यज्ञमुख इति यज्ञमुखे-यज्ञमु-
 खे । वै । क्रियमाणे । यज्ञम् । रक्षा ५ सि । जिघा ५
 सन्ति । एतरहि । खलु । वै । एतत् । यज्ञमुखमिति

हुती अभिनिवृत्तं भवत इति । तदन्तलोपश्छान्दसः । प्राति-
 शाख्यं च 'तुनुपूर्वं उदात्तयोर्वकारः' * इति । द्वाभ्यामिति ।
 जुहोतीत्येव ॥

“परि वाजपतिः” इति तिमृभिः पदं परिलिखति गायत्र्यनुष्टु-
 प्त्रिष्टुभिः; तद्विधातुं स्तोतुं चारभते—यज्ञमुखे इत्यादि ॥ ‘अनु-
 दात्तं च’ इति द्वितीयोनुदात्तः । अश्वशफस्य कथं यज्ञमुख-
 त्वमित्याह—एतर्हीत्यादि । एतर्हि अस्मिन्काले खलु एतत्पदं
 यज्ञमुखं जातं यर्हि यस्मिन्काले एतत्पदमाहुतिरश्नुते प्राप्नुते ।

खलु वा एतद्यज्ञमुखं यद्द्वेनदाहुति-
 रश्रुते परिं लिखति रक्षसामपंहत्यै
 तिसृभिः परिं लिखति त्रिवृद्वा अ-
 ग्रियावानेवाग्निस्तस्माद्रक्षाऽस्यपंह-
 न्ति ॥ १४ ॥ गायत्रिया परिं लि-
 खति तेजो वै गायत्री तेजसैवैनं

यज्ञ-मुखम् । यर्हं । एनत् । आहुतिरित्या-हुतिः ।
 अश्रुते । परीतिं । लिखति । रक्षसाम् । अपंहत्या इ-
 त्यप-हृत्यै । तिसृभिरिति तिसृ-भिः । परीतिं ।
 लिखति । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । वै । अग्निः । या-
 वान् । एव । अग्निः । तस्मात् । रक्षाऽसि । अपेतिं ।
 हन्ति ॥ १४ ॥ गायत्रिया । परीतिं । लिखति । ते-
 जः । वै । गायत्री । तेजसा । एव । एनम् । परीतिं ।
 गृह्णाति । त्रिष्टुभां । परीतिं । लिखति । इन्द्रियम् ।

‘ अनद्यननेर्हिल् ’ ‘ णेनो रथो ’ इति एतादेश । ‘ द्विती-
 यादौ स्वेन ’ इति एनादेश ‘ एनदिति नपुमकैकवचन वक्त-
 व्यम् ’ इति । परिं लिखति पदपरिणामविधि । तिसृभिरिति
 सङ्ख्याविधि । त्रिवृत् महात्पन्नत्वात्ताच्छब्दम्, त्रेणाहितेष्टत्वा-
 च्छ । तस्मात्सर्वस्मादग्ने. रक्षास्यपहन्ति । गायत्रियेत्यादि । उ-
 न्दोविधि । तेजो वा इति । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द सहेत्प-
 च्या । एवमिन्द्रियं वै त्रिष्टुप् इति । अनुष्टुप् सर्वाणो छन्दा-

परिं गृह्णाति त्रिष्टुभा परिं लिखती-
 न्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियेणैवैनं परिं गृ-
 ह्णात्यनुष्टुभा परिं लिखत्यनुष्टुप्सर्वा-
 णि छन्दांसि परिभूः पर्याप्त्यै म-
 ध्यतोऽनुष्टुभा वाग्वा अनुष्टुप्समा-
 न्मध्यतो वाचा वदामो गायत्रिया
 प्रथमया परिं लिखत्यथानुष्टुभाऽथं

वै । त्रिष्टुक् । इन्द्रियेण । एव । एनम् । परीतिं । गृ-
 ह्णाति । अनुष्टुभेत्यनु-स्तुभा । परीतिं । लिखति ।
 अनुष्टुवित्यनु-स्तुप् । सर्वाणि । छन्दांसि । परि-
 भूरितिं परि-भूः । पर्याप्त्या इति परि-आप्त्यै ।
 मध्यतः । अनुष्टुभेत्यनु-स्तुभा । वाक् । वै । अनु-
 ष्टुवित्यनु-स्तुप् । तस्मात् । मध्यतः । वाचा ।
 वदामः । गायत्रिया । प्रथमया । परीतिं । लिख-
 ति । अथ । अनुष्टुभेत्यनु-स्तुभा । अथ । त्रिष्टु-

सीति । परिभूरिति । वाग्वा अनुष्टुप् । परितो भवतीति परिभूः
 सप्तो व्याप्नोति । 'अमित परित' इति द्वितीया । बलि
 लोपशब्दान्दस ॥

एवमभिप्रसिद्धेन क्रमेण छन्दास्याम्नातानि । इदानीं तं
 बाधित्वा क्रमान्तरं विदधाति—मध्यतोऽनुष्टुमेति ॥ यदि तर्ह्या-
 न्नातक्रमो बाध्यते प्रथमतृतीये उच्येतामित्याह—गायत्रिया प्रथम-

त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री यज्ञोऽनुष्टु-
 गिन्द्रियं त्रिष्टुप्तेजसा चैवेन्द्रियेण
 चोभयतो यज्ञं परि गृह्णाति ॥ १५ ॥
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति
 खनति प्रसूत्या अथो धूममेवैतेन
 जनयति ज्योतिष्मन्तं त्वाऽग्ने सुप्र-

भा । तेजः । वै । गायत्री । यज्ञः । अनुष्टुगित्यं-
 नु-स्तुक् । इन्द्रियम् । त्रिष्टुप् । तेजसा । च ।
 एव । इन्द्रियेण । च । उभयतः । यज्ञम् । परीति ।
 गृह्णाति ॥ १५ ॥

अन्धोऽध्वर्युर्महान्भवति य एव हन्ति त्रि-
 ष्टुभा तेजो वै गायत्री त्रयोदश च ॥ ३ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे ।
 इति । खनति । प्रसूत्या इति प्र-सूत्ये । अथो
 इति । धूमम् । एव । एतेन । जनयति । ज्योति-
 ष्मन्तम् । त्वा । अग्ने । सुप्रतीकृमिति सु-प्रती-
 येनि । क. पुनः अग्निंक्रमे इत्याह—तेजो वा इत्यादि । गतम् ॥

इति पक्षमे प्रथमे तृतीयोऽनुवाकः.

देवस्य त्वेत्यादि ॥ द्योवतो राननमन्तो । अथो अपि च एतेन

तीकमित्याह ज्योतिरेवैतेन जनयति
 सोऽग्निर्जातः प्रजाशुचाऽऽर्षयत्तं देवा
 अर्धर्चेनाशमयञ्छिवं प्रजाभ्योऽहिः-
 सन्तमित्याह प्रजाभ्य एवैनं शम-
 यति द्वाभ्यां खनति प्रतिष्ठित्याअ-
 पां पृष्ठमसीति पुष्करपूर्णमा ॥१६॥

कम् । इति । आह । ज्योतिः । एव । एतेन ।
 जनयति । सः । अग्निः । जातः । प्रजा इति प्र-
 जाः । शुचा । आर्षयत् । तम् । देवाः । अर्धर्चेने-
 त्यर्ध-ऋचेन । अशमयन् । शिवम् । प्रजाभ्य
 इति प्र-जाभ्यः । अहिः सन्तम् । इति । आह ।
 प्रजाभ्य इति प्र-जाभ्यः । एव । एनम् । शमय-
 ति । द्वाभ्याम् । खनति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-
 स्थित्यै । ^३अपाम् । पृष्ठम् । अस्ति । इति । पुष्क-
 र्पूर्णमिति पुष्कर-पूर्णम् । एति ॥ १६ ॥ हरति ।

प्रथमेन मन्त्रेण उत्पत्त्यमानस्याग्ने धूम जनयति प्रथम्यात् ।
 ज्योतिरेव एतेन द्वितीयेन मन्त्रेण ।

^२सोमिरेत्यादि ॥ पूर्वेणाग्नेन जातमग्निं प्रजाशुचयन्तं उत्त-
 रेणार्धर्चेनाशमयन्, शिवं प्रजाभ्य इति दर्शनात् ।

^३अपामित्यादि ॥ पुष्करपर्णं पद्मपत्रं अपामितःपृष्ठमिव उपरि-

हरत्युपां वा एतत्पृष्ठं यत्पुंक्करपूर्णं
 रूपेणैवैनदा हरति पुंक्करपूर्णं सं
 भरति योनिर्वा अग्नेः पुंक्करपूर्णं
 सयोनिमेवाग्निं सं भरति कृष्णा-
 जिनेन सं भरति यज्ञो वै कृष्णा-
 जिनेन यज्ञेनैव यज्ञं सं भरति

अपाम् । वै । एतत् । पृष्ठम् । यत् । पुंक्करपूर्ण-
 मिति पुंक्कर-पूर्णम् । रूपेण । एव । एनत् ।
 एति । हरति । पुंक्करपूर्णनेति पुंक्कर-पूर्णं ।
 समिति । भरति । योनिः । वै । अग्नेः । पुंक्कर-
 पूर्णमिति पुंक्कर-पूर्णम् । सयोनिमिति स-यो-
 निम् । एव । अग्निम् । समिति । भरति । 'कृ-
 ष्णाजिनेनेति कृष्ण-अजिनेन । समिति । भर-
 ति । यज्ञः । वै । कृष्णाजिनमिति कृष्ण-अजि-
 नम् । यज्ञेन । एव । यज्ञम् । समिति । भरति ।

भावात् । तस्माद्रूपेणात्मीयेन सह एनदाहृतं भवति अपां वृष्टमसि
 इत्याहरणात् । योनिर्वा इति । 'त्वामग्ने पुंकरादध्ययर्वा निर-
 मन्यत'* इति मन्त्रलिङ्गान् ।

'यज्ञो वा इति ॥ प्रधानसाधनत्वात् । आम्घाणामित्यादि । आ-
 म्यसंज्ञाभाजो ये आम्घाः पशवो गोजाव्यश्वतरीगर्दभपुरुषोष्टाः

यद्ग्राम्याणां पशूनां चर्मणा संभरे-
 द्ग्राम्यान्पशूञ्छुचाऽर्पयेत्कृष्णाजिनेन
 सं भर्त्यारण्यानेव पशून् ॥ १७ ॥
 शुचाऽर्पयति तस्मात्समावत्पशूनां
 प्रजायमानानामारण्याः पशवः क-
 नीयाःसश्शुचा ह्यृता लोमतस्सं
 भर्त्यतो ह्यस्य मेध्यं कृष्णाजिनं
 च पुष्करपर्णं च सः स्तृणातीयं वै

यत् । ग्राम्याणाम् । पशूनाम् । चर्मणा । संभरे-
 दिति सं-भरेत् । ग्राम्यान् । पशून् । शुचा । अर्पयेत् ।
 कृष्णाजिनेनेति कृष्ण-अजिनेन । समिति । भ-
 रति । आरण्यान् । एव । पशून् ॥ १७ ॥ शुचा ।
 अर्पयति । तस्मात् । समावत् । पशूनाम् । प्रजा-
 यमानानामिति प्र-जायमानानाम् । आरण्याः ।
 पशवः । कनीयाःसः । शुचा । हि । ऋताः ।
 लोमतः । समिति । भरति । अतः । हि । अस्य ।
 मेध्यम् । कृष्णाजिनमिति कृष्ण-अजिनम् । च ।
 पुष्करपर्णमिति पुष्कर-पर्णम् । च । समिति ।
 स्तृणाति । इयम् । वै । कृष्णाजिनमिति कृष्ण-

सप्त द्विपुराः श्वापदानि च पक्षिणश्च सरीसृपाणि च हस्ती च
 मर्कटश्च नादेयाश्चेति सप्त आरण्याः । तस्मादित्यादि । समा-

कृष्णाजिनमसौ पुष्करपर्णमाभ्या-
 मेवैनमुभयतः परि गृह्णात्यग्निदेवे-
 भ्यो निलायत तमधर्वाऽन्वपश्यद-
 थर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदस्य इति
 ॥ १८ ॥ आह य एवैनमन्वपश्य-
 तेनैवैनु सं भरति त्वामग्ने पुष्क-

अजिनम् । असौ । पुष्करपर्णमिति पुष्कर-प-
 र्णम् । आभ्याम् । एव । एनम् । उभयतः । परि-
 ती। गृह्णाति । अग्निः । देवेभ्यः । निलायत । तम् ।
 अधर्वा । अन्विति । अपश्यत् । अथर्वा । त्वा ।
 प्रथमः । निरिति । अमन्थत् । अग्ने । इति ॥ १८ ॥
 आह । यः । एव । एनम् । अन्वपश्यदित्यनु-अ-
 पश्यत् । तेन । एव । एनम् । नमिति । भरति ।
 त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधीति । इति । आं-

यन् 'समादायतुप्' इति स्वार्यिक । वनीयाम स्वल्पतराः शु-
 चा ऋतन्वात् प्राप्तत्वान्नाभिवृद्धिगण्यानाम् । लोमत लोमसु । आ-
 द्यादिच्चात्तसि । अतो हीति । यस्मादत्र संधियने तस्मादिदमस्य
 कृष्णाजिनस्य लोम मेधाहम् । कृष्णाजिन चेत्यादि । गनम् ॥

अग्निदेवेभ्यो निगयत निरगच्छत् । पूर्वपदन्वम् । अथ-
 र्वा नाम ऋषिः तमन्वपश्यत् । तत्र पुरीषोसीत्यादिभिः अष्टाभिः

रादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रि-
 तमविन्दत्तमु त्वा दध्यङ्पिरित्याह
 दध्यङ् वा आथर्वणस्तेजस्व्यासीत्तेज
 एवास्मिन्दधाति तमु त्वा पाथ्यो
 वृषेत्याह पूर्वमेवोदितमुत्तरेणाभि गृ-
 णाति ॥ ११ ॥ चतसृभिस्सं भर-

ह्य । पुष्करपर्ण इति पुष्कर-पर्णे । हि । एनम् ।
 उपश्रितमित्युप-श्रितम् । अविन्दत् । तम् । उ ।
 त्वा । दध्यङ् । ऋषिः । इति । आह । दध्यङ् ।
 वै । आथर्वणः । तेजस्वी । आसीत् । तेजः । ए-
 व । अस्मिन् । दधाति । तम् । उ । त्वा । पाथ्यः ।
 वृषा । इति । आह । पूर्वम् । एव । उदितम् ।
 उत्तरेणेत्युत्-तरेण । अभिति । गृणाति ॥ ११ ॥
 'चतसृभिरिति' चतसृ-भिः । समिति । भरति ।

मृदं सनति भगति । अन्नविन्द्रा ७ गान ७ मर्मा । 'हि च'
 इति निगाताभात् । दध्यङ् इत्यादिना । दध्यञ्चतीति दध्यङ् ।
 'ऋषिः' इत्यादिना किन् 'किन्प्रत्ययस्य' इति नुमः कुत्वम् ।
 दध्यङ् नाम अथर्वणः पुत्र तपि अणे पाथमि भव पाथ्य स एव
 दध्यङ् । 'पाथोनशीभ्यामण्' । पूर्वमेवोदितमिति । पूर्वेण मन्त्रेण
 उक्तमेवार्थं उत्तरेणाभिगृह्णाति अनुवदति उभयोरकार्यत्वात् ॥

'चतसृभिरिति' सङ्ख्याविधिः । छन्दोभिरेवेति । सम्भरणं कृतं भव-

ति चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेव
 गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्रा-
 ह्मणस्त्रिष्टुभी राजन्यस्य त्रैष्टुभो
 हि राजन्यो यं कामयेत् वसीया-
 न्थस्यादित्युभयीभिस्तस्य सं भरेत्ते-
 जश्चैवास्मा इन्द्रियं च समीचीं द-

चत्वारि । छन्दांसि । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः ।
 एव । गायत्रीभिः । ब्राह्मणस्य । गायत्रः । हि ।
 ब्राह्मणः । त्रिष्टुभिरिति त्रिष्टुक्-भिः । राजन्य-
 स्य । त्रैष्टुभः । हि । राजन्यः । 'यम् । कामयेत् ।
 वसीयान् । स्यात् । इति । उभयीभिः । तस्य । स-
 मिति । भरेत् । तेजः । च । एव । अस्मै । इन्द्रि-

तीति । गायत्रीभिरित्यादि छन्दोविधिः । अत्रादितश्चतस्रो
 गायत्र्यः । तिस्रः त्रिष्टुभ पञ्चम्याद्याः । सप्तमी पथ्यावृहतीति,
 त्रिष्टुबेव वा ; छन्दोन्तरस्येहाप्रस्तुतत्वात् ॥

'यं कामयेनेति पक्षान्तरम् । वसीयान् वसुमत्तरः । 'वि-
 न्मनोर्दुक्' 'टेः' इति टिल्योपः । समीचीं सद्गते । संपूर्वा-
 दच्चेनेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना किन्, 'समस्समि' इति स-
 न्यादेशः 'चौ' इति दीर्घत्वम्, अन्तोदात्तं च । 'नपुंसकाच्च'
 इति शीभावः ॥

धात्यष्टाभिस्सं भरत्यष्टाक्षरा गाय-
त्री गायत्रौऽग्निर्यावानेवाग्निस्तः सं
भरति सीदं होतरित्याह देवता ए-
वास्मै सः सादयति नि होतेति म-
नुष्यान्त्सः सीदस्वेति वयांसि
जनिष्वा हि जेन्यो अग्रे अहामि-

यम् । च । समीची इति । दधाति । "अष्टाभिः ।
समिति । भरति । अष्टाक्षरेत्यष्टा-अक्षरा । गाय-
त्री । गायत्रः । अग्निः । यावान् । एव । अग्निः ।
तम् । समिति । भरति । सीदं । होतः । इति ।
आह । देवताः । एव । अस्मै । समिति । साद-
यति । नीति । होता । इति । मनुष्यान् । समि-
ति । सीदस्व । इति । वयांसि । जनिष्वा । हि ।
जेन्यः । अग्रे । अहाम् । इति । आह । देवमनु-
ष्यानिति देव-मनुष्यान् । एव । अस्मै । सः सं-

अष्टाभिरिति पक्षान्तरम् । 'सीद होतः' * इत्यादिमन्त्रत्रयेण
देवान्मनुष्यान् वयांसि च अस्मै संसादयति सङ्गतान् स्यापयति
च धनपातनाय 'देवान् हविषा यजासि' * इति प्रथमे दर्शनात् 'होतृ-
पदने विदानः' * इति द्वितीये दर्शनात् । मनुष्यहोतृग्रहणात् तृतीये

त्याह देवमनुष्यानेवास्मै सः सन्नान्-
न्प्र जनयति ॥ २० ॥

क्रूरमिव वा अस्या एतत्करोति
यत्खनत्यप उपं सृजत्यापो वै शान्-
न्ताश्शान्ताभिरेवास्यै शुचं शम-
यति सं ते वायुमातरिश्वा दधात्वि-

न्नानिति सं-सन्नान् । प्रेति । जनयति ॥ २० ॥

एव पृथूनिति गृणाति होतरिति सप्तविंश-
ज्ञातिश्च ॥ ४ ॥

'क्रूरम् । इव । वै । अस्याः । एतत् । करोति ।
यत् । खनति । अपः । उपेति । सृजति । आपः ।
वै । शान्ताः । शान्ताभिः । एव । अस्यै । शुचम् ।
शमयति । समिति । त् । वायुः । मातरिश्वा ।
दधातु । इति । आह । प्राण इति प्र-अनः । वै ।

'देववीतम' इति दर्शनान् देवाना तर्पयितृत्तमः चित्याग्निः सपक्षपु-
च्छदेति । देवमनुष्यानिति । उपरक्षणत्वाद्द्वयांमि च ॥

इति पञ्चमे मथ्यमे चतुर्थेनुवाकः.

'क्रूरमिवेत्यादि ॥ अस्याः पृथिव्याः अप उपमृजति अश्व-
लोमेनावटं पृथिव्या 'सं ते वायुः' इति मन्त्रेणाप उपमृजति

त्याह प्राणो वै वायुः प्राणेनैवास्यै
 प्राणश्च सं दधाति सं ते वायुरित्याः
 ह तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरीर्ते
 तस्मै च देवि वर्षडस्तु ॥ २१ ॥
 तुभ्यमित्याह पद्मा ऋतव ऋतुष्वेव
 वृष्टिं दधाति तस्मात्सर्वानतून् वर्-

वायुः । प्राणेनेति प्र-अनेन । एव । अस्यै । प्रा-
 णमिति प्र-अनम् । समिति । दधाति । समिति ।
 ते । वायुः । इति । आह । तस्मात् । वायुप्रच्यु-
 तेति वायु-प्रच्युता । दिवः । वृष्टिः । ईर्ते । तस्मै ।
 च । देवि । वर्षट् । अस्तु ॥ २१ ॥ तुभ्यम् । इ-
 ति । आह । पट् । वै । ऋतवः । ऋतुषु । एव ।
 वृष्टिम् । दधाति । तस्मात् । सर्वान् । ऋतून् ।

अपोवनयति शान्ता मुग्धेना । अस्या इति चतुर्थ्यर्थे पञ्जी ।
 प्राणेनेति । प्राणेन वायुना अस्या प्राणस्थानीयमण्ड सदधाति
 'हृदय' इति मन्त्रे दर्शनात् । तस्मादिनि । यस्मात् वायुः
 सन्धातृत्वेन अभिधीयते । तस्मान् वायुप्रच्युता वृष्टिः दिवः
 पृथिषी गच्छति गत्वा च पान्तान्यतिगारयति । ईर गवो तो-
 दादिरुः । पद्मा इति । पद्मद्वयना पद्मद्वेनापा उपमर्जनात् वानक-
 त्वेन पद्मद्वयात्सु पद्मरपि ऋतुषु वृष्टि निदधानि ॥

पति वदंपट्टर्याद्यातयांमाऽस्य व-
 पट्टारस्स्याद्यत्र वंपट्टर्याद्रक्षांसि
 यज्ञं हन्युर्वडित्याह पुरोक्षमेव व-
 पट्टरोत्ति नास्य यातयांमा वपट्टारो
 भवन्ति न यज्ञं रक्षांसि घ्नन्ति
 सुजातो ज्योतिषा सहेत्यनुष्टुभोर्ष

वृत्ति । यत् । वपट्टर्यादिति वपट्ट-कुर्यात् । या-
 तयामेति यात-यामा । अस्य । वपट्टार इति व-
 पट्ट-कारः । स्यात् । यत् । न । वपट्टर्यादिति व-
 पट्ट-कुर्यात् । रक्षांसि । यज्ञम् । हन्युः । वट् ।
 इति । आह । पुरोक्षमिति परः-अक्षम् । एव ।
 वपट्ट । करोत्ति । न । अस्य । यातयामेति यात-
 यामा । वपट्टार इति वपट्ट-कारः । भवन्ति । न ।
 यज्ञम् । रक्षांसि । घ्नन्ति । सुजात इति सु-

यदित्यादि ॥ वपट्टारस्य करणे यातयामा आत्तरसः स्यात्
 उपयुक्तत्वात् । अकरणे यज्ञं रक्षांसि च वाधेरन् । तस्माच्छ्र-
 वपट्टार वाडित्येव द्रूयात् । तत्पुरोक्षमप्रत्यक्षं वपट्टारमेव करोमि । तद-
 नया यातयामत्यं आविकृतस्य अनुपयुक्तत्वात् । न च रक्षोभिः पीडा,
 एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन वपट्टारसद्भावात् ॥

सुजात इत्यादि ॥ अनया त्रिष्टुभा योक्तेणापनश्यति परि-

नह्यत्यनुष्टुप् ॥ २२ ॥ सर्वाणि छ-
 न्दाश्सि छन्दाश्सि खलु वा अग्नेः
 प्रिया तनूः प्रिययैवैनं तनुवा परि
 दधाति वेदुको वासो भवति य एवं
 वेदं वारुणो वा अग्निरुपनह्य उदु
 तिष्ठ स्वध्वरोर्ध्व ऊषु णं ऊतय
 इति सावित्रीभ्यामुत्तिष्ठति सवितृ-

जातः । ज्योतिषा । सह । इति । अनुष्टुभेत्यनु-
 स्तुभा । उपेति । नह्यति । अनुष्टुवित्यनु-स्तुप् ।
 ॥ २२ ॥ सर्वाणि । छन्दाश्सि । छन्दाश्सि । खलु ।
 वै । अग्नेः । प्रिया । तनूः । प्रियया । एव । एनम् ।
 तनुवा । परीति । दधाति । वेदुकः । वासः । भवति ।
 यः । एवम् । वेदं । वारुणः । वै । अग्निः । उप-
 नह्य इत्युप-नह्यः । उदिति । उ । तिष्ठ । स्वध्व-
 रिति सु-अध्वर । ऊर्ध्वः । उ । स्विति । नः । ऊत-
 यं । इति । सावित्रीभ्याम् । उदिति । तिष्ठति । स-

इति मन्त्रे एतं वेदिना लज्जन्तम् भवति । छान्दस उक्तम् ॥

सावित्रीभ्यामिन्द्रादि ॥ तुल्यकार्ययोः द्वितीयायाः सावित्री-
 तान् मन्त्रज्ञाने सावित्री । यद्वा—देवस्मविता तमहंतीति
 देवता । 'इत्तं सुवह' इति तृतीयाया

प्रसूत एवास्योर्ध्वा वरुणमेनिमुत्सृ-
जति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै स ज्ञातो ग-
र्भो असि ॥ २३ ॥ रोदस्योरित्या-
हेमे वै रोदसी तयोरेप गर्भो यद्-
ग्निस्तस्मादेवमाहाग्रे चारुर्विभृत

वितृप्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः । एव । अस्य ।
ऊर्ध्वाम् । वरुणमेनिमिति वरुण-मेनिम् । उदि-
ति । सृजति । द्वाभ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-
स्थित्यै । 'सः । ज्ञातः । गर्भः । असि ॥ २३ ॥
रोदस्योः । इति । आह । इमे इति । वै । रोदसी
इति । तयोः । एपः । गर्भः । यत् । अग्निः । त-
स्मात् । एवम् । आह । अग्रे । चारुः । विभृत
इति वि-भृतः । ओषधीषु । इति । आह । यदा ।

सूतः सवित्राऽनुज्ञात । 'तृतीयाकर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । वरुणमेनिमिति । वरुणो पारयिता निरोधरः तत्सम्बन्धि-
नी याऽस्य मेनि. रूपं वरुणगृहीतत्वं तामूर्ध्वामुत्सृजति सादयति
अनेनार्धेन । द्वाभ्यामिति प्रतितिष्ठत्येव ॥

स ज्ञात इति भरगमन्त्र । इमे इत्यादि । गवम् । यदा
हि इत्यादि । यदा ह्येनं जानमग्निं ओषधयो मातृम्यानीया विह-
रन्ति विविधं परिगृहन्ति । 'द्व्यहोर्भः' । 'तिडि चोदात्तयति'

ओषधीष्वित्याह यदा ह्येतं विभर-
न्त्यथ चारुतरो भवति प्र मातृभ्यो
अधि कर्निक्रदद्वा इत्याहौषधयो वा
अस्य मातरस्ताभ्यं एवैनं प्र च्या-
वयति स्थिरो भव वीडुङ्ग इति ग-
र्दभ आ सादयति ॥ २४ ॥ सं न-

हि । एतम् । विभरन्तीति वि-भरन्ति । अथ ।
चारुतर इति चारु-तरः । भवति । प्रेति । मातृ-
भ्य इति मातृ-भ्यः । अधीति । कर्निक्रदत् । गाः ।
इति । आह । ओषधयः । वै । अस्य । मातरः ।
ताभ्यः । एव । एनम् । प्रेति । च्यावयति । स्थि-
रः । भव । वीडुङ्ग इति वीडु-अङ्गः । इति । ग-
र्दभे । एति । सादयति ॥ २४ ॥ समिति । नह्य-

इति गतेरनुदात्तत्वम्, समासश्च । अनन्तरं चारुतरो दर्शनीय-
तरो भवति । तस्मादेवमाहेत्येव । ओषधयो वा इति । मातृ-
स्थानीयानां ओषधीनां सकाशमेनं प्रापयति ॥

सं नह्यत्येवेति ॥ एतया ऋचा आसादनं गर्दभस्य संनहनार्थम् ।
स्थिरो भव वीडुङ्गो दृढाङ्गो भव वाजी भव हे अर्वन् ! अ-
रंणकुशलेति । तच्च स्थेमे वहनकाले स्थिरत्वाय । प्रियस्थिरादिना
स्थ आदेशः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

ह्यत्यैवैनमेतयां स्थेन्ने गर्दभेन सं
भरति तस्माद्गर्दभः पशूनां भारभा-
रितमो गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्द-
भोऽप्यनालेशेऽत्यन्यान्पशून्मेद्यत्य-
न्नञ्च ह्येनेनार्कः संभरन्ति गर्दभेन सं
भरति तस्माद्गर्दभो द्विरेतास्तन्कनि-

ति । एव । एनन् । एतया । स्थेन्ने । 'गर्दभेन ।
समिति । भरति । तस्मात् । गर्दभः । पशूनाम् ।
भारभारितम् इति भारभारि-तम् । गर्दभेन ।
समिति । भरति । तस्मात् । गर्दभः । अपीति ।
अनालेश इत्यना-लेशे । अतीति । अन्यात् ।
पशून् । मेद्यति । अन्नम् । हि । एनेन । अर्कम् ।
संभरन्तीति सं-भरन्ति । गर्दभेन । समिति । भ-
रति । तस्मात् । गर्दभः । द्विरेता इति द्वि-रेताः ।

'गर्दभेनेत्यादि ॥ पशूनां मध्ये अतिशयेन भारभारितमः भारं बोधुं
समर्थः अग्रेरपि बोद्धत्वात् कुशलस्सूक्ष्मो व्यावर्तकोऽन्यो हेतुः ।
तेनाल्पेनापि विरहितेऽस्मिन् गर्दभे सत्येव आयतनात् पशूनातिमेद्यनि
अतिक्रम्य मेहयति द्विरेता भवति । हेतुं समर्थयते—अन्नमिति । अर्क-
मर्चनीयं अनेन गर्दभेन यस्मात्संभरति तस्मात् अन्नं सन्नद्धेन तथा
षोस्यति । 'द्वितीयाटो स्वेनः' इत्येनादेशः अनुदात्तः । अर्चतेः
कर्मणि षभि अर्कः । तस्मादिति । द्विरेताः अपि सन् कनिष्ठं

ष्टं पशूनां प्र जायतेऽग्निर्हीस्य योनिं
निर्दहति प्रजासु वा एष एतर्हीरू-
ढः ॥ २५ ॥ स ईश्वरः प्रजाश्शुचा
प्रदहंशिवो भव प्रजाभ्य इत्याह
प्रजाभ्य एवैनं शमयति मानुषी-
भ्यस्त्वमङ्गिर इत्याह मानव्यो हि
प्रजा मा द्यावापृथिवी अभि शूशु-

सन् । कनिष्ठम् । पशूनाम् । प्रेति । जायते । अ-
ग्निः । हि । अस्य । योनिम् । निर्दहतीति निः-दह-
ति । प्रजास्विति प्र-जासुं । वै । एषः । एतर्ही ।
आरूढ इत्या-रूढः ॥ २५ ॥ सः । ईश्वरः । प्रजा
इति प्र-जाः । शुचा । प्रदह इति प्र-दहः । शिवः ।
भव । प्रजाभ्य इति प्र-जाभ्यः । इति । आह । प्र-
जाभ्य इति प्र-जाभ्यः । एव । एनम् । शमयति ।
मानुषीभ्यः । त्वम् । अङ्गिरः । इति । आह । मान-
व्यः । हि । प्रजा इति प्र-जाः । मा । द्यावापृथि-

अतिस्वरूपमेव प्रजायते प्रजामुत्पादयति । अग्निमिति । योनिं
प्रजननशक्ति अस्य* स्व्यमाणो(!)निर्दहति ॥

*अथ शिवो भवेत्युपस्थानं विधातुमाह—प्रजास्विति ॥ यदा
अग्निः बहिः आसादितो भवति एतर्ही एतस्मिन्काले एषोऽग्निः

चो माऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीनित्या-
 हैभ्य एवैनं लोकेभ्यंशशमयति प्रेतुं
 वाजी कनिक्कददित्याह वाजी ह्येप
 नानदद्रासंभः पत्वेति ॥ २६ ॥ आ-
 ह रासंभ इति ह्येतमृपयोऽवंदन्भर-
 न्नाग्निं पुरीष्यमित्याहाग्निंश्च ह्येप भ-
 रन्ति मा पाद्यायुपः पुरेत्याहायुरेवा-

वी इति द्यावा-पृथिवी । अभीति । गूशुचः ।
 मा । अन्तरिक्षम् । मा । वनस्पतीन् । इति ।
 आह । एभ्यः । एव । एनम् । लोकेभ्यः । श-
 मयति । प्रेति । एतु । वाजी । कनिक्कदत् । इति ।
 आह । वाजी । हि । एपः । नानदत् । रासंभः ।
 पत्वा । इति ॥ २६ ॥ आह । रासंभः । इति । हि ।
 एतम् । ऋषयः । अवंदन् । भरन् । अग्निम् । पुरी-
 ष्यम् । इति । आह । अग्निम् । हि । एपः । भर-

मनास्वारूढो भवति । पूर्ववदिदम एनादेशः । स इत्यादि । ग-
 तम् । 'ईश्वरे तोमुन्कमुनी' इति ब्रह्मतेः षसुन् । मानव्य
 इति । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् । तत 'उदात्तस्वरि-
 तयो' इति विभक्तिस्वर्यते । 'प्रेतु वाजी' इति पूर्ववद्गीयमानमनुम-
 न्तयते । 'नानदत्' इत्यादिना शिष्टेन पादत्रयेण उत्तराम्यां च ऋभ्यां

स्मिन्दधाति तस्माद्गर्दभस्सर्वमायुरे-
 ति तस्माद्गर्दभे पुराऽऽयुषः प्रमीति
 विभ्यति वृषाऽग्निं वृषणं भरन्नि-
 त्याह वृषा ह्येप वृषाऽग्निरपां गर्भम्
 ॥ २७ ॥ समुद्रियमित्याहापा५ ह्येप
 गर्भो यदाग्निरग्न आ याहि वीतय

ति । मां । पादि । आयुषः । पुरा । इति । आह ।
 आयुः । एव । अस्मिन् । दधाति । तस्मात् । ग-
 र्दभः । सर्वम् । आयुः । एति । तस्मात् । ग-
 र्दभे । पुरा । आयुषः । प्रमीत् इति प्र-मीते । वि-
 भ्यति । वृषां । अग्निम् । वृषणम् । भरन् । इति ।
 आह । वृषां । हि । एपः । वृषां । अग्निः । अपाम् ।
 गर्भम् ॥ २७ ॥ समुद्रियम् । इति । आह । अपाम् ।
 हि । एपः । गर्भः । यत् । अग्निः । अग्ने । एति । या-

गर्दभमन्वीयमानमनुमन्त्रयते । तस्मादिति । आयुषो मध्ये प्रमीते
 मृते गर्दभे विभ्यति प्रजाः उत्पातत्वात् ॥

वृषा हीति ॥ अयं सेक्ता अग्निः वृष्टिहेतुः । अग्न आयाहीति वीतिः
 प्रजननशक्तिः । ' मन्त्रे वृष ' इति क्तिन उदात्तत्वम् । अनयोर्लोकयोः
 प्रजानां प्रजननार्थं, आयाहीति वचनात् । इमौ लोको द्यावापृथिव्यौ
 व्येनां व्यगच्छताम् । विगतयोर्हनयोः प्रजननादिसिद्धिरिति । तस्मा-

इति वा इमौ लोकौ व्यैतामग्र आ
 याहि वीतय इति यदाह्वानयोर्लो-
 कयोर्वीत्यै प्रच्युतो वा एष आय-
 तनादगतः प्रतिष्ठा२ स एतर्हीध्वर्यु
 च यजमानं च ध्यायत्यृत२ सत्यमि-
 त्याहेयं वा ऋतमसौ ॥ २८ ॥ स-

हि । वीतये । इति । वै । इमौ । लोकौ । वीति । ऐ-
 ताम् । अग्रे । एति । याहि । वीतये । इति । यत् ।
 आह । अनयोः । लोकयोः । वीत्या इति वि-इत्यै ।
 १० प्रच्युत इति प्र-च्युतः । वै । एषः । आयतनादि-
 त्या-यतनात् । अगतः । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् ।
 सः । एतर्ही । अध्वर्युम् । च । यजमानम् । च ।
 ध्यायति । ऋतम् । सत्यम् । इति । आह । इयम् ।
 वै । ऋतम् । असौ ॥ २८ ॥ सत्यम् । अनयोः ।

देतद्वचनमनयोर्लोकयोः वीत्यै विगमनाय भवति । 'तादौ च' इति
 गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

१० प्रच्युत इत्यादि ॥ स्वस्थानात्प्रच्युतः प्रतिष्ठां च गतः क्वचिदा-
 स्थापितश्च । सोऽयमिदानीं अध्वर्युः यजमानं ध्यायति चिन्तयति किं
 कृतमाम्यामिति क्लुध्यति । ऋतं सत्यमिति समीक्षते । प्रतिष्ठाप-
 यतीति । तेन अप्रतिष्ठितत्वदोषामावः । नार्तिमाच्छेतीति । आहू-

त्यमनयो रेवैनं प्रतिष्ठापयति नार्ति-
 माच्छत्यध्वर्युर्न यजमानो वरुणो वा
 एषं यजमानमभ्यैति यदग्निरुपनद्ध
 ओषधयः प्रति गृहीताग्निमेतमित्या-
 ह शान्त्यै व्यस्यन्विश्वा अमंतीर-
 रांतीरित्याह रक्षंसामपंहत्यै निपी-
 दन्नो अपं दुर्मतिः हनदित्याह प्र-

एव । एनम् । प्रतीति । स्थापयति । न । आर्तिम् ।
 एति । ऋच्छति । अध्वर्युः । न । यजमानः ।
 'वरुणः । वै । एषः । यजमानम् । अभि । एति ।
 एति । यत् । अग्निः । उपनद्ध इत्युप-नद्धः ।
 ओषधयः । प्रतीति । गृहीत । अग्निम् । एतम् ।
 इति । आह । शान्त्यै । व्यस्यन्निति वि-अस्यन्नं ।
 विश्वाः । अमंतीः । अरांतीः । इति । आह । र-
 क्षंसाम् । अपंहत्या इत्यप-हृत्यै । निपीदन्निति नि-
 सीदन्नं । नः । अपेति । दुर्मतिमिति दुः-मतिम् ।

वोऽयमृच्छतिः विनाशे । अत्रानयोरेको गनिमात्रवचन । आहूर्वात्
 क्तिन् 'उपसर्गादति धातो' इति वृद्धि । 'तादौ च' इति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वम् । अवग्रहो नेप्यते ॥

'वरुणो वा इत्यादि ॥ उपनद्धस्य प्रकृतत्वात् 'ओषधयः' इति

तिष्ठित्या ओपधयः प्रति मोदध्वम्
 ॥ २९ ॥ एनमित्याहौपधयो वा अ-
 ग्रेर्भागधेयं ताभिरेवैनः समर्धयति
 पुष्पावतीस्सुपिप्पला इत्याह तस्मा-
 दोपधयः फलं गृह्णन्त्ययं वो गर्भं
 ऋत्विजः प्रत्नः सधस्थमाऽसददित्-
 त्याह याभ्य एवैनं प्रच्यावयति ता-

हन्तु । इति । आह । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थि-
 त्यै । ओपधयः । प्रतीति । मोदध्वम् ॥ २९ ॥ ए-
 नम् । इति । आह । ओपधयः । वै । अग्रेः । भा-
 गधेयामिति भाग-धेयम् । ताभिः । एव । एनम् ।
 समिति । अर्धयति । पुष्पावतीरिति पुष्प-वतीः ।
 सुपिप्पला इति सु-पिप्पलाः । इति । आह । त-
 स्मात् । ओपधयः । फलम् । गृह्णन्ति । ^{१२}अयम् ।
 वः । गर्भः । ऋत्विजः । प्रत्नम् । सधस्थमिति स-
 ध-स्थम् । एति । असदत् । इति । आह । याभ्यः ।

द्वौ . खर उपावहरणमन्त्रौ । शान्त्यै सुखहेतुत्वाय ॥

^{१२}अयं व इति ॥ यासां सकाशं प्रापयितुं अयं स्थानात्
 प्रच्यावितः ' प्रमातृभ्यो अधि कनिकदत् गाः ' इति तास्वेवोपधीषु

स्वेवैनं प्रतिष्ठापयति द्वाभ्यामुपाव-
हरति प्रतिष्ठित्यै ॥३०॥

वारुणो वा अग्निरुपनद्धो वि पा-
जसेति वि स्रसयति सवितृप्रसूत
एवास्य विपूचीं वरुणमेनिं वि सं-

एव । एनम् । प्रच्यावयतीति प्र-च्यावयति । ता-
सुं । एव । एनम् । प्रतीति । स्थापयति । द्वा-
भ्याम् । उपावहरतीत्युप-अवहरति । प्रतिष्ठित्या
इति प्रति-स्थित्यै ॥ ३० ॥

अस्त्वनुष्टुवसि सादयत्यारूढः पत्वेति गर्भ-
मसौ मोदध्वं द्विचत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

'वारुणः । वै । अग्निः । उपनद्ध इत्युप-नद्धः ।
वीति । पाजसा । इति । वीति । स्रसयति ।
सवितृप्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः । एव । अस्य ।
विपूचीम् । वरुणमेनिमिति वरुण-मेनिम् । वीति ।

एनं प्रतिष्ठापयति अयमग्निर्युष्माकं उत्सं आगत इति । द्वाभ्या-
मित्यादि । गतम् ॥

इति पञ्चमे प्रथमे पञ्चमोनुवाकः.

'वारुणो वा इत्यादि ॥ विपूचीं विष्वग्गमनां वरुणमेनिं

जत्यप उपं सृजत्यापो वै शान्ता-
 शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयति
 तिसृभिरुपं सृजति त्रिवृद्वा अग्नि-
 र्यावानेवाग्निस्तस्य शुचं शमयति
 मित्रस्संसृज्यं पृथिवीमित्याह मि-
 त्रो वै शिवो देवानां तेनैव ॥ ३१ ॥
 एनं संसृजति शान्त्यै यद्दाम्या-

सृजति । अपः । उपेति । सृजति । आपः । वै ।
 शान्ताः । शान्ताभिः । एवं । अस्य । शुचंम् ।
 शमयति । तिसृभिरिति तिसृ-भिः । उपेति । सृ-
 जति । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । वै । अग्निः । यावान् ।
 एव । अग्निः । तस्यं । शुचंम् । शमयति । मित्रः ।
 संसृज्येति सं-सृज्यं । पृथिवीम् । इति । आह ।
 मित्रः । वै । शिवः । देवानाम् । तेन । एव ॥ ३१ ॥
 एनम् । समिति । सृजति । शान्त्यै । यत् । श्रा-

घरुणशरीरं विमृजति विश्लथयति अनेन विश्वंसनेन । अप उपसृज-
 तीति । आपोहिष्ठादिभि । त्रिवृद्वा इति । साहचर्यात्ताच्छब्दम् ।
 त्रिरूपत्वान्त्रिवृत्त्वम् । मित्रस्संसृज्येति दाम्यामर्मरपालादिभिरेनं सं-
 सृजतीति ॥

१यद्दाम्याणामित्यादि ॥ अर्मरपालानि पुरातनगून्याधिवासने-

णां पात्राणां कपालैस्स५सृजेद्रु-
 म्याणि पात्राणि शुचाऽर्पयेदर्मक-
 पालैस्स५सृजत्येतानि वा अनुप-
 जीवनीयानि तान्येव शुचाऽर्पयति
 शर्कराभिस्स५सृजति धृत्या अथो
 शंत्वायाजलोमैस्स५सृजत्येषा वा
 अग्नेः प्रिया तनूर्यदजा प्रिययैवैनं

म्याणाम् । पात्राणाम् । कपालैः । स५सृजेदिति
 सं-सृजेत् । ग्राम्याणि । पात्राणि । शुचा । अर्प-
 येत् । अर्मकपालैरित्यर्म-कपालैः । समिति ।
 सृजति । एतानि । वै । अनुपजीवनीयानीत्यनुप-
 जीवनीयानि । तानि । एव । शुचा । अर्पयति ।
 शर्कराभिः । समिति । सृजति । धृत्यै । अथो इ-
 ति । शंत्वायेति शं-त्वाय । अजलोमैरित्यंज-
 लोमैः । समिति । सृजति । एषा । वै । अग्नेः ।
 प्रिया । तनूः । यत् । अजा । प्रियया । एव । ए-

षानि । शर्कराः शुद्धा मृत्परिणामा । अथो अपि च शंत्वाय
 सुसस्थानाय ॥

अजलोमैरिति ॥ 'अचप्रत्यन्ववपूर्वात्' इति योगविभागादच-
 समासान्तः । अग्नेः प्रिया तनूरिति । 'आग्नेयी वा एषा । यद-

तनुवा स५ सृजत्यथो तेजसा कृ-
 ष्णाजिनस्य लोमभिस्सम् ॥ ३२ ॥
 सृजति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञे-
 नैव यज्ञ५स५सृजति रुद्रास्संभृत्यपृ-
 थिवीमित्याहेता वा एतं देवता अग्रे
 समंभरन्ताभिरेवैन५ सं भरति म-

नम् । तनुवा । समिति । सृजति । अथो इति ।
 तेजसा । कृष्णाजिनस्येति कृष्ण-अजिनस्य ।
 लोमभिरिति लोम-भिः । समिति ॥ ३२ ॥ सृज-
 ति । 'यज्ञः । वै । कृष्णाजिनमिति कृष्ण-अजि-
 नम् । यज्ञेन । एव । यज्ञम् । समिति । सृजति ।
 रुद्राः । संभृत्येति सं-भृत्यं । पृथिवीम् । इति ।
 आह । एताः । वै । एतम् । देवताः । अग्रे । स-
 मिति । अमरन् । ताभिः । एव । एनम् । समिति ।

जा * इति । अयो अपि च तेनसर्वेन समृजति अगलोम-
 व्याजेन ॥

'यज्ञो वै कृष्णाजिनमिति ॥ प्रधानाद्भवात् । यज्ञेनैव यज्ञ-
 जन्यमग्निं समृजति । रुद्रास्समृत्येति मृदु साक्षिपति । मत्स्य शि-
 रोसीति पिण्डहरणमन्त्र । यज्ञस्य शिरस्थानीया उखा, प्रधान
 त्वात्, आहवनीयधारणाच्च । अन्य मन्त्रस्य रुद्रास्समृत्येति स-

खस्य शिरोसीत्याह यज्ञो वै मुख-
स्तस्यैतच्छिरो यदुखा तस्मादेवमा-
ह यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह यज्ञस्य
ह्येते ॥ ३३ ॥ पदे अथो प्रतिष्ठित्यै
प्रान्याभिर्यच्छत्यन्वन्वैमन्त्रयते मि-
थुनत्वाय ज्युष्टिं करोति त्रयं इमे

भरति । मुखस्य । शिरः । असि । इति । आह ।
यज्ञः । वै । मुखः । तस्य । एतत् । शिरः । यत् ।
उखा । तस्मात् । एवम् । आह । यज्ञस्य । पदे
इति । स्थः । इति । आह । यज्ञस्य । हि । एते
इति ॥ ३३ ॥ पदे इति । अथो इति । प्रतिष्ठित्या
इति प्रति-स्थित्यै । प्रेति । अन्याभिः । यच्छति ।
अन्विति । अन्यैः । मन्त्रयते । मिथुनत्वायेति मिथु-

भवरणान्तरभावित्वे संसृष्टामित्याद्यतिक्रमेणास्मिन्नाम्नानं समानजाती-
यासाहित्यलाभाय । यज्ञस्य पदे स्थ इति मृदमङ्गुष्ठाभ्यां उप-
निगृह्णाति ॥

प्रान्याभिरिति ॥ अन्याभिः ऋग्भिः प्रतान् पिण्डान् अन्यैः
यजुर्भिरनुमन्त्रयत इति यावत् । 'संसृष्टां वसुभिः'* इत्याद्या
ऋचः । 'वसवस्त्वा कृण्वन्तु'* इत्यादियजूषि । अन्याभ्यां तृतीयम् ।

लोका एपां लोकानामाप्तये छन्दो-
भिः करोति वीर्यं वै छन्दांसि वी-
र्येणैवैनां करोति यजुषा विलं करोति
व्यावृत्त्या इयतीं करोति प्रजापतिना
यज्ञमुखेन संमितां द्विस्तनां करोति

न-त्वायं । अ्युद्धिमिति त्रि-उद्धिम् । करोति । त्र-
यः । इमे । लोकाः । एषाम् । लोकानाम् । आप्त्यै ।
छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । करोति । वीर्यम् । वै ।
छन्दांसि । वीर्येण । एव । एनाम् । करोति । य-
जुषा । विलम् । करोति । व्यावृत्त्या इति वि-
आवृत्त्यै । 'इयतीम् । करोति । प्रजापतिनेति प्र-
जा-पतिना । यज्ञमुखेनेति यज्ञ-मुखेन । संमि-

उद्धीयत इति उद्धि उन्नतोऽन्यव । अ्युद्धि उगां करोति । त्रि-
त्वान्वयात् लोकत्रयावाप्त्यै भवति । छन्दोभिरिति, 'वसवस्त्वा
वृण्यन्तु'* इत्युच्यै चतुर्भिः पिण्डानुमन्त्रणैः । वीर्यं वा इति ।
तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् । यजुषेति । 'अदितिस्ते विल'* इति
छन्दोरहितेन ॥

'इयतीमिति ॥ केनचित्परिमाणेन परिमितमिति यावन् । प्रा-
देशमिति केचित् । इदं परिमाणस्य 'किमिदंभ्यां वाय.' इति
वनुष् घञश्च । 'इदं किमोरीदङ्गी,' यस्येति लोपः । उदा-

द्यावापृथिव्योर्दोहाय चतुस्स्तनां क-
रोति पशूनां दोहायाष्टास्तनां करो-
ति छन्दसां दोहाय नवाश्रिमभिच-
रतः कुर्यात्त्रिवृतमेव वज्रं संभृत्य

तामिति सं-मिताम् । द्विस्तनामिति द्वि-स्तनाम् ।
करोति । द्यावापृथिव्योरिति द्यावा-पृथिव्योः ।
दोहाय । चतुस्स्तनामिति चतुः-स्तनाम् । करोति ।
पशूनाम् । दोहाय । अष्टास्तनामित्यष्टा-स्तनाम् ।
करोति । छन्दसाम्दोहाय । नवाश्रिमिति नव-अ-
श्रिम् । अभिचरत इत्यभि-चरतः । कुर्यात् । त्रिवृतमिति
त्रि-वृतम् । एव । वज्रम् । संभृत्येति सं-भृत्य ।

तानिवृत्तिस्वरेण उदात्त । प्रादेशमात्रमूर्ध्वप्रमाणेन अरत्निमात्रं
तिर्यक्प्रमाणेन व्यायाममात्रं समन्तपरिमाणेन । प्रजापतिनेति ।
मुखं च प्रादेशमात्रं ' यज्ञमुखं वै प्रजापति ' इति, तेनैव संमिता
कृता भवति । द्विस्तनामिति । द्वौ स्तनावस्या अश्रीणां रास्त्रा-
याश्च सन्धाविति । क्रोडादित्वात् डीपभाव । 'सङ्ख्यायास्तनः'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चतुस्स्तनामिति । 'विभाषा छन्दसि'
इति अन्तोदात्ताभावे बहुव्रीहिस्वरः । एवमष्टास्तनामिति छान्दस-
मात्वम् । छन्दसामिति । गायत्र्यादीनि सादिच्छन्दांस्यष्टौ ॥

'नवाश्रिमिति ॥ अभिचरतोन्यत्र चतुरश्रि मष्टाश्रि वा । त्रिवृत-

भ्रातृव्याय् प्र हरति स्तृत्यै कृत्वाय्
 सा महीमुखामिति नि दधाति दे-
 वर्तास्वेवैनां प्रतिष्ठापयति ॥ ३४ ॥
 सप्तभिर्धूपयति सप्त वै शीरपण्याः प्रा-

भ्रातृव्याय । प्रेति । हरति । स्तृत्यै । कृत्वाय । सा ।
 महीम् । उखाम् । इति । नीति । दधाति । देवता-
 सु । एव । एनाम् । प्रतीति । स्थापयति ॥ ३४ ॥

तेनैव लोमभिस्समेते अभिचरन्त एकविंश-
 शतिश्च ॥ ६ ॥

सप्तभिरिति सप्त-भिः । धूपयति । सप्त । वै ।
 शीरपण्याः । प्राणा इति प्र-अनाः । शिरः । एतत् ।

मिति । त्र्यवयवात्तित्वृत्त्वम् । वज्रस्य स्तृत्यै छादनाय भवति ।
 कृत्वायेति खरे उखानिधानमन्त्रः ॥

इति पञ्चमे प्रथमे पटोनुवाकः.

सप्तभिरिति ॥ 'वसवस्त्वा धूपयन्तु'* इत्यादिभिः अश्वशकेन
 दौष्टेन उखां धूपयति । सप्तयुपोत्तमस्य उदात्तत्वम् । सप्त
 वा इति । चक्षुषी श्रोत्रे नासिके आस्यमिति । 'ये
 च तद्धिते' इति शीर्षन्भावः । शिर इति प्राधान्यात् । शी-

णाश्शरं एतद्यज्ञस्य यदुखा शीरुप-
 नेव यज्ञस्य प्राणान्दधाति तस्मात्सप्त
 शीरुपन्प्राणा अश्वशकेन धूपयति प्रा-
 जापत्यो वा अश्वस्तयोनित्र्वायादि-
 तिस्त्वेत्याहेयं वा अदितिर्दित्यैवादि-
 त्यां खनत्यस्या अक्रूरंकाराय न हि

यज्ञस्य । यत् । उखा । शीरुपन् । एव । यज्ञस्य ।
 प्राणानितिं प्र-अनान् । दधाति । तस्मात् । सप्त ।
 शीरुपन् । प्राणा इति प्र-अनाः । अश्वशकेनेत्य-
 श्व-शकेन । धूपयति । प्राजापत्य इति प्राजा-प-
 त्यः । वै । अश्वः । सयोनित्र्वायेति सयोनि-त्वा-
 र्य । अदितिः । त्वा । इति । आह । इयम् । वै ।
 अदितिः । अदित्या । एव । अदित्याम् । खनति । अस्याः ।
 अक्रूरंकारायेत्यक्रूरं-काराय । न । हि । स्वः ।

पन्निति । 'सुपां सुलुक्' इति डेलुक् । 'शीर्षन् छन्दसि'
 इति शीर्षनादेशः । अश्वशकेनेत्यादि । शकं वालम् । शक-
 दित्येके । योनिः कारणं सर्वस्य प्रजापतिस्तेन सहितं धूपनं
 भवति ॥

अदितिस्त्वेति ॥ अवटं खानयति पृथिव्या अक्रूरंकारणार्थं
 पृथिव्यैव पृथिवीं चखानेति न हि आत्मानं हिनस्ति । तेना-

स्वस्वꣳ हिनस्ति देवानां त्वा पत्नी-
रित्याह देवानाम् ॥ ३५ ॥ वा ए-
तां पत्नयोऽग्नेऽकुर्वन्ताभिरेवैनां दधा-
ति धिपणास्त्वेत्याह विद्या वै धिप-
णां विद्याभिरेवैनामभीन्धे ग्रास्त्वे-
त्याह छन्दाꣳसि वै ग्राश्छन्दोभिरेवै-

स्वम् । हिनस्ति । देवानाम् । त्वा । पत्नीः । इति ।
आह । देवानाम् ॥ ३५ ॥ वै । एताम् । पत्नयः ।
अग्ने । अकुर्वन् । ताभिः । एव । एनाम् । दधाति ।
धिपणाः । त्वा । इति । आह । विद्याः । वै ।
धिपणाः । विद्याभिः । एव । एनाम् । अभीति ।
इन्धे । ग्राः । त्वा । इति । आह । छन्दाꣳसि ।
वै । ग्राः । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव । ए-

ध्वर्योर्नापराध. । करोते. छन्दस खम् । 'देवानां त्वा'* इत्यवटे
उखां प्रवृणक्ति पत्नय इति । छन्दस टीपो द्रस्त्वम् ॥

धिपणास्त्वेति पुरस्ताद्दीपयति ॥ धिपणा इति । 'धृषोर्विष्णु
संज्ञायाम्' इति क्युप्रत्ययः । ग्रास्त्वेति । दक्षिणत उपोपाति । वरुत्रय
इति । तृचि अमितस्वभित्ताद्यौ निपात्यते । छन्दमं टीपो द्रस्त्वम् ।
होत्रादयः सप्त होत्राः । जनयस्त्वेति उत्तरत । पत्नीरिति । 'वा छन्दसि'

नाऽश्रपयति वरूत्रयुस्त्वेत्याह हो-
त्रा वै वरूत्रयो होत्राभिरेवैनां पचति
जनयुस्त्वेत्याह देवानां वै पत्नीः ॥
३६ ॥ जनयस्ताभिरेवैनां पचति प-
द्भिः पचति पद्वा ऋतवं ऋतुभिरेवै-
नां पचति द्विःपचन्त्वित्याह तस्मा-

नाम् । श्रपयति । वरूत्रयः । त्वा । इति । आह ।
होत्राः । वै । वरूत्रयः । होत्राभिः । एव । एनाम् ।
पचति । जनयः । त्वा । इति । आह । देवानाम् ।
वै । पत्नीः ॥ ३६ ॥ जनयः । ताभिः । एव । ए-
नाम् । पचति । 'पद्भिरिति पट्-भिः । पचति ।
पट् । वै । ऋतवंः । ऋतुभिरित्यृतु-भिः । एव ।
एनाम् । पचति । द्विः । पचन्तु । इति । आह ।
तस्मात् । द्विः । संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । स-

इति पूर्वसर्गदीर्घत्वम् । अत्र वरूत्रय इति युष्मच्छब्दोपादा-
नेन 'त्वा देवी'* इत्यादे उभयत्र सम्बन्ध दर्शयति ॥

'पद्भिरिति ॥ 'अदितिस्त्वा'* इत्याद्ये 'जनयस्त्वा'* इत्यन्ते- । उद-
काभरणावटखननस्यापि यागार्थत्वात् । 'पट्टिचतुर्भ्य' इति वि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । द्विरिति । पञ्चमपष्ठयो । पचन्त्विति द्विराहेति

द्विस्संवत्सरस्य सस्यं पच्यते वारु-
 ण्युखाऽभीक्षा मैत्रियोपैति शान्त्यै
 देवस्त्वा सवितोर्द्वपत्वित्याह सवितृ-
 प्रसूत एवेनां ब्रह्मणा देवताभिरुर्द-
 पत्यपद्यमाना पृथिव्याशा दिश आ
 पृण ॥ ३७ ॥ इत्याह तस्माद्दग्नि-

स्यम् । पच्यते । १ वारुणी । उखा । अभीक्षेत्यभि-
 इक्षा । मैत्रियां । उपैति । एति । शान्त्यै । देवः ।
 त्वा । सविता । उदिति । वपत्तु । इति । आह ।
 सवितृप्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः । एव । एनाम् ।
 ब्रह्मणा । देवताभिः । उदिति । वपति । २ अपद्य-
 माना । पृथिवि । आशाः । दिशः । एति । पृण ॥

नानावाक्यत्वात् निघाताभाव, समानवाक्ये पदात्परस्य निघाता-
 दिविधानात् । पच्यत इति कर्मकर्तारि चरु ॥

१ वारुणी वरुणिमन् वरणस्वभावान्मैत्र्येति । अभीक्षेति ।
 इतरामुखां मित्रो भवति ['मित्रो भव' इति] परिगृह्णाति न 'वरुणः'
 इति । तेन वरुणगृहीतत्वाभाव । देवस्त्वेति मुष्याया उसायाः
 अङ्गानि अनृद्धपति ॥

२ अपद्यमानेति ॥ पूर्वणार्धर्चेन अशने प्रतिष्ठापयति, उत्तरेण
 च श्रयति ॥

स्सर्वा दिशोऽनु वि भ्रात्युत्तिष्ठ वृह-
 ती भवोर्ध्वा तिष्ठ ध्रुवा त्वमित्याह
 प्रतिष्ठित्या असुर्यं पात्रमनाच्छृणु-
 माच्छृणुति देवत्राऽकरजक्षीरेणाच्छृ-
 णुति परमं वा एतत्पयो यदजक्षीरं
 परमेणैवैनां पयसाऽऽच्छृणुति य-

३७ ॥ इति । आह । तस्मात् । अग्निः । सर्वाः ।
 दिशः । अनु । वीति । भ्राति । उदिति । तिष्ठ ।
 वृहती । भव । ऊर्ध्वा । तिष्ठ । ध्रुवा । त्वम् । इति ।
 आह । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । 'असुर्यम् ।
 पात्रम् । अनाच्छृणुणामित्यना-च्छृणुम् । एति ।
 छृणुति । देवत्रेति देव-त्रा । अकः । अजक्षीरेणे-
 त्यज-क्षीरेण । एति । छृणुति । परमम् । वै ।
 एतत् । पयः । यत् । अजक्षीरमित्यज-क्षीरम् ।
 परमेण । एव । एनाम् । पयसा । एति । छृणुति ।

'असुर्यमिति ॥ अनाच्छृणुणं यदभीष्टं पात्रं पयःप्रभृत्यासिचनेन
 दीप्तं तदसुर्यं असुरस्य स्वाम्यात् । 'असुरस्य स्वम्' इति
 यत् । उ हृदिर् दीप्तिदीपनयोः, रौधादिकः । आच्छृणुति
 छागादिपयसा दीपयति उत्ताम् । देवत्राऽकरिति । देवाधीनमेव
 करोति । 'देवे त्रा च' इति त्राप्रत्ययः । करोतेः छान्दसे

द्विस्सैवत्सरस्यं सस्यं पच्यते वारु-
 ण्युखाऽभीद्धा मैत्रियोपैति शान्त्यै
 देवस्त्वा सवितोद्वपत्वित्याह सवितृ-
 प्रसूत एवैनां ब्रह्मणा देवताभिरुद्व-
 पत्यपद्यमाना पृथिव्याशा दिशा आ
 पृण ॥ ३७ ॥ इत्याह तस्मादग्नि-

स्यम् । पच्यते । वारुणी । उखा । अभीद्धेत्यभि-
 इद्धा । मैत्रियां । उपेति । एति । शान्त्यै । देवः ।
 त्वा । सविता । उदिति । वपतु । इति । आह ।
 सवितृप्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः । एव । एनाम् ।
 ब्रह्मणा । देवताभिः । उदिति । वपति । अपद्य-
 माना । पृथिवि । आशाः । दिशाः । एति । पृण ॥

नानावाक्यत्वात् निघाताभाव, समानवाक्ये पदात्परस्य निघाता-
 द्विविधानात् । पच्यत इति कर्मकर्तारि यत् ॥

वारुणी वरुणिमन् वरणस्वभान्मैत्र्येति । अभीद्धेति ।
 इतरामुखां मित्रो भवति [‘मित्रो भव’ इति] परिगृह्णाति न ‘वरुणः’
 इति । तेन वरुणगृहीतत्वाभाव । देवस्त्वेति मुग्याया उखायाः
 अङ्गानि अनूहपति ॥

अपद्यमानेति ॥ पूवङ्गार्धेन अशने प्रतिष्ठापयति, उत्तरेण
 च श्रयति ॥

स्सर्वा दिशोऽनु वि भात्युत्तिष्ठ वृह-
 ती भवोर्ध्वा तिष्ठ ध्रुवा त्वमित्याह
 प्रतिष्ठित्या असुर्यं पात्रमनाच्छृणु-
 माच्छृणुति देवत्राऽकरजक्षीरेणाच्छृ-
 णुति परमं वा एतत्पयो यदजक्षीरं
 परमेणैवैनां पयसाऽऽच्छृणुति य-

३७ ॥ इति । आह । तस्मात् । अग्निः । सर्वाः ।
 दिशः । अनु । वीति । भाति । उदिति । तिष्ठ ।
 वृहती । भव । ऊर्ध्वा । तिष्ठ । ध्रुवा । त्वम् । इति ।
 आह । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । असुर्यम् ।
 पात्रम् । अनाच्छृणुणमित्यना-च्छृणुणम् । एति ।
 छृणुति । देवत्रेति देव-त्रा । अकः । अजक्षीरेणे-
 त्यज-क्षीरेण । एति । छृणुति । परमम् । वै ।
 एतत् । पयः । यत् । अजक्षीरमित्यज-क्षीरम् ।
 परमेण । एव । एनाम् । पयसा । एति । छृणुति ।

असुर्यमिति ॥ अनाच्छृणुणं यदभीष्टं पात्रं पयःप्रभृत्यासेचनेन
 दीप्तं तदसुर्यं असुरस्य स्वाम्यात् । 'असुरस्य स्वम्' इति
 यत् । उ नृदिर् दीप्तिदीपनयोः, रौघादिकः । आच्छृणुति
 छागादिपयसा दीपयति उत्ताम् । देवत्राऽकरिति । देवाधीनमेव
 करोति । 'देये त्रा च' इति त्रामत्ययः । करोतेः छान्दसे

जुपा व्यावृत्त्यै छन्दोभिराच्छृणत्ति
 छन्दोभिर्वा एपा क्रियते छन्दोभिरेव
 छन्दाः स्याच्छृणत्ति ॥ ३८ ॥

एकविंशत्या मापैः पुरुषशीरुप-

यजुपा । व्यावृत्त्या इति वि-आवृत्त्यै । छन्दो-
 भिरिति छन्दः-भिः । एति । छृणत्ति । छन्दोभि-
 रिति छन्दः-भिः । वै । एपा । क्रियते । छन्दोभि-
 रिति छन्दः-भिः । एव । छन्दाःसि । एति ।
 छृणत्ति ॥ ३८ ॥

आह देवानां वै पत्नीः पृणैवा पद्भ्यु ॥ ७ ॥

एकविंशत्येत्येक-विंशत्या । मापैः । पुरुष-

लुडि 'मन्त्रे घस' इति च्छेर्लुक् । परमेणेति । परमं पयोऽमृतम् ।
 यजुपेति । आच्छृणोतीत्येव 'वमसस्त्वाऽऽ छन्दन्तु'* इत्यादिकेन ।
 छन्दोभिर्वा एपा क्रियते इति । 'वसवस्त्वा वृषन्तु'† इति ॥

इति पञ्चमे प्रथमे सप्तमोऽनुवाकः.

एकविंशत्येत्यादि ॥ विंशन्मापानादायः पुरुषशिरोभिप्राप्तुं ग-
 च्छति । मेघं यज्ञं नार्हति इत्यमेध्य । दण्डादित्वाद्य । 'य-
 यतोश्चातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अमेघ्यानां मापणामुपरि

मच्छैत्यमेध्या वै सापां अमेध्यं पुं-
 रूपशीर्षममेध्यैरेवास्यामेध्यं निर-
 वदायु मेध्यं कृत्वाऽऽ हरत्येकविंश-
 तिर्भवन्त्येकविंशो वै पुरुषः पुरु-
 षस्याप्त्यै व्यृहं वा एतत्प्राणैरमेध्यं

यत्पुरुषशीरुपश्च सप्तधा वितृण्णां व-
ल्मीकवृषां प्रति नि दधाति सप्त वै
शीरुपण्याः प्राणाः प्राणैरेवैनश्चसमर्ध-
यति मेध्यत्वाय यावन्तः ॥ ३९ ॥ वै मृ-
त्युवन्धवृस्तेषां यम आधिपत्यं परी-
याय यमगाथाभिः परि गायति य-

ध्यम् । यत् । पुरुषशीरुपमिति पुरुष-शीरुपम् ।
सप्तधेति सप्त-धा । वितृण्णामिति वि-तृण्णाम् ।
वल्मीकवृषामिति वल्मीक-वृषाम् । प्रति । नीति ।
दधाति । सप्त । वै । शीरुपण्याः । प्राणा इति प्र-
अनाः । प्राणैरिति प्र-अनैः । एव । एनत् । स-
मिति । अर्धयति । मेध्यत्वायेति मेध्य-त्वाय । या-
वन्तः ॥ ३९ ॥ वै । मृत्युवन्धवृ इति मृत्यु-वन्ध-
वृः । तेषाम् । यमः । आधिपत्यमित्याधि-पत्यम् ।
परीति । इयाय । यमगाथाभिरिति यम-गाथा-
भिः । परीति । गायति । यमात् । एव । एनत् ।

प्रीतिर्निध करोति । शीरुपण्या इति । शिरसि भवा चक्षुरादयः
सप्त प्राणाः । 'शरीरावयवाच्च' इति यत्, 'ये न तद्धिते'
इति शीर्षादेशः ॥

यावन्त इत्यादि ॥ मृत्युवन्धवः प्रोक्तः मृत्युरेषां वन्धुरिति ।

मादेवैनदृक्के तिसृभिः परि गायति
 त्रयः इमे लोका एभ्य एवैनल्लोके-
 भ्यो वृक्के तस्माद्गायते न देयं गाथा
 हि तद्वृक्केऽग्निभ्यः पशूना लभते का-
 मा वा अग्रयः कामनिवाव रुन्धे
 यत्पशूनालभेतानवरुद्धा अस्य ४०॥

वृक्के । तिसृभिरिति तिसृ-भिः । परीति । गायति ।
 त्रयः । इमे । लोकाः । एभ्यः । एव । एनत् ।
 लोकेभ्यः । वृक्के । तस्मात् । गायते । न । देयम् ।
 गाथा । हि । तत् । वृक्के । 'अग्निभ्यं इत्यग्नि-भ्यः ।
 पशून् । एति । लभते । कामाः । वै । अग्रयः ।
 कामान् । एव । अवेति । रुन्धे । 'यत् । पशून् ।

'योस्य कौष्ठ्य'* इत्यादिभि तिसृभि यमगाथाभि परितो गायति ।
 यमादेवैनदृक्के परिगृह्णाति । तिसृभिरित्यादि । गतम् । तस्मादिति ।
 गानादृष्टं न जायते । गाथा गृह्णाति गाथाधीनत्वात् ॥

'अग्निभ्य इति ॥ अग्निदेवत्याः पशवोऽनाश्ववृषभवृष्णिब-
 स्ताः आलभ्याः । कामबहुत्वाद्बहुवचनम् । कामा वा इत्यादि ।
 तत्साधनत्वात्ताच्छब्दम् । काम्यन्त इति कामाः पशुपुत्रादयः ॥

'यदित्यादि ॥ अत्र त्रयः पशाः—अनालम्भो वा पशूनां,

प॒श॒व॑स्स्युर्यत्पर्य॑ग्नि॒कृतानुत्सृ॑जेद्य॒ज्ञ-
 वे॒श॒सं॑ कुर्याद्यत्सं॑स्थापयेद्या॒तया॑-
 मानि॑ शी॒रुपा॑णि॒ स्यु॑र्यत्प॒शूना॑ल-
 भ॒न्ते॒ तेनै॒व प॒शून्व॑ रुन्धे॒ यत्पर्य॑ग्नि-
 कृतानुत्सृ॑जति॒ शी॒र्ष्णाम॑या॒तयाम॑-

न । आ॒लभे॒तेत्या॑-लभेत । अन॑वरुद्धा इत्यन॑व-
 रुद्धाः । अ॒स्य ॥ ४० ॥ प॒श॒वः॑ । स्युः । यत् ।
 पर्य॑ग्नि॒कृतानि॑ति॒ पर्य॑ग्नि-कृतान् । उ॒त्सृ॑जेदित्युत्-
 सृ॒जेत् । य॒ज्ञवे॒शस॑मिति॒ न्य॒ज्ञ-वे॒शसम् । कुर्यात् ।
 यत् । स॒ंस्थापये॑दिति॒ सं-स्थापये॑त् । या॒तया॑मा-
 नीति॑ या॒त-या॒मानि॑ । शी॒रुपा॑णि । स्युः । यत् ।
 प॒शून् । आ॒लभ॑न्त इत्या॑-लभ॑न्ते । तेन॑ । ए॒व । प॒-
 शून् । अ॒वेति॑ । रुन्धे॒ । यत् । पर्य॑ग्नि॒कृतानि॑ति॒
 पर्य॑ग्नि-कृतान् । उ॒त्सृ॑जतीत्युत्-सृ॒जति॑ । शी॒-
 र्ष्णाम् । अ॒या॒तयाम॑त्वायेत्य॒या॒तयाम॑-त्वाय॒ । प्रा-

आलम्भोसियोगः । आलम्भानां पर्यग्निकरणानन्तरं उत्सर्गो वा,
 संस्थां वा गमयेत् । एतानि संस्थापनपक्षे श्रुतयामानि गतरसानि
 शीर्षाणि स्युः । तस्मादालभेत पशून् । पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे शिर-
 सा अयातयामत्वम् । तत्र पर्यग्निकृतानां सज्ञप्तानां शिरासि मृदा
 प्रालिष्य निधीयन्ते । प्राजापत्येनैव संस्थापयेत् पशून् । यज्ञो

त्वाय प्राजापत्येन स॒ स्थापयति
 यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञ एव यज्ञं प्र-
 तिष्ठापयति प्रजापतिः प्रजा असृ-
 जत् स रिरिचानोऽमन्यत् स एता
 आप्रीरपश्यत्ताभिर्वै स मुखतः ॥ ४१
 आत्मानमाऽप्रीणीत् यदेता आप्रियो

जापत्येनेति प्राजा-पत्येन । समिति । स्थापयति ।
 यज्ञः । वै । प्रजापतिरिति प्राजा-पतिः । यज्ञे ।
 एव । यज्ञम् । प्रतीति । स्थापयति । 'प्रजापति-
 रिति प्राजा-पतिः । प्रजा इति प्र-जाः । असृज-
 त् । सः । रिरिचानः । अमन्यत् । सः । एताः ।
 आप्रीरित्यां-प्रीः । अपश्यत् । ताभिः । वै । सः ।
 मुखतः ॥ ४१ ॥ आत्मानंम् । एति । अप्रीणीत् ।

वा इत्यादि । गतम् । 'वायव्येन पशुना स्थापयेत् प्राजापत्यः पशु-
 पुरोडाशो द्वादशकपालः' इत्यपरम् ॥

प्रजापतिरित्यादि ॥ प्रजामृष्ट्यनन्तरं किञ्चित् रिरिचानो
 रिक्तोऽहमस्मीत्यमन्यत प्रजापतिः । लिटः कानजादेशः । अथ सः
 आप्रीरपश्यत् । ताभिः आत्मानं मुखत आरम्भे एवाप्रीणयत् ।
 तस्मादेताः प्रजापत्यात्मनो यज्ञस्य मुखत एव प्रीतिहेतवः । आ-
 प्रीणात्याभिरिति आप्रियः । करणे क्विप् । आप्रीरिति छान्दसं

भवन्ति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेवै-
ताभिर्मुखत आ प्रीणात्यपरिमित-
छन्दसो भवन्त्यपरिमितः प्रजाप-
तिः प्रजापतेरास्य ऊनातिरिक्ता

यत् । एताः । आप्रिय इत्या-प्रियः । भवन्ति ।
यज्ञः । वै । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । यज्ञम् ।
एव । एताभिः । मुखतः । एति । प्रीणाति । अ-
परिमितछन्दसु इत्यपरिमित-छन्दसुः । भवन्ति ।
अपरिमित इत्यपरि-मितः । प्रजापतिरिति प्रजा-
पतिः । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । आप्त्यै । ऊ-
नातिरिक्ता इत्यून-अतिरिक्ताः । मिथुनाः । प्रजा-

द्वस्त्वम् । ताश्च 'ऊर्वा अस्य '* इत्याद्या द्वादश प्रधानाः
याज्या. । अपरिमितछन्दस इति । अनेकप्रकारछन्दस
इत्यर्थः । तथा हि—सर्वाश्रिताः त्रिपदाः । आसामाद्याः
अन्ताश्च पादाः एकादशाक्षरा मध्ये पञ्चाक्षरः षडक्षरः
सप्ताक्षरोष्टाक्षरश्च पादः । एका[अल्पा]क्षरः पिपीलिकामध्या इत्या-
चक्षते 'त्रिपादनिष्ठमध्या पिपीलिकामध्या '* इति । ता एता उष्णिहः ।
'देव्या होतारौ '† ' तिस्रो देवीः '† इति च गायत्र्यो । विश्वजना-
दित्वादपरिमितशब्दस्य तुगभावः ॥

'ऊनातिरिक्ता इति ॥ एवमूनतिरिक्तस्वभावतया मिथुना द्वि-

मिधुनाः प्रजात्यै लोमशं वै नामैत-
 छन्दः प्रजापतेः पशवो लोमशाः
 पशूनेवाव रुन्धे सर्वाणि वा एता
 रूपाणि सर्वाणि रूपाण्यग्नौ चित्ये
 क्रियन्ते तस्मादेता अग्नेश्चित्यस्य ॥
 ४२ ॥ भवन्त्येकविंशतिः सामि-

त्या इति प्र-जात्यै । लोमशम् । वै । नाम । ए-
 तत् । छन्दः । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । पशवः ।
 लोमशाः । पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । सर्वा-
 णि । वै । एताः । रूपाणि । सर्वाणि । रूपाणि ।
 अग्नौ । चित्ये । क्रियन्ते । तस्मात् । एताः । अ-
 ग्नेः । चित्यस्य ॥ ४२ ॥ भवन्ति । ^१एकविंशति-

प्रकारकत्वात् यस्मादेतस्मात्प्रजात्यै भवति । लोमशमिति । मध्ये
 सूक्ष्मत्वात् लोमवत्तनुतरमध्यमस्यास्तीति, लोमादित्वाच्च । यथोक्तम्—
 'त्रिपादनिष्ठम-या विषालिकाम-या '* इति । सर्वाणि वा
 इति । छन्दसां नानाऋक्त्वात् सर्वाणि रूपाणि एता आमियः ।
 सर्वाणि अग्नौ चित्ये चेतव्ये क्रियन्ते । तस्मादित्यादि । 'चि-
 त्याग्नेश्चित्ये च' इति निपात्यते । चित्याग्नेस्सम्यन्धिनि पशो
 भान्ति ॥

^१एकविंशतिमिति ॥ 'समिधामाधाने पेण्यण्' । अस्मिन्

धेनीरन्वाह रुग्वा एकविंशो रुचं-
मेव गच्छत्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा
ह्येकविंशश्चतुर्विंशतिमन्वाह च-
तुर्विंशतिरर्धमासास्संवत्सरस्संव-

मित्येकं-विंशतिम् । सामिधेनीरिति सां-इधे-
नीः । अन्विति । आह । रुक् । वै । एकविंश
इत्येक-विंशः । रुचंम् । एव । गच्छति । अथो
इति । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । एव । प्रतिष्ठे-
ति प्रति-स्था । हि । एकविंश इत्येक-विंशः ।
चतुर्विंशतिमिति चतुः-विंशतिम् । अन्विति ।
आह । चतुर्विंशतिरिति चतुः-विंशतिः । अ-
र्धमासा इत्यर्ध-मासाः । संवत्सर इति सं-वत्स-

पशो एकविंशति ता अन्वाह । सङ्ख्याविशेषेण एकविंशतिस्तोमत्वात्
तस्य च ऋक्प्रतिष्ठयोः हेतुत्वात्तयोर्द्वयः । 'स्तोमे षड्विधिः पञ्च-
दशाद्यर्थे' इति ङः । अथो अपि च प्रतिष्ठामेवेति गच्छती-
त्येव । काः पुनस्ताः उच्यन्ते—'प्रवो वाजाः'* इत्येकादश
प्राकृत्यः, 'समास्त्वाम्रे'† इति दश ॥

चतुर्विंशतिमिति ॥ तासां दशानामेवोद्धृत्य अवधार्य लोके
ददाति । अथ 'पृथुपाजाः'‡ इति द्वौ धार्ये ददाति । अथ

त्सरोऽग्निर्वैश्वानरस्साक्षादेव वैश्वा-
 नरमव रुन्धे पराचीरन्वाह पराडिव
 हि सुवर्गो लोकस्समास्त्वाऽग्न ऋ-
 तवो वर्धयन्त्वित्याह समाभिरेवाग्नि
 वर्धयति ॥ ४३ ॥ ऋतुभिस्संवत्सरं
 विश्वा आ भाहि प्रदिशः पृथिव्या

रः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । अग्निः । वैश्वान-
 रः । साक्षादिति स-अक्षात् । एव । वैश्वानरम् ।
 अवेति । रुन्धे । पराचीः । अन्विति । आह । प-
 राड् । इव । हि । सुवर्ग इति सुवः-गः । लोकः ।
¹⁰समाः । त्वा । अग्ने । ऋतवः । वर्धयन्तु । इति ।
 आह । समाभिः । एव । अग्निम् । वर्धयति ॥ ४३ ॥
 ऋतुभिरित्यृतु-भिः । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् ।
 विश्वाः । एति । भाहि । प्रदिश इति प्र-दिशः ।

‘ युक्ता हि ’* इत्येतां ददाति । ज्योतिष्मती चेमामन्वाह । ता एताः
 पराच्योनूच्यमानाः चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिरर्धमासा
 इत्यादि । गतम् । पराचीरिति । अनावृत्ता एव । ‘ अनि-
 गन्तोभतौ ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वत् । पराडिति । न कदाचि-
 दिह अनुवर्तने ॥

¹⁰अथ मन्त्रपदान्यनुसन्धत्ते—समास्त्वेत्यादि । गतम् ॥

इत्याहं तस्मादग्निस्सर्वा दिशोऽनु वि
भाति प्रत्यैहतामश्विना मृत्युमस्मा-
दित्याह मृत्युमेवास्मादपं नुदृत्युद्वयं
तमसस्परीत्याह पाप्मा वै तमः पा-
प्मानमेवास्मादपं हन्त्यगन्म ज्यो-
तिरुत्तममित्याहासौ वा आदित्यो
ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं ग-
च्छति न संवत्सरस्तिष्ठति नास्य

पृथिव्याः । इति । आह । तस्मात् । अग्निः । स-
र्वाः । दिशः । अनु । वीति । भाति । प्रतीति ।
औहताम् । अश्विना । मृत्युम् । अस्मात् । इति ।
आह । मृत्युम् । एव । अस्मात् । अपेति । नुद-
ति । उदिति । वयम् । तमसः । परीति । इति ।
आह । पाप्मा । वै । तमः । पाप्मानम् । एव ।
अस्मात् । अपेति । हन्ति । अगन्म । ज्योतिः ।
उत्तममित्युत्-तमम् । इति । आह । असौ । वै ।
आदित्यः । ज्योतिः । उत्तममित्युत्-तमम् । आदि-
त्यस्य । एव । सायुज्यम् । गच्छति । "न । संवत्सर

११ न संवत्सर इत्यादि ॥ यस्यैताश्चतुर्विंशतिसामिधेन्यः क्रियन्ते
अस्य संवत्सरइश्रीश्च न तिष्ठति उपकरोत्येव । ज्योतिष्मती

श्रीस्तिष्ठति यस्यैताः क्रियन्ते ज्यो-
तिष्मतीमुत्तमामन्वाह ज्योतिरेवा-
स्मा उपरिष्ठाद्घाति सुवर्गस्य लो-
कस्यानुख्यात्यै ॥ ४४ ॥

इति सं-वत्सरः । तिष्ठति । न । अस्य । श्रीः ।
तिष्ठति । यस्य । एताः । क्रियन्ते । ज्योतिष्मतीम् ।
उत्तमामित्युत्-तमाम् । अन्विति । आह । ज्योतिः ।
एव । अस्मै । उपरिष्ठात् । दधाति । सुवर्गस्येति
सुवः-गस्य । लोकस्य । अनुख्यात्या इत्यनु-ख्या-
त्यै ॥ ४४ ॥

यावन्तोस्य मुखतश्चित्यस्य वर्धयत्यादित्यो-
ष्टाविंशतिश्च ॥ ८ ॥

‘उद्वयं तमसः’* इत्येतामन्वाह । उपरिष्ठाद्धारणेन स्वर्गो
लोकः प्रकाशितो भवति । अन्ये आहु—यस्यैवमेता क्रियन्ते
अस्य संवत्सरश्श्रीश्च न तिष्ठति दीर्घकालो न स्याताम् । ज्यो-
तिष्मत्या उत्तमत्वे ज्योतिष्मान् भवति । संवत्सरेण श्रिया च
द्युतिमान् भवति । स्वर्लोकाश्चानुज्ञातो भवति । अत्र सामिधेनीनां
प्रथमाम्नानेऽपि पश्वपेक्षितत्वात् पशुविधानानन्तरमाप्रीणां ब्राह्मणां,
ततः सामिधेनीनां ब्राह्मणमिति ॥

इति पञ्चमे प्रथमे अष्टमोनुवाकः.

पृङ्गिर्दीक्षयति पट्वा ऋतव ऋतुभि-
 र्वैनं दीक्षयति सप्तभिर्दीक्षयति स-
 प्त छन्दांसि छन्दोभिरेवैनं दीक्ष-
 यति विश्वे देवस्य नेतुरित्यनुष्टुभो-
 त्तमया जुहोति वाग्वा अनुष्टुप्तस्मा-

'पृङ्गिरिति पट्-भिः । दीक्षयति । पट् । वै ।
 ऋतवः । ऋतुभित्यु-भिः । एव । एनम् । दीक्ष-
 यति । 'सप्तभिरिति सप्त-भिः । दीक्षयति । सप्त ।
 छन्दांसि । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव । ए-
 नम् । दीक्षयति । विश्वे । देवस्य । नेतुः । इति ।
 अनुष्टुभेत्यनु-स्तुभां । उत्तमयेत्युत्-तमया । जु-
 होति । वाक् । वै । अनुष्टुवित्यनु-स्तुप् । तस्मात् ।

'पृङ्गिरित्यादि ॥ 'आकृतिमग्नि' * इत्यादिपृङ्गिराग्निकीभिः दीक्षा-
 हुतिभिः यजमानं दीक्षयति । स्थिता एव 'आकृत्यै प्रयुजेऽ-
 ग्रमे' । इति पश्चादाग्निकी । 'पट्टिचतुर्भ्यो ह्यडादिः' इति वि-
 भक्तेरुदात्तत्वम् ॥

'सप्तभिरिति ॥ ' विश्वे देवस्य' * इति सप्तमी । ' झल्युपोत्तमम् '
 इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् । उत्तमशब्द उञ्छादित्वाद्दन्तोदात्तः ॥

प्राणानां वागुत्तमैकस्मादक्षरादनाप्तं
प्रथमं पदं तस्माद्वाचोऽनाप्तं त-
न्मनुष्या उप जीवन्ति पूर्णया जु-

प्राणानामिति प्र-अनानाम् । वाक् । उत्तमेत्युत्-
तमा । 'एकस्मात् । अक्षरात् । अनाप्तम् । प्रथ-
मम् । पदम् । तस्मात् । यत् । वाचः । अनाप्तम् ।
तत् । मनुष्याः । उपेति । जीवन्ति । 'पूर्णया ।
जुहोति । पूर्णः । इव । हि । प्रजापतिरिति प्रजा-

एकस्मादित्यादि ॥ एकमक्षरमभिसमीक्ष्य अनाप्तं अपूर्णं
प्रथमं पदं पादः अस्मिन् । तस्माद्वाचोऽनाप्तं अपरिपूर्णं तुर्षं
मनुष्या उपजीवन्ति 'तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति'* इति ।
ननु द्वितीयमपि सप्ताक्षरमेव, सत्यम्, इयादिपूरणेनाष्टाक्षरत्वं भवि-
ष्यतीति । अनेनैव न्यायेन प्रथममप्यष्टाक्षरं स्यात्, न, प्रयो-
जनाभावात् इयादिपूरणाप्रवृत्तेः । न हि न्यूनाक्षरत्वादेव इया-
दिना पूर्यितव्यम् । अपि तु वृत्त्यनुरोधेन । तत्राष्टाक्षरस्य पा-
दस्य वृत्तिलक्षणं पञ्चममक्षरं सप्तमं च लु स्यात् पष्ठं गुर्विति ।
न च प्रथमे पादे इयादिना पूरितेऽपि अभीष्टवृत्तिलाभः, सत्य-
प्यस्मिद् सप्तमस्य गुरुत्वात् पष्ठस्य लघुत्वापत्तेः पञ्चमस्य प्रागेव
लघुत्वात् । तस्मात् इयादिपूरणाप्रसङ्गात् प्रथममित्युक्तम् ॥

'पूर्णयेति ॥ यस्मादियं द्वितीयादिभिः पादैः पूर्णस्वभावा

होति पूर्ण इव हि प्रजापतिः ॥ ४५ ॥
 प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यून-
 नाद्धि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्र-
 जानां सृष्ट्यै यदर्चिषि प्रवृज्याद्भू-
 तमव रुन्धीत् यदङ्गारेषु भविष्यदङ्गा-

पतिः ॥ ४५ ॥ प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । आ-
 प्त्यै । न्यूनयेति नि-ऊनया । जुहोति । न्यून-
 दिति नि-ऊनात् । हि । प्रजापतिरिति प्रजा-प-
 तिः । प्रजा इति प्र-जाः । असृजत । प्रजानामि-
 ति प्र-जानाम् । सृष्ट्यै । यत् । अर्चिषि । प्रवृ-
 ज्यादिति प्र-वृज्यात् । भूतम् । अवेति । रुन्धी-
 त् । यत् । अङ्गारेषु । भविष्यत् । अङ्गारेषु । प्रे-

तस्मादनया होमः पूरणस्य प्रजापतेराप्त्यै भवति । न्यून-
 येति । नितरामूना न्यूना । यस्माच्चैयं प्रथमेन पादेन न्यून-
 स्वभावा तस्मादनयोर्होमः प्रजापतेः सृष्ट्यै भवति । अतो न्यूनात्
 नितरामूनात् शान्तविकारात् उपादानात् प्रजापतिः प्रजा असृज-
 त मृत्पिण्डादिव घटशरावादिविकारान् कुलालः । तस्मान्नचूनत्वं
 प्रजासृष्ट्यै भवति । 'हि च' इति नियाताभावः ॥

यदित्यादि ॥ यद्युखामर्चिषि प्रवृज्यात् पातयेत् भूतमुत्पन्न-
 मेव अवरुन्धीत् लभेत । यदङ्गारेष्विति । प्रवृज्यादित्येव । भविष्य-

रेषु प्र वृणक्ति भविष्यदेवाव रुन्धे
 भविष्यद्भि भूयो भूताद्वाभ्यां प्र वृ-
 णक्ति द्विषाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ब्र-
 ह्मणा वा एषा यजुषा संभृता यदु-
 खा सा यद्भिद्येतातिमार्छेत् ॥ ४६ ॥
 यजमानो हन्येतास्य यज्ञो मित्रैता-

ति । वृणक्ति । भविष्यत् । एव । अवेति । रुन्धे
 भविष्यत् । हि । भूयः । भूतात् । द्वाभ्याम् । प्रति
 वृणक्ति । द्विषादिति द्वि-षात् । यजमानः । प्रति
 ष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । ब्रह्मणा । वै । एषा
 यजुषा । सम्भृतेति सं-भृता । यत् । उखा । सा
 यत् । भिद्येत । आर्तिम् । एति । ऋच्छेत् ॥ ४६ ॥
 यजमानः । हन्येत । अस्य । यज्ञः । मित्रं । एताम्
 उखाम् । तप । इति । आह । ब्रह्मं । वै । मित्रः

दिति । अवरुन्धीतेत्येव । तस्माद्भारिष्वपि प्रवृणक्ति भविष्यद्वरोध
 नाय । ननु भूतं नावरुध्यते तत्राह—भविष्यद्भि भूतात् बहुत
 रमतस्तत् भूयस्येति तमिति (१) । अपरिमितत्वात् भविष्यते
 भूयस्त्वम् । द्वाभ्यामिति । 'मासुभित्या' इत्याभ्याम् ॥

ब्रह्मणेति ॥ 'वसवस्त्वा वृणन्तु' इत्यनेन । 'मित्रैतामुख

मुखां तपेत्याह ब्रह्म वै मित्रो ब्रह्म-
 न्नेवैनां प्रतिष्ठापयति नार्तिमाच्छति
 यजमानो नास्य यज्ञो हन्यते यदि
 भिद्येत तैरेव कपालैस्स सृजेत्सैव
 ततः प्रायश्चित्तिर्यो गतश्रीस्स्यान्म-
 थित्वा तस्याव दध्याद्भूतो वा एष

ब्रह्मन् । एव । एनाम् । प्रतीति । स्थापयति । न ।
 आर्तिम् । एति । ऋच्छति । यजमानः । न । अस्य ।
 यज्ञः । हन्यते । 'यदि । भिद्येत । तैः । एव । कपालैः ।
 समिति । सृजेत् । सा । एव । ततः । प्रायश्चित्तिः ।
 'यः । गतश्रीरिति गत-श्रीः । स्यात् । मथित्वा ।
 तस्य । अवेति । दध्यात् । भूतः । वै । एषः । सः ।

तप * इति मित्रायोखा परिदीयते । प्रभितेस्त्रायत इति मित्रः ॥

'यदि भिद्येतेति ॥ पुनरुखाकरणे तैरेव कपालैः संसर्गेनायेः
 संसृजति । सृदमर्मकपालैः । सैव प्रायश्चित्तिः ततः अपचारदो-
 पात् । प्रायोऽपचारः तन्नित्यर्थ आज्ञातं प्रायश्चित्तिः । दा-
 सीभारादिः । व्यत्ययेन वा प्रयोगः ॥

गतश्रीरिति ॥ शुश्रुवान् आमणी राजन्यः च भूतः प्रभूतः ।
 एषः गतश्रीः । स्वामेव महर्ता देवनामुपैति मथित्वाऽवदानेन ॥

स स्वाम् ॥ ४७ ॥ देवतामुपैति यो
 भूतिकामस्स्याद्य उखायै संभवेत्स
 एव तस्य स्यादतो ह्येप संभवत्ये-
 प वै स्वयंभूर्नाम भवत्येव यं का-
 मयेत भ्रातृव्यमस्मै जनयेयमित्य-
 न्यतस्तस्याहृत्याव दध्यात्साक्षादे-

स्वाम् ॥ ४७ ॥ देवतांम् । उपेति । एति । ^१यः ।
 भूतिकाम इति भूति-कामः । स्यात् । यः । उ-
 खायै । सम्भवेदिति सं-भवेत् । सः । एव । तस्य ।
 स्यात् । अतः । हि । एपः । सम्भवतीति सं-भव-
 ति । एपः । वै । स्वयंभूरिति स्वयं-भूः । नाम । भव-
 ति । एव । ^{१०}यम् । कामयेत । भ्रातृव्यम् । अस्मै । ज-
 नयेयम् । इति । अन्यतः । तस्य । आहृत्येत्या-
 हृत्यं । अवेति । दध्यात् । साक्षादिति स-अक्षात् ।
 एव । अस्मै । भ्रातृव्यम् । जनयति । ^{११}अम्बरीपात् ।

^१य इति ॥ भूतिकामस्य उखासम्भव एवाग्निः न मथित्वाऽ-
 वदातव्यः । संभवतीति । 'हि च' इति निघाताभावः ॥

^{१०}अन्यत इति ॥ उखाव्यतिरिक्तात् ॥

^{११}अम्बरीपादिति ॥ आकृत्येत्येव । अम्बरीपं भर्जनं यत्र
 लौकिकः पाकः ॥

वास्मै भ्रातृव्यं जनयत्यम्ब्वरीपा-
दन्नकामस्याव दध्यादम्ब्वरीषे वा अ-
न्नं भ्रियते सयोन्येवान्नम् ॥४८॥ अव
रुन्धे मुञ्जानव दधात्यूर्ग्वै मुञ्जा ऊ-
र्जमेवास्मा अपि दधात्यग्निदेवेभ्यो
निलायत् स कुमुकं प्राविशत्कुमुक-
मव दधाति यदेवास्य तत्र न्यक्तं त-
देवाव रुन्ध आज्येन सं यौत्येतद्वा

अन्नकामस्येत्यन्न-कामस्य । अवेति । दध्यात् ।
अम्ब्वरीषे । वै । अन्नम् । भ्रियते । सयोनीति स-
योनि । एव । अन्नम् ॥ ४८ ॥ अवेति । रुन्धे ।
१२मुञ्जान् । अवेति । दधाति । ऊर्क् । वै । मुञ्जाः ।
ऊर्जम् । एव । अस्मै । अपीति । दधाति । १३अग्निः ।
देवेभ्यः । निलायत् । सः । कुमुकम् । प्रेति । अवि-
शत् । कुमुकम् । अवेति । दधाति । यत् । एव ।
अस्य । तत्र । न्यक्तमिति नि-अक्तम् । तत् ।
एव । अवेति । रुन्धे । १४आज्येन । समिति । यौ-

१२मुञ्जानित्यादि ॥ गतम् ॥

१३कुमुकमिति ॥ दध्नं काष्ठशकलं न्यक्तं निष्ठीनं अग्ने रूपम् ॥

१४आज्येनेत्यादि ॥ गतम् । तेजमेति । समर्थयतीत्येव ॥

अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवै-
नं धाम्ना समर्धयत्यथो तेजसा ॥

४९ ॥ वैकङ्कतीमा दधाति भा ए-
वाव रुन्धे शमीमयीमा दधाति शा-
न्त्यै सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ
इति तिसृभिर्जातमुप तिष्ठते त्रयं

ति । एतत् । वै । अग्नेः । प्रियम् । धाम । यत् ।
आज्यम् । प्रियेण । एव । एनम् । धाम्ना । समि-
ति । अर्धयति । अथो इति । तेजसा ॥ ४९ ॥
¹⁵वैकङ्कतीम् । एति । दधाति । भाः । एव । अवे-
ति । रुन्धे । शमीमयीमिति शमी-मयीम् । एति ।
दधाति । शान्त्यै । ¹⁶सीद । त्वम् । मातुः । अस्याः ।
उपस्थ इत्युप-स्थे । इति । तिसृभिरिति तिसृ-
भिः । जातम् । उपेति । तिष्ठते । त्रयः । इमे ।
लोकाः । एषु । एव । लोकेषु । आविदमित्या-

¹⁵वैकङ्कतीमिति ॥ उख्ये जाते 'परम्या अधि'* इति वैक-
ङ्कती समिधमादधाति । 'परमस्या. परावत'* इति शमीमयी-
मादधाति । 'द्वचचशठन्दमि' इति मयद् ॥

¹⁶सीद त्वमित्यादि ॥ गतम् । आविदं ख्याति गच्छतीति,

इमे लोका एवैव लोकेष्वविदं ग-
च्छत्यथो प्राणानेवात्मन्धत्ते ॥ ५० ॥

न ह स्म वै पुराऽग्निरपरशुवृक्णं
विदंम् । गच्छति । अथो इति । प्राणानिति प्र-
अनान् । एव । आत्मन् । धत्ते ॥ ५० ॥

प्रजापीतिर् ऋच्छेत्स्वामेवान्नं तेजसा
चतुस्त्रिंशच्च ॥ १ ॥

‘न । ह । स्म । वै । पुरा । अग्निः । अपरशु-
वृक्णमित्यपरशु-वृक्णम् । दहति । तत् । अस्मै ।

‘वि भाहि’* इति लिङ्गात् । अथो अपि च प्राणानात्मनि धत्ते
‘शिवो भूत्वा मह्यं’* इति लिङ्गात् । ‘सुपां सुलुक्’ इति
सप्तम्या लुक् ॥

इति पञ्चमे प्रथमे नवमोनुवाकः.

‘न ह स्मेति ॥ अपरशुना परशुव्यतिरिक्तेन वृक्णं छिन्नम् ।
निष्ठायां ‘ओदितश्च’ इति नत्वम् । तस्यासिद्धत्वात् ‘खरि
च’ इति चत्वम् । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । तच्च अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपरशुवृक्णं न द-
दाह अस्वादुत्वात् । ‘लट् स्मे’ इति लट् । तदपरशुवृक्णमपि

दहति तदस्मै प्रयोग एव र्षिस्व-
 दयद्यदग्ने यानि कानि चेति समि-
 धमा दधात्यपरशुवृक्णमेवास्मै स्व-
 दयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वे-
 दौदुम्बरीमा दधात्यूर्वा उदुम्बर ऊ-
 र्जमेवास्मा अपि दधाति प्रजापति-

प्रयोग इति प्र-योगः । एव । ऋषिः । अस्वदयत् ।
 यत् । अग्ने । यानि । कानि । च । इति । समिध-
 मिति सं-इधम् । एति । दधाति । अपरशुवृक्णमि-
 त्यपरशु-वृक्णम् । एव । अस्मै । स्वदयति । सर्वम् ।
 अस्मै । स्वदते । यः । एवम् । वेद । औदुम्बरीम् ।
 एति । दधाति । ऊर्क । वै । उदुम्बरः । ऊर्जम् ।
 एव । अस्मै । अपीति । दधाति । प्रजापतिरिति

अस्मै अग्नये । यं प्रयुज्य य एव ऋषि मन्त्रोऽस्वदयत् स्वादू-
 क्तवान् । प्वद स्वद आस्वादने, चुरादिरदन्तः ॥

कः पुनरसौ प्रयोक्तव्यः ऋषिरित्याह—यदग्र इति ॥
 पक्षभिर्मन्त्रैः पञ्चकृत्वः औदुम्बरीं समिधमादधाति अपरशुवृक्णं
 सर्वमप्यस्मै स्वदयाति । किञ्च य एवं वेद तस्मै च सर्वं स्वदते ।
 औदुम्बरमिति । ' अनुदात्तादेश्च ' इत्यन् ॥

प्रजापतिरित्यादि ॥ राक्षोन्नं रक्षसां हन्तुः अग्नेः स्वं 'यद-

रग्निमसृजत् तम् सृष्टम् रक्षांस्ति
 ॥ ५१ ॥ अजिघांसन् एतद्रा-
 क्षोघ्नमपश्यत्तेन वै स रक्षांस्यपा-
 हत् यद्राक्षोघ्नं भवत्यग्नेरेव तेन जा-
 ताद्रक्षांस्यपं हन्त्याश्वत्थीमा द-
 धात्यश्वत्थो वै वनस्पतीनां सप-
 त्रसाहो विजित्यै वैकङ्कतीमा दधाति

प्रजा-पतिः । अग्निम् । असृजत् । तम् । सृष्टम् ।
 रक्षांस्ति ॥ ५१ ॥ अजिघांसन् । सः । एतत् ।
 राक्षोघ्नमिति राक्षः-घ्नम् । अपश्यत् । तेन । वै ।
 सः । रक्षांस्ति । अपेति । अहत् । यत् । राक्षो-
 घ्नमिति राक्षः-घ्नम् । भवति । अग्नेः । एव । तेन ।
 जातात् । रक्षांस्ति । अपेति । हन्ति । 'आश्व-
 त्थीम् । एति । दधाति । अश्वत्थः । वै । वनस्प-

त्रे यानि '* इत्यादिकं सूक्तम् । 'पूर्वहन्' इत्युच्यते । आश्व-
 त्थिमिति । तिस्रो नानावृक्षाया आश्वत्थी वैकङ्कती शमीमयी इति ॥

'सामिधमादधाति—'ददाम्याम् '* इति । तिमृभिः सपत्रसाहः सप-
 त्रानां अभिभविता । अश्वत्थशब्दात् 'अनुदात्तादेश्च' इत्यन् । इतरौ
 व्याख्यातौ । एवं प्रथमया शत्रूणामभिभवः । द्वितीयया तेजस्वी

भा एवाव रुन्धे शमीमयीमा दधा-
 ति शान्त्यै संशितं मे ब्रह्मोदेपां
 वाहू अतिरमित्युत्तमे औदुम्बरी ॥
 ५२ ॥ वाचयति ब्रह्मणैव क्षत्रं
 सञ्जयति क्षेत्रेण ब्रह्म तस्माद्ब्रा-

तीनाम् । सपत्नसाह इति सपत्न-साहः । विजि-
 त्या इति वि-जित्यै । वैकङ्कतीम् । एति । दधाति ।
 भाः । एव । अवेति । रुन्धे । शमीमयीमिति शमी-
 मयीम् । एति । दधाति । शान्त्यै । 'संशितमिति सं-
 शितमासे । ब्रह्म । उदिति । एषाम् । वाहू इति । अति-
 रम् । इति । उत्तमे इत्युत्-तमे । औदुम्बरी इति ॥ ५२
 वाचयति । 'ब्रह्मणा । एव । क्षत्रम् । समिति ।
 श्यति । क्षेत्रेण । ब्रह्म । तस्मात् । ब्राह्मणः । रा-

भवति । तृतीयया शान्तिः सुखं भवति । तस्मादग्निचितः अग्निवि-
 दश्च पापं न कीर्तयेत् न चानिष्टं चिन्तयेत् इति ॥

'संशितमित्यादि ॥ एते उत्तमे सूक्तस्य ऋचो यजमानं वाच-
 यति, किं कुर्वन्—औदुम्बरीसामिधौ तूष्णीमादधानः । पूर्ववदडि 'सु-
 पां मुल्लू' इति द्वितीयाद्विवचनस्य लुक् । 'वा छन्दसि'
 इति या पूर्वसवर्णः । उत्तमशब्दः उञ्छादिः अन्तोदात्तः ॥

'ब्रह्मणैवेति ॥ ब्रह्मक्षत्रशब्दो जातिवचनो । संशयति तीक्ष्णं
 करोति । क्षेत्रेण ब्रह्म संशयतीत्येव । तस्मादित्यादि । राज-

ह्यणो राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणं
 तस्माद्ब्राहन्यो ब्राह्मणवानत्यन्य*
 राजन्यं मृत्युर्वा एष यदग्निर्मृत*
 हिरण्य* रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्चतेऽमृ-
 तमेव मृत्योरन्तर्धत्त एकविंशतिनि-

जन्यवानिति राजन्य-वान् । अतीति । अन्यम् ।
 ब्राह्मणम् । तस्मात् । राजन्यः । ब्राह्मणवानिति
 ब्राह्मण-वान् । अतीति । अन्यम् । राजन्यम् ।
 मृत्युः । वै । एषः । यत् । अग्निः । अमृतम् ।
 हिरण्यम् । रुक्मम् । अन्तरम् । प्रतीति । मुञ्चते ।
 अमृतम् । एव । मृत्योः । अन्तः । धत्ते । ^८एक-
 विंशतिनिर्वाध इत्येकविंशति-निर्वाधः । भव-

न्येन सहायेन तद्वान् ब्राह्मणोऽन्यं राजन्यं ब्राह्मणमतिक्रामति
 क्रियाबलेन । ससाधनक्रिया उपसर्गोच्यते । एतेन राजन्यो
 व्याख्यातः ॥

^७मृत्युर्वा इत्यादि ॥ दाहकत्वान्मृत्युरिवाग्निः । अमृतत्वहेतु-
 हिरण्यम् । तस्मात् मृत्योर्वा रुक्ममन्तरं निर्वाधं प्रतिमुञ्चते
 यजमानः । अमृतमेव मृत्वा मृत्योरन्तर्धत्तं करोति वृत्राहकं
 हिरण्यजितोरो*रुक्मम् ॥

^८एकविंशतिनिर्वाध इति ॥ निर्वाधः निष्कलानि । पञ्च-

*मित्रदातो हिरण्यघ्नो.

वर्धो भवत्येकविंशतिर्वै देवल्लोका
द्वादश मासाः पञ्चतवस्त्रय इमे लो-
का असावादित्यः ॥५३॥ एकविंश
एतावन्तो वै देवल्लोकास्तेभ्य एव
भ्रातृव्यमन्तरैति निर्वाधैर्वै देवा अ-
सुरान्निर्वाधेऽकुर्वत् तन्निर्वाधानां नि-
र्वाधत्वं निर्वाधी भवति भ्रातृव्यानेव

ति । एकविंशतिरित्येक-विंशतिः । वै । देव-
लोका इति देव-लोकाः । द्वादश । मासाः । पञ्च ।
ऋतवः । त्रयः । इमे । लोकाः । असौ । आदि-
त्यः ॥ ५३ ॥ एकविंश इत्येक-विंशः । एता-
वन्तः । वै । देवल्लोका इति देव-लोकाः । तेभ्यः ।
एव । भ्रातृव्यम् । अन्तः । एति । निर्वाधैरिति
निः-वाधेः । वै । देवाः । असुरान् । निर्वाध
इति निः-वाधे । अकुर्वत् । तत् । निर्वाधाना-
मिति निः-वाधानाम् । निर्वाधत्वंमिति निर्वाध-
त्वम् । निर्वाधीति निः-वाधी । भवति । भ्रातृ-
व्यान् । एव । निर्वाध इति निः-वाधे । कुरुते ।

तेषु । हेमन्ताशिशिरयोरेकत्वात् । निश्चयेन वाच्यते भ्रातृव्यः
एभिरिति निर्वाधः ॥

निर्वाधे कुरुते सावित्रिया प्रति
 मुञ्चते प्रसूत्यै नक्तोपासेत्युत्तरयाऽ-
 होरात्राभ्यामेवैनमुद्यच्छते देवा
 अग्निं धारयन्द्रविणोदा इत्याह प्रा-
 णा वै देवा द्रविणोदा अहोरात्रा-
 भ्यामेवैनमुद्यत्यं ॥ ५४ ॥ प्राणै-

१सावित्रिया । प्रतीति । मुञ्चते । प्रसूत्या इति प्र-
 सूत्यै । नक्तोपासा । इति । उत्तरयेत्युत्तरया ।
 अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्राभ्याम् । एव । एनम् ।
 उदिति । यच्छते । ¹⁰देवाः । अग्निम् । धारयन् ।
 द्रविणोदा इति द्रविणः—दाः । इति । आह ।
 प्राणा इति प्र—अनाः । वै । देवाः । द्रविणोदा
 इति द्रविणः—दाः । अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्रा-

१सावित्रियेति ॥ 'विश्वा रूपाणि'* इत्यनया शिष्यपाशं
 प्रतिमुञ्चते तस्यानुज्ञयेति । नक्तोपासेति । इयमपि शिष्यपाश-
 प्रतिमोचनी । रुमपाशप्रतिमोचनी इत्येके । उत्तरयेति । प्रति-
 मुञ्चतीत्येव । अहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यच्छते उग्रानानिदेवैर्धारितम् ।
 'समुदाज्म्यः' इत्यात्मनेपदम् ॥

¹⁰यदुक्तं प्राणैर्धारयति तदाह—देवा अग्निमित्यादि ॥ द्रवि-
 णोदा द्रविणस्य दाना । छन्दसः सशरोपननः । शब्दान्तरं

दीधारासीनः प्रति मुञ्चते तस्मा-
दासीनाः प्रजाः प्र जायन्ते कृष्णा-
जिनमुत्तरं तेजो वै हिरण्यं ब्रह्मं
कृष्णाजिनं तेजसा चैवैनं ब्रह्मणा
चोभयतः परि गृह्णाति पडुद्यामः

भ्याम् । एव । एनम् । उद्यत्येत्युत्-यत्ये ॥ ५४ ॥
प्राणैरिति प्र-अनैः । दाधार । "आसीनः । प्रती-
ति । मुञ्चते । तस्मात् । आसीनाः । प्रजा इति
प्र-जाः । प्रति । जायन्ते । कृष्णाजिनमिति कृ-
ष्ण-अजिनम् । उत्तरमित्युत्-तरम् । तेजः । वै ।
हिरण्यम् । ब्रह्मं । कृष्णाजिनमिति कृष्ण-अजि-
नम् । तेजसा । च । एव । एनम् । ब्रह्मणा । च ।
उभयतः । परीति । गृह्णाति । "पडुद्याममिति
या सकारान्तं द्रष्टव्यम् । दाधारेति छान्दसो लिट् । 'तुजा-
दीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

^{११}आसीन इति ॥ रुक्मं शिक्यं च पाशं च । उत्तरमिति ।
रुक्मशिक्यपाशयोरुपरि उत्तरलोमेत्येके । तेजः तेजोहेतुः । ब्रह्मेति ।
ब्रह्मवर्षमहेतुः । उभयत इति । अन्तः बहिश्च * । आद्यादिभ्यस्तसिः
सश्रेति तसि लिति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

^{१२}पडुद्याममिति ॥ उद्यामाः शिक्यपादाः । संवत्सरेणेति ।
उद्यत इत्येव । मौञ्जमित्यादि । गतम् ॥

शिक्यं भवति पट्टा ऋतवं ऋतुभि-
 र्वैनमुद्यच्छते यद्वादशोद्यामः संव-
 त्सरेणैव मौञ्जं भवत्यूर्गै मुञ्जा ऊ-
 जैवैनः समर्धयति सुपर्णोऽसि
 गुरुत्मानित्यवेक्षते रूपमेवास्यैतन्म-
 हिमानं व्याचष्टे दिवं गच्छ सुवः

पट्ट-उद्यामम् । शिक्यम् । भवति । पट्ट । वै ।
 ऋतवंः । ऋतुभिरित्यृतु-भिः । एव । एनम् । उ-
 दिति । यच्छते । यत् । द्वादशोद्याममिति द्वादश-
 उद्यामम् । संवत्सरेणेति सं-वत्सरेण । एव ।
 मौञ्जम् । भवति । ऊर्क । वै । मुञ्जाः । ऊर्जा ।
 एव । एनम् । समिति । अर्धयति । "सुपर्ण इति
 सु-पर्णः । असि । गुरुत्मान् । इति । अवेति ।
 ईक्षते । रूपम् । एव । अस्य । एतत् । महिमा-
 नम् । व्याचष्ट इति वि-आचष्टे । "दिवम् ।
 गच्छ । सुवः । पत् । इति । आह । सुवर्गमिति

^{१३८} सुपर्णोऽसि गुरुत्मान् इत्येवक्षते ॥*

^{१३९} दिवं गच्छ सुव पत् * इत्येनं उद्गृह्णाति ॥

इति पञ्चमे प्रथमे दशमोनुवाकः..

प॒तेत्या॑ह सु॒व॒र्गमे॒वैनं॑ लो॒कं ग॒म-
यति ॥ ५५ ॥

समि॑द्धो अ॒ञ्जन्कृ॑दरं म॒तीनां॑ घृ॒तम॑-
ग्ने मधु॑म॒त्पिन्व॑मानः । वा॒जी वह॑न्वा-

सुयः—गम् । एव । ए॒नम् । लो॒कम् । ग॒म॒य॒ति ॥ ५५ ॥

रक्षा॑स्यौदु॒म्बरी॑ आदित्य उ॒द्यत्य॑
सं चतु॑र्विंश॒तिश्च ॥ १० ॥

समि॑द्ध इति सं-इद्धः । अ॒ञ्जन् । कृ॑दरम् ।
म॒तीनाम् । घृ॒तम् । अ॒ग्ने । मधु॑म॒दिति॑ मधुं-म॒त् ।

अथ अश्वमेधे अश्वस्याप्रियः प्रयाजानां याज्याः एकादश—
समिद्धो अञ्जन्निति ॥ त्रैष्टुभः सर्वोनुवाकः । अग्निकाण्डमध्ये
वैश्वदेवं काण्डम् । तत्र प्रथमा—समिद्धः सन्दीप्तः । 'गति-
रन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अञ्जन् प्रकाशयन् ।
अञ्जु व्यक्तिश्छक्षणगतिषु । कृदरं आवपनं कुमूलादिकं तत्स्था-
नियं मतीनां ज्ञानानां चित्तं प्रकाशताम् । तादात्म्यात्ताच्छब्दम् ।
यद्वा—मतीनां मननीयानां हविषां कृदरं कृदरस्थानीयं आत्मीयं
रूपं प्रकाशयन् । घृतं आज्यं मधुमत् मधुररसवत् पिन्वमानः
पिन्वन् पिबन् । पिब सेनेने इदानीं पानकर्मा । यद्वा—घृतमुदकं
पिन्वमानः सिञ्चन् यागद्वारेण वर्षन् । हे अग्ने जातवेदः जातानां
वेदितः । 'गतिकारकयोरपि' इत्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । बहु-
व्रीहिर्वा—हे जातयन ! वाजी बलवान् वेगवान्वा अश्वतुल्यो वा ।

जिनं जातवेदो देवानां वक्षि प्रिय-
 मा सधस्थम् । घृतेनाञ्जन्यसं पथो
 देवयानान्प्र जानन्वाज्यप्येतु देवान् ।
 अनु त्वा सप्ते प्रदिशस्सचन्ताः स्व-

पिन्वमानः । वाजी । वहन्नं । वाजिनम् । जातवेद्
 इति जात-वेद्ः । देवानाम् । वक्षि । प्रियम् ।
 एति । सधस्थमिति सध-स्थम् । घृतेन । अञ्जन् ।
 समिति । पथः । देवयानानिति देव-यानान् ।
 प्रजानन्निति प्र-जानन् । वाजी । अपीति । एतु ।
 देवान् । अन्विति । त्वा । सप्ते । प्रदिश इति प्र-
 दिशः । सचन्ताम् । स्वधामिति स्व-धाम् । अ-

वाजिन इम अश्व प्रिय प्रीतिहेतु अवहन् । देवाना सधस्य सह-
 स्थान यत्र देवा सहासते तत् स्थान आवक्षि आवह प्रापय
 तेषा भोजनार्थम् । 'सुपि स्थ' इति क । 'सधमाधस्थयो' इति
 सधोदेश । वहल्लेदि शपो द्रुक ॥

अथ द्वितीया—घृतेनेति ॥ घृतेन हुनेन हेतुना अय वाजी
 अश्व देवयानान् देवा यैर्गच्छन्ति तान् पथ मार्गान् अपितु-
 याणान् अञ्जन् प्रकाशयन् समेतु सद्गच्छतु । एत्विति वक्ष्यमाण-
 मत्रापि सम्बध्यते । यद्वा—देवयानान् पथ समञ्जन् सम्यक् प्रका-
 शयन् जानन् प्रजानन् देवानामप्येतु देवैरेकीभवतु । हे सप्ते अश्व ।
 त्व प्रदिश प्रधांना दिश अन्याश्च अनुमचन्ता अनुसेवन्ता आनु-

धाम्स्मै यजमानाय धेहि । ईड्यश्वा-
सि वन्द्यश्च वाजिन्नाशुश्वासि मेध्य-
श्च सप्ते । अग्निष्ट्वा ॥५६॥ देवैर्वसु-
भिस्सजोपाः प्रीतं वह्निं वहतु जा-
तवेदाः । स्तीर्णं वरुहिस्सुष्टरीमा जु-

स्मै । यजमानाय । धेहि । ईड्यः । च । असि । वन्द्यः ।
च । वाजिन् । आशुः । च । असि । मेध्यः । च ।
सप्ते । अग्निः । त्वा ॥५६॥ देवैः । वसुभिरिति वसु-
भिः । सजोपा इति स-जोपाः । प्रीतम् । वह्निम् ।
वहतु । जातवेदा इति जात-वेदाः । स्तीर्णम् ।

कूल्य त्वयि भजन्ताम् । त्वमप्यस्मै यजमानाय स्वधा अन्न धेहि
देहि ॥

अथ तृतीया—ईड्य इति ॥ हे वाजिन् । अन्नहेतो सप्त सर्पक
अश्व ईड्य स्तुत्य असि । त्व वन्द्य नमस्कार्यश्वासि । 'ईड्यवन्द-
नृशप्त' इत्याद्युदात्तत्वम् । 'चवायोगे प्रथमा' इत्याख्यात न
निहन्यते । आशुश्च शीघ्रश्वासि । पूर्वपक्षिणाताभाव । मेध्यो
मेधाहश्वासि । अयमग्नि वसुभि देवे सजोपा समानप्रीति ।
'समानस्य छन्दसि' इति सभाव । जातवेदा जाताना वेदि-
ता त्व प्रीत तृप्त वह्निं वोदार वहतु प्रापयतु देवसका-
शम् । 'युष्मत्तत्त' इत्यादिना सहिताया पत्वम् ॥

'नतुर्यां—स्तीर्णमिति ॥ स्तीर्णं वह्निं । गतम् । सुष्टरीम

प्राणोरु पृथु प्रथमानं पृथिव्याम् ।
 देवीभिर्युक्तमदितिस्सजोपास्स्योनं
 कृण्वाना सुविते दधातु । एता उं

वृहः । सुष्टरीमेति सु-स्तरांम । जुपाणा । उरु ।
 पृथु । प्रथमानम् । पृथिव्याम् । देवेभिः । युक्तम् ।
 अदितिः । सजोपा इति स-जोपाः । स्योनम् ।
 कृण्वाना । सुविते । दधातु । एताः । उ । वः ।
 सुभगा इति सु-भगाः । विश्वरूपा इति विश्व-

शोभनस्तरणम् । सृणातेरोणादिक इमनिच्, वर्णव्यत्ययेन दी-
 र्घत्वम् । बहुव्रीहौ सुपामादित्वात् पत्वम् । 'सोमनसी' इत्यु-
 त्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां
 दीर्घत्वम् । उरु महत् पृथु विस्तीर्णं भूयोपि पृथिव्यां प्रथ-
 मानं यावदियं पृथिवी विस्तीर्णा मही तावत्प्रथमानं देवेभिः देवैः
 युक्तं जुपाणा जुपमाणा सेवमाना । छन्दसः शपो लृक्,
 व्यत्ययेन सार्वधातुकानुदात्तत्वाभावः । सजोपाः संमानप्रीतिः ।
 देवैः । अदितिः देवमाता स्योनं सुखस्थानं कुर्वाणा सुविते सुगते
 शोभना गतिर्यत्र तत्र स्थाने इमं अश्वं दधातु रथापयतु ।
 'तन्वादीनां छन्दसि बहुळम्' इति सोरुवडादेशः । विरुत्वा-
 दनवग्रहः । 'नन्सुभ्यां' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

पञ्चमी—एता इति ॥ उं इत्यवधारणे । एता एव सत्यः
 एतादृश्य एवं सर्वाः कीदृश्यः सुभगाः शोभनश्रीकाः । आद्यु-

वस्सुभगां विश्वरूपा वि पक्षोभिश्श्र-
यमाणा उदातैः । ऋष्वास्सतीः कव-
पश्शुम्भमाना द्वारो देवीस्सुप्रायणा
भवन्तु । अन्तरा मित्रावरुणा चरन्ती

रूपाः । वीतिं । पक्षोभिरिति पक्षः—भिः । श्रय-
माणाः । उदिति । अतैः । ऋष्वाः । सतीः ।
कवपः । शुम्भमानाः । द्वारः । देवीः । सुप्रा-
यणा इति सु—प्रायणाः । भवन्तु । अन्तरा ।
मित्रावरुणेति मित्रा-वरुणा । चरन्ती इति ।

दात्तात् ' द्वचचश्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विश्वरूपाः
नानारूपाः । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तो-
दात्तत्वम् । पक्षोभिः पक्षस्यानीयै. अतैः दिग्भि स [ता] ह्युच्छ्रिय-
माणा ऋष्वा महत्यः गतागतपर्याप्ता. । ऋष गतो, औणादिको
वप्रत्ययः । सतीः सत्यः एवंगुणा एव सर्वदा भवन्त्यः ।
' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । कवपः कवाटवत्यः तेन
शुम्भमानाः । ' सुपां सुलुक् ' इति स्वादेशः । यद्वा—' तदाच-
ष्टे ' इति णिजन्तात् क्विप् । कवपः कवाटवत्यः ईदृश्यो द्वारो
देव्यः सुप्रायणाः सुखेन प्राप्या. युष्माकं हे ऋत्विग्यजमानाः ।
भवन्तु । ' छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ' इति विच् ॥

अथ पक्षी—अन्तरेति ॥ मित्रावरुणदेवत्वादेवाहोरात्रयोस्ता-
च्छब्दम् । ' अन्तरान्तरेण ' इति द्वितीया । मित्रावरुणयोः

मुखं यज्ञानाम्भि संविदाने। उपासां
वाम् ॥ ५७ ॥ सुहिरण्ये सुशिल्पे
ऋतस्य योनाविह सादयामि। प्रथ-

मुखम् । यज्ञानाम् । अभीति । संविदाने इति
सं-विदाने । उपासां । वाम् ॥ ५७ ॥ सुहि-
रण्ये इति सु-हिरण्ये । सुशिल्पे इति सु-शिल्पे ।
ऋतस्य । योनौ । इह । सादयामि । प्रथमा ।
वाम् । सरथिनेति स-रथिना । सुवर्णेति सु-व-

अहोरात्रयोर्मध्ये । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । 'देवताद्वन्द्वे च'
इत्यानङ् । चरन्ती चरन्त्यौ । पूर्ववत् सवर्णदीर्घत्वम् । यज्ञानां
मुञ्चं प्रारम्भमाभिलक्ष्य संविदाने ऐकमत्यं गते । 'समोगमृच्छि'
इत्यात्मने पदम् । सुहिरण्ये शोभनं हितत्वं रमणीयत्वं च
ययोः सुशिल्पे शोभननेपुण्ये । उभयत्र 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्त-
रपदान्तोदात्तत्वम् । ईदृशो उपासा उपसौ । पूर्ववदाकारः,
छान्दसो वर्णविकारः । पूर्वस्य उपसोवस्थाया द्वयोरहोरात्रयोरपि
विद्यमानत्वात् द्वित्वम् । ऋतस्य यज्ञस्य योनौ इह अश्वे साद-
यामि -स्थापयामि । निमित्तात्सप्तमी, अश्वनिमित्तमद्यप्रवर्तयामि ।
वां युवयोर्यज्ञस्य योनौ हे दम्पती! । यद्वा—होतारोऽपेवाच्येते उ-
पासेति, मित्रावरुणो देवने अन्तराप्रवर्तमानो अहोरात्रौ यज्ञ-
योगार्थं स्थापयामीति । समानमन्यत् ॥

सप्तमी—प्रथमा वामिति ॥ हे दम्पति! युवां युवयोरर्थोप
ईदृशौ देवो होतारो अपिभयं प्रीणयामि । प्रीन् तर्पणे,

मा वाः सरथिना सुवर्णा देवौ प-
श्यन्तौ भुवनानि विश्वा । अपिप्रयं
चोदना वां मिमाना होतारा ज्योतिः
प्रदिशा दिशन्ता । आदित्यै नो भार-
ती वष्टु यज्ञं सरस्वती सह रुद्रैर्न

र्णा । देवौ । पश्यन्तौ । भुवनानि । विश्वा । अपि-
प्रयम् । चोदना । वाम् । मिमाना । होतारा ।
ज्योतिः । प्रदिशेति प्र-दिशां । दिशन्ता । आदि-
त्यैः । नः । भारती । वष्टु । यज्ञम् । सरस्वती ।
सह । रुद्रैः । नः । आवीत् । इडां । उपहूतेत्युप-

छान्दसो लङ्, 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्चु, 'नाभ्यस्तस्य'
इति गुणाभावो व्यत्ययेन प्रवर्तते । कीदृशो—प्रथमा प्रथमो
प्रधानो । पूर्ववदाकारः । सरथिना सरथिनो समानरथः सरथ-
तद्वन्तौ । सुवर्णा शोभनवर्णो देवो दीप्तिमन्तो विश्वा भुवनानि
भूतजातानि वां युवयोः चोदना चोदितानि विहितानि कर्माणि ।
पूर्ववदाकारः । मिमाना । यद्वा—चोदना चोदनो कर्मणा मि-
माना मानकुशलो ज्योतिः प्रकाशं प्रदिशा प्रधानदिग्भिः दिशन्ता
विभृजन्तो । सर्वत्रैवाकारः ॥

अष्टमी—आदित्यैरिति ॥ आदित्यैस्सह नः अस्माकं यज्ञं
भारती देवी वष्टु कामयताम् । वश कान्तौ । रुद्रैस्सह सरस्वती
देवी नः अस्मान् आवीत् अवतु । अस्माकं वा यज्ञमवतु ।

आवीत् । इडोपहूता वसुभिस्सजोपा
 यज्ञं नो देवीरमृतेषु धत्त । त्वष्टा वी-
 रं देवकामं जजान त्वष्टुरवीं जायत
 आशुरश्वः ॥ ५८ ॥ त्वष्टेदं विश्वं
 भुवनं जजान ब्रहोः कर्तारमिह य-

हूता । वसुभिरिति वसु-भिः । सजोपा इति स-
 जोपाः । यज्ञम् । नः । देवीः । अमृतेषु । धत्त ।
 त्वष्टा । वीरम् । देवकाममिति देव-कामम् । ज-
 जान । त्वष्टुः । अवीं । जायते । आशुः । अश्वः
 ॥ ५८ ॥ त्वष्टा । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । ज-
 जान । ब्रहोः । कर्तारम् । इह । यक्षि । होतः ।

छान्दसो लुङ् । इडा देवी अस्माभिः आहूता वसुभिः सजोपाः
 समानप्रीतिः अस्माकमवत्वित्येव । किं बहुना, देवी देव्यः यूयं
 तिस्रोपि इडा सरस्वती भारती च नः अस्माकं यज्ञं अमृतेषु
 अविद्यमानमरणेषु देवेषु धत्त स्थापयत । 'नडो जरमर' इत्यु-
 त्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

'नवमी—त्वष्टेति ॥ त्वष्टा देवः वीरं विक्रान्तं देवकामं
 देवान् कामयमानम् । 'शीलिकामि' इति णः, पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं च । जनान जनयति । तस्मोदेवं ब्रहोः सर्वस्य क-
 र्तारं त्वष्टारं हे होतः ! इह अस्मिन् कर्मणि यक्षि यज । लोटि
 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुङ् ॥

क्षि होतः । अश्वो घृतेन त्मन्या स-
मक्तु उप देवाः ऋतुशः पार्थ एतु ।
वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानन्नग्निना ह-
व्या स्वदितानि वक्षत् । प्रजापते-

¹⁰अश्वः । घृतेन । त्मन्या । समक्तु इति सं-अक्तः ।
उपेति । देवान् । ऋतुश इत्यृतु-शः । पार्थः ।
एतु । वनस्पतिः । देवलोकमिति देव-लोकम् ।
प्रजानन्निति प्र-जानन् । अग्निना । हव्या । स्व-
दितानि । वक्षत् । "प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः ।

¹⁰दशमी—अथ इति ॥ अश्वोऽयं घृतेन समक्तः सर्वात्मना
अभ्यक्तः त्मना आत्मनेव स्वभावत एव स्वादुभूत इति यावत् ।
'सुपां मुलुक्' इति 'मन्त्रेष्वडाच्चादेः' इत्याकारलोपः । पाथोऽन्नं
स्वादु भूत्वा देवानुपेतु उपगच्छतु ऋतुशः शतावृतो काले 'सङ्घेचक-
वचनाच्च' इति शम् । देवानित्यस्मिन् नकारस्य 'दीर्घादटि
समानपादे' इति संहितायां रुत्वम् । वनस्पतिः वानस्पत्योऽग्निः ।
विकारे प्रकृतिशब्दः, सुट्स्वरावुक्तौ । देवलोकं प्रजानन् अग्नि-
ना आहवनीयेन सह स्वदितानि स्वादूकृतानि हव्या हव्यानि
वक्षत् वहतु । 'शेशछन्दसि' इति लोपः । वहेल्लेटि 'सिब्ब-
हुलं लेटि' इति सिप् ॥

¹¹एकादशी—प्रजापतेरिति ॥ प्रजापतेः यजमानस्य तपसा
अनेन कर्मणा यावृधानः वर्धमानः । छान्दसस्य लिटः कानजा-

स्तर्पसा वावृधानस्सद्यो जातो दधिपे
यज्ञमग्ने । स्वाहाकृतेन हविषा
पुरोगा याहि साध्या हविरदन्तुं दे-
वाः ॥ ५९ ॥

तर्पसा । वावृधानः । सद्यः । जातः । दधिपे ।
यज्ञम् । अग्ने । स्वाहाकृतेनेति स्वाहा-कृतेन ।
हविषा । पुरोगा इति पुरः-गाः । याहि । साध्या ।
हविः । अदन्तु । देवाः ॥ ५९ ॥

अग्निष्वा वामश्वो द्विचत्वारिंशच्च ॥ ११ ॥

सावित्राणि व्यृद्धमुत्क्राम देवस्य खनति क्रूरं
वारुणस्सप्तभिरेकाविंशत्या पङ्क्तिर्न ह स्म स-
मिद्धो अजन्नेकादश ॥ ११ ॥

सावित्राण्युत्क्राम क्रूरं वारुणः पशवस्स्युर्न ह

देशः । सद्यो जातः जातमात्र एव यज्ञं अध्वरं दधिपे धारयति
अग्ने ! । छान्दसो लिट् । स्वाहाकृतेन स्वाहाकारेण संस्कृतेन अ-
नेन हविषा सह याहि गच्छ देवान् । स्वाहाशब्दस्य ऊर्थादि-
त्वेन गतित्वात् ' गतिरनन्तरः ' इति पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ।
हे पुरोगाः प्रथमगामिन् ! । ' जनसन ' इति विट्, ' विद्वानोः '
इत्यात्वम् । साध्या साधितेन हविषा । यद्वा—साधु याहि

स्म नवपञ्चाशत् ॥ ५९* ॥ सावित्राणि हविरदन्तु
देवाः ॥ हरिः ओम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु. ॥

पञ्चमकाण्डे प्रथमः प्रश्नस्तमाप्तः.

साधु हविरदन्तु देवाः । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः ध्यादेशः
टिलोपः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये
पञ्चमे काण्डे प्रथमे प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः.

समाप्तः प्रपाठकः.

हरिः०७३.

पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रश्नः.

विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमा-
 न्लोकाननपज्यमभ्यजयन् यद्वि-
 ष्णुक्रमान्क्रमते विष्णुरेव भूत्वा
 यजमानश्छन्दोभिरिमान्लोकानन-
 पज्यमभि जयति विष्णोः क्रमो-
 स्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै पृथि-

'विष्णुमुखा इति विष्णु-मुखाः । वै । देवाः ।
 छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । इमान् । लोकान् ।
 अनपज्यमित्यनप-ज्यम् । अभीति । अजयन् ।
 यत् । विष्णुक्रमानिति विष्णु-क्रमान् । क्रमते ।
 विष्णुः । एव । भूत्वा । यजमानः । छन्दोभिरिति
 छन्दः-भिः । इमान् । लोकान् । अनपज्यमि-
 त्यनप-ज्यम् । अभीति । जयति । विष्णोः ।
 क्रमः । असि । अभिमातिहेत्यभिमाति-हा । इ-
 ति । आह । गायत्री । वै । पृथिवी । त्रैपुंभम् । अ-

'पुनरप्यग्निकण्डमेव—विष्णुमुखा इत्यादि ॥ विष्णुप्रधान-
 भूताः देवाः अनपज्यं अपजेतुं न शक्यत इति । 'अचो
 यत्,' 'सत्यजस्यौ शस्यार्थे' इति अयादेशो निपात्यते ।
 'ययुतोऽश्रातवर्षे' इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । विष्णुक्रमाः

वी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरा-
 नुष्टुभीर्दिशश्छन्दोभिरेवेमान्लोकान्
 यथापूर्वमभि जयति प्रजापतिरग्नि-
 मसृजत् सोस्मात्सृष्टः ॥ १ ॥ परा-
 ङ्ङैत्तमेतयाऽन्वैदक्रन्ददिति तथा वै
 सोग्नेः प्रियं धामावारुन्धु यदेतामं-
 न्वाहोग्नेरेवैतया प्रियं धामाव रुन्ध

न्तरिक्षम् । जागती । द्यौः । आनुष्टुभीरित्यानु-स्तु-
 भीः । दिशः । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव ।
 इमान् । लोकान् । यथापूर्वमिति यथा-पूर्वम् ।
 अभीति । जयति । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः ।
 अग्निम् । असृजत् । सः । अस्मात् । सृष्टः ॥ १ ॥
 पराङ् । ऐत् । तम् । एतया । अन्विति । ऐत् ।
 अक्रन्दत् । इति । तया । वै । सः । अग्नेः । प्रि-
 यम् । धामं । अवेति । अरुन्धु । यत् । एताम् ।
 अन्वाहेत्यनु-आहं । अग्नेः । एव । एतया । प्रि-

‘विष्णोः क्रमोसि’* इत्यादयः । गायत्रीत्यादि । तदधीनजयत्वात्
 तदीयत्वम् । त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्शब्देभ्यः उत्सादित्वादञ्
 ष्णुक्रमानन्तरं जपनीत्यर्थः ॥

ईश्वरो वा एष पराद्दधो यो वि-
ष्णुक्रमान्क्रमते चतसृभिरा वर्तते
चत्वारि छन्दांसि छन्दांसि ख-
लु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रियामे-
वास्य तनुवमभि ॥ २ ॥ पर्यावर्तते

यम् । धाम । अवेति । रुन्धे । ईश्वरः । वै । एषः ।
पराङ् । प्रदध इति प्र-दधः । यः । विष्णुक्रमानि-
ति विष्णु-क्रमान् । क्रमते । चतसृभिरिति चत-
सृ-भिः । एति । वर्तते । चत्वारि । छन्दांसि ।
छन्दांसि । खलु । वै । अग्नेः । प्रिया । तनूः ।
प्रियाम् । एव । अस्य । तनुवम् । अभीति ॥ २ ॥
पर्यावर्तत इति परि-आवर्तते । दक्षिणा । पर्याव-
र्तत इति परि-आवर्तते । स्वम् । एष । वीर्यम् ।

ईश्वरो वा इत्यादि ॥ विष्णुक्रमाणां क्रमिता पराडेव प्रदधः
प्रस्थातुमीश्वरः । दधेः 'ईश्वरे तोसुन्कमुनो' इति कमुन् । चतसृ-
भिरिति । 'अग्नेऽभ्यावर्तिन्' * इत्यादिभिः चतसृभिः ऋग्भिः दक्षिण-
मंसमभिपर्यावर्तते । 'सत्युपोत्तमम्' इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् ॥

छन्दांसि खल्वित्यादि ॥ प्रधानसाधनत्वात् शरीरमेवाग्नेः छ-
न्दांसि । तस्मात् चतुसङ्ख्यानत्वात् प्रियामग्नेः तनुवमभिपर्याव-

दक्षिणा पर्यावर्तते स्वमेव वीर्यमनु
 पर्यावर्तते तस्माद्दक्षिणोर्ध्वं आत्मनो
 वीर्यावत्तरोथो आदित्यस्यैवावृतमनु
 पर्यावर्तते शुनश्शेषमार्जीगतिं व-
 रुणोऽगृह्णात्स एतां वारुणीमपश्यत्त-

अन्वितिं । पर्यावर्तत इति परि-आवर्तते । त-
 स्मात् । दक्षिणः । अर्थः । आत्मनः । वीर्यावत्तर
 इति वीर्यावत्-तरः । अथो इति । आदित्यस्य ।
 एव । आवृतमित्या-वृतम् । अन्वितिं । पर्यावर्तत
 इति परि-आवर्तते । 'शुनश्शेषम् । आर्जीगतिम् ।
 वरुणः । अगृह्णात् । सः । एताम् । वारुणीम् ।

र्तते । दक्षिणेत्यादि । गतम् । आत्मनः शरीरस्य वीर्यावत्तर अ-
 तिशयेन वीर्यवान् । छान्दसं दीर्घत्वम् । अथो अपि च
 आदित्यस्यैवावृतं पर्यावृत्तं अनु लक्ष्यकृत्य पर्यावर्तते । ननु अ-
 प्रदक्षिणमेव आदित्यो गच्छति—तथा हि, अश्विन्यां दृष्टो भग-
 वान् कतिपयदिवसव्यतिक्रमे भरण्यामुपलभ्यते, ततः कृत्तिकासु सत्यं,
 इदं तु ध्रुवा धारात् हात्*(१) क्षिप्रं ज्योतिश्चक्रं प्रदक्षिणं भ्रमति ।
 तत्रस्थोऽयमपि भगवान् आराधनवशेन प्रदक्षिणं पर्यावर्तमानो लौ-
 किकैः अभिमन्यते । तदभिप्रायमिदं ब्राह्मणमिति ॥

*शुनश्शेषो नामार्जीगतेपुत्रः । वारुणी 'उदुत्तमम्'† इत्येतां

या वै स आत्मानं वरुणपाशादमु-
 श्वदरुणो वा एतं गृह्णाति य उखां
 प्रतिमुञ्चत उदुत्तमं वरुण पाशं-
 स्मदित्याहात्मानमेवैतया ॥ ३ ॥
 वरुणपाशान्मुञ्चत्या त्वाऽहारुपमि-
 त्याहा ह्येनः हरति ध्रुवस्तिष्ठाविचा-
 चलिरित्याह प्रतिष्ठित्यै विशस्त्वा
 सर्वा वाञ्छन्वित्याह विशैवेनः स-

अपश्यत् । तया । वै । सः । आत्मानम् । वरुणपा-
 शादिति वरुण-पाशात् । अमुञ्चत् । वरुणः । वै ।
 एतम् । गृह्णाति । यः । उखाम् । प्रतिमुञ्चत इति प्र-
 ति-मुञ्चते । उदिति । उत्तममित्युत्-तमम् । वरु-
 ण । पाशम् । अस्मत् । इति । आह । आत्मानम् ।
 एव । एतया ॥ ३ ॥ वरुणपाशादिति वरुण-पा-
 शात् । मुञ्चति । एति । त्वा । अहारुपम् । इति ।
 आह । एति । हि । एनम् । हरति । ध्रुवः । तिष्ठ ।
 अविचाचलिरित्यावि-चाचलिः । इति । आह । प्र-
 तिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । विशः । त्वा । सर्वाः ।

अपश्यत् । तेन स एवास्य ऋषि । जनया अस्य शिष्यपाशं
 मुञ्चते । शुनश्शेषस्य वनस्पत्यादित्वात् पूर्वोत्तरपदयो. *युगपत्

मर्धयत्यस्मिन्नाष्टमर्धिश्रयेत्याह रा-
 ष्टमेवास्मिन्ध्रुवमकर्ष्यं कामयेत रा-
 ष्ट्रं स्यादिति तं मनसा ध्यायेद्वा-
 ष्टमेव भवति ॥ ४ ॥ अग्रं वृहन्नूप-
 सामूर्ध्वो अस्थादित्याहाग्रमेवैनं
 समानानां करोति निर्जग्मिवान्त-
 मस इत्याह तम एवास्मादपं हन्ति
 ज्योतिषाऽगादित्याह ज्योतिरेवा-

वाञ्छन्तु । इति । आह । विशा । एव । एनम् । सं-
 मिति । अर्धयति । अस्मिन् । राष्ट्रम् । अधीति । श्र-
 य । इति । आह । राष्ट्रम् । एव । अस्मिन् । ध्रुवम् ।
 अकः । यम् । कामयेत । राष्ट्रम् । स्यात् । इति ।
 तम् । मनसा । ध्यायेत् । राष्ट्रम् । एव । भवति ॥
 ४ ॥ अग्रं । वृहन् । उपसाम् । ऊर्ध्वः । अस्थात् ।
 इति । आह । अग्रम् । एव । एनम् । समानानाम् ।
 करोति । निर्जग्मिवानिति निः-जग्मिवान् । तम-
 सः । इति । आह । तमः । एव । अस्मात् । अपेति ।

प्रकृतिस्वरत्वम् । आत्वाऽहार्षमिति । द्वाभ्यामेनं हरति । ध्रुवमक-
 रिति । ध्रुवं अचलितं करोति । छान्दसो लुङ् । 'मन्त्रे

स्मिन्दधाति चतसृभिस्सादयति च-
 त्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेवारि-
 च्छन्दसोत्तमया वर्ष्म वा एपा छ-
 न्दसां यदतिच्छन्दा वर्ष्मैवैनं स-
 मानानां करोति सद्धती ॥ ५ ॥ भ-

हन्ति । ज्योतिषा । एति । अगात् । इति । आह ।
 ज्योतिः । एव । अस्मिन् । दधाति । चतसृभिरिति
 चतसृ-भिः । सादयति । चत्वारि । छन्दांसि ।
 छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव । अतिच्छन्दसे-
 त्यति-छन्दसा । उत्तमयेत्युत्-तमया । वर्ष्म ।
 वै । एपा । छन्दसाम् । यत् । अतिच्छन्दा इत्य-
 ति-छन्दाः । वर्ष्म । एव । एनम् । समानानाम् ।
 करोति । सद्धतीति सत्-वती ॥ ५ ॥ भवति ।
 सत्त्वमिति सत्-त्वम् । एव । एनम् । गमयति ।

घस ' इति च्छेर्लुक् । ध्रुवत्वं राष्ट्रस्य नित्यसंबन्धः । नित्यं राष्ट्रं
 स्यादिति यावत् । अग्रमधिप्रधानम् । गतमन्यम् ॥

• चतसृभिरिति ॥ अन्तर्वेद्येनमासादयति । छन्दोभिरेवेति ।
 सादयतीत्येव । अतिच्छन्दसोत्तमयेति । सादयतीत्येव । ' हंसश्चु-
 चिपत् ' इति जगती अतिच्छन्दाः । उत्तमशब्द उच्छादिः । वर्ष्म

वृत्तिं सत्त्वमेवैनं गमयति वात्सप्रे-
 णोप तिष्ठत एतेन वै वत्सप्रीर्भा-
 लन्दनोऽग्नेः प्रियं धामावांरुन्धाग्ने-
 रेवैतेन प्रियं धामावं रुन्ध एकादशं
 भवत्येकधैव यजमाने वीर्यं दधाति
 स्तोमेन वै देवा अस्मिन्लोक आर्धु-

६ वात्सप्रेणेति वात्स-प्रेण । उपेति । तिष्ठते । एते-
 न । वै । वत्सप्रीरिति वत्स-प्रीः । भालन्दनः ।
 अग्नेः । प्रियम् । धामं । अवेति । अरुन्ध । अग्नेः ।
 एव । एतेन । प्रियम् । धामं । अवेति । रुन्धे ।
 एकादशम् । भवति । एकधेत्येक-धा । एव । य-
 जमाने । वीर्यम् । दधाति । स्तोमेन । वै । देवाः ।
 अस्मिन् । लोके । आर्धुवन् । छन्दोभिरिति छ-
 न्दः-भिः । अमुष्मिन् । स्तोमस्य । इव । खलु ।

उच्छ्रायः । सद्गती सच्छब्दवती उत्तमा भवति । भूमि
 यतुषु ॥

६ वात्सप्रेणेति ॥ 'दिवस्परि' * इत्येकादशर्चं सूक्तं वात्सप्रेम् ।
 तेन उख्यं प्रातरग्निमुपतिष्ठते । अथास्य वात्सप्रेत्वं निर्वक्ति—एतेन
 वा इत्यादि । वत्सप्रीर्नाम भलन्दनस्य पुत्रः । शिवाद्यणन्तः ।
 एकादशर्चः परिमाणमस्येति स्तोमे ऽविधिः । किमस्य स्तोमस्य स्तो-

वृञ्छन्दोभिर्मुष्मिन्धस्तोमस्येव ख-
लु वा एतद्रूपं यद्वात्सप्रं यद्वात्स-
प्रेणोपतिष्ठते ॥ ६ ॥ इममेव तेन
लोकमभि जयति यद्विष्णुक्रमान्क-
मतेऽमुमेव तैलोकमभि जयति पू-
र्वेद्युः प्र कामत्युत्तरेद्युरूपं तिष्ठते त-

वै । एतत् । रूपम् । यत् । वात्सप्रमितिं वात्स-
प्रम् । यत् । वात्सप्रेणेति वात्स-प्रेणं । उपतिष्ठत्
इत्युप-तिष्ठते ॥ ६ ॥ इमम् । एव । तेन । लो-
कम् । अभीतिं । जयति । यत् । विष्णुक्रमानिति
विष्णु-क्रमान् । क्रमते । अमुम् । एव । तैः ।
लोकम् । अभीतिं । जयति । 'पूर्वेद्युः । प्रेतिं ।
कामति । उत्तरेद्युः । उपेतिं । तिष्ठते । तस्मात् ।

मत्वं यदाह—स्तोमेन वा इति । एकधैवेति । एकस्तोमत्वादेका-
दशानाम् ॥

^१पूर्वेद्युरिति ॥ पूर्वास्मिन् अहनि प्रकामति विष्णुक्रमान् का-
मति । उत्तरेऽद्यु उत्तरेऽहनि उपतिष्ठते वात्सप्रेण । 'सद्यः
पस्त' इत्यादौ द्वे एते निपात्येते । तस्मादित्यादि । गतम् । अ-
लब्धस्य लाभो योगः, लब्धस्य पालनं क्षेमः । काश्चित्प्रजाः
योगः श्रेयानिति मन्यन्ते या आर्जनशीला बहुव्ययाः । का-
श्चित् क्षेम एव श्रेयानिति मन्यन्ते या आर्जनशीला व्ययभीरवः ।

स्माद्योगेऽन्यासां प्रजानां मनः क्षे-
मेऽन्यासां तस्माद्यायावरः क्षेम्यस्ये-
शे तस्माद्यायावरः क्षेम्यमध्यवस्य-
ति मुष्टीं करोति वाचं यच्छति य-
ज्ञस्य धृत्यै ॥ ७ ॥

योगे । अन्यासां । प्रजानामिति प्र-जानाम् ।
मनः । क्षेमै । अन्यासाम् । तस्मात् । यायावरः ।
क्षेम्यस्य । ईशे । तस्मात् । यायावरः । क्षेम्यम् ।
अध्यवस्यतीत्यधि-अवस्यति । 'मुष्टी इति । क-
रोति । वाचम् । यच्छति । यज्ञस्य । धृत्यै ॥ ७ ॥

सृष्टोऽभ्येतया भवति सद्दत्युपतिष्ठते द्विच-
त्वारिंशच्च ॥ १ ॥

क्षेमऽन्यासामिति । प्रजाना मन इत्येव । क्रमेणोपस्थानवैलक्ष-
ण्यहेतुकं प्रजाना मन मनोवैलक्षण्यामिति । तस्मात् यायावर यानशील-
यजमान क्षेम्यस्य ईशे ईष्टे न योगमर्हति । 'यश्च यद् ' इति
वरन् । 'स्व औत्पक्षेम्य स्पेश' (?) इत्यादिना स्वार्थे क्षेमशब्दाद्य' ।
'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति ईष्ट इत्यत्र तलोप । यस्मात् एवं
यायावर क्षेममेवाहति तस्मादेव यायावर क्षेममेव कर्तुमध्य-
वस्यति न योगमितीत्याह । एवमत्र प्रयाणं कर्तव्यमिति सू-
चितं भवति ॥

मुष्टीत्यादि ॥ प्रकृतिवन् ॥

इति पञ्चमे द्वितीये प्रथमोनुवाकः.

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्याहाग्निर्वा
 अन्नपतिस्त एवास्मा अन्नं प्र यच्छ-
 त्यनमीवस्यं शुष्मिण इत्याहायक्ष्म-
 स्येति चावैतदाह प्र प्रदातारं ता-
 रिप ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे
 इत्याहाशिपमेवैतामाशास्त उदु त्वा

'अन्नपत् इत्यन्न-पत्ते । अन्नस्य । नः । देहि ।
 इति । आह । अग्निः । वै । अन्नपतिरित्यन्न-पतिः ।
 सः । एव । अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छति । अ-
 नमीवस्यं । शुष्मिणः । इति । आह । अयक्ष्म-
 स्थं । इति । वाव । एतत् । आह । प्रेति । प्रदा-
 तारमिति प्र-दातारम् । तारिपुः । ऊर्जम् । नः ।
 धेहि । द्विपदे इति द्वि-पदे । चतुष्पदे इति चतुः-
 पदे । इति । आह । आशिपमित्या-शिपम् । ए-
 व । एताम् । एति । शास्ते । उदिति । उ । त्वा ।
 विश्वे । देवाः । इति । आह । प्राणा इति प्र-अ-

पूर्वेद्युरेवास्मै अन्नवर्ती समिधमभ्यादधाति जपति वा—अन्न-
 पतेऽन्नस्य नो देहीति ॥ अयक्ष्मस्येति । अनमीवशब्दस्य व्या-
 ख्या । आशिपमिति । प्रदातारं यजमानं प्रतारिपः वर्धय अस्मा-
 कं द्विपदे चतुष्पदे च ऊर्जं धेहि इतीयमाशीः ॥

उदु त्वेति ॥ उख्यमुद्यच्छते । (यानामहे) । चित्तायेति । अभि-

विश्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे
 देवाः ॥ ८ ॥ प्राणैरेवैनमुद्यच्छतेऽ-
 ग्रे भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा ए-
 वैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं स-
 मर्धयति चतसृभिरा सादयति च-
 त्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेवाति-
 च्छन्दसोत्तमया वर्ष्म वा एषा छ-
 न्दसां यदतिच्छन्दा वर्ष्मैवैनं स-

नाः । वै । विश्वे । देवाः ॥ ८ ॥ प्राणैरिति प्र-
 अनैः । एव । एनम् । उदिति । यच्छते । अग्रे ।
 भरन्तु । चित्तिभिरिति चित्ति-भिः । इति । आह ।
 यस्मै । एव । एनम् । चित्तायं । उद्यच्छत इत्युत्-
 यच्छते । तेन । एव । एनम् । समिति । अर्धय-
 ति । चतसृभिरिति चतसृ-भिः । एति । सादय-
 ति । चत्वारि । छन्दांसि । छन्दोभिरिति छन्दः-
 भिः । एव । अतिच्छन्दसेत्याति-छन्दसा । उत्तम-
 येत्युत्-तमया । वर्ष्मै । नै । एषा । छन्दसाम् ।

प्रेतार्थाय । चतसृभिः इति । प्रयत्नकामोऽयं 'सीद त्वं मातुः' *
 इत्यादिभिश्चतसृभिः प्रथमानुवाकान्नाताभिः द्वीपे शकटे प्रउगे

मानानां करोति सद्दती भवति सुत्व-
मेवेनं गमयति प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् ॥

१ ॥ याहीत्याह ज्योतिरेवास्मिन्दधा-
ति तनुवा वा एप हिनस्ति यः हि-
नस्ति मा हिःसीस्तनुवां प्रजा इ-
त्याह प्रजाभ्यं एवेनः शमयति र-
क्षाःसि वा एतद्यज्ञः संचन्ते यदनं

यत् । अतिच्छन्दा इत्यति-छन्दाः । वर्ष्म । एव ।
एनम् । समानानाम् । करोति । सद्दतीति सत्-
वती । भवति । सुत्वमिति सत्-त्वम् । एव । ए-
नम् । गमयति । प्रेति । इत् । अग्ने । ज्योतिष्मान्
॥ १ ॥ याहि । इति । आह । ज्योतिः । एव । अ-
स्मिन् । दधाति । तनुवा । वै । एपः । हिनस्ति ।
यम् । हिनस्ति । मा । हिःसीः । तनुवा । प्रजा
इति प्र-जाः । इति । आह । प्रजाभ्य इति प्र-
जाम्यः । एव । एनम् । शमयति । रक्षाःसि ।
वै । एतत् । यज्ञम् । संचन्ते । यत् । अनः । उ-

उख्यमासादयति । चत्वारित्यादि । गतम्* । प्रेदग्ने इति । प्रयाण-
-मन्तः । तनुवेत्यादि । गतम् ॥

*रक्षांसित्यादि ॥ संचन्ते सेचन्ते । उत्सर्जति शब्दं करोति ।

उत्सर्जत्यक्रन्ददित्यन्वाह रक्षंसाम-
 पंहत्या अनसा वहन्त्यपंचितिमेवा-
 स्मिन्दधाति तस्मादनस्वी च रथी
 चातिथीनामपंचिततमौ ॥१०॥ अ-
 पंचितिमान्भवति य एवं वेदं समि-
 धाऽग्निं दुवस्यतेति घृतानुपिक्तामव-
 सिते समिधमा दधाति यथाऽतिथ-

त्सर्जतीत्युत्-सर्जति । अक्रन्दत् । इति । अन्वि-
 ति । आह । रक्षंसाम् । अपंहत्या इत्यप-हृत्यै ।
 अनसा । वहन्ति । अपंचितिमित्यप-ंचितिम् ।
 एव । अस्मिन् । दधाति । तस्मात् । अनस्वी ।
 च । रथी । च । अतिथीनाम् । अपंचिततमावि-
 त्यपंचित-तमौ ॥ १० ॥ अपंचितिमानित्यपंचिति-
 मान् । भवति । यः । एवम् । वेदं । समिधेति
 सं-इधा । अग्निम् । दुवस्यत् । इति । घृतानुपि-
 क्तामिति घृत-अनुपिक्ताम् । अवसित इत्यव-सि-
 ते । समिधमिति सं-इधम् । एति । दधाति । य-

तस्मात्प्रयाणकाले अक्षशब्दे सति 'अक्रन्ददग्निः'* इति पुरस्तादात्रा-
 तामृचमाह । अनसेत्यादि । अपंचितिः पूजा । घृतानुपिक्तामि-

यु आगताय सर्पिष्वदातिथ्यं क्रिय-
 ते तादृगेव तद्गायत्रिया ब्राह्मणस्य
 गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभां राजन्य-
 स्य त्रैष्टुभो हि राजन्योऽप्सु भस्म
 प्र वैशयत्यप्सुयोनिर्वा अग्निस्स्वा-
 मेवैनं योनिं गमयति तिसृभिः प्र

था । अतिथये । आगतायेत्या—गताय । सर्पिष्वत् ।
 आतिथ्यम् । क्रियते । तादृक् । एव । तत् । गाय-
 त्रिया । ब्राह्मणस्य । गायत्रः । हि । ब्राह्मणः । त्रि-
 ष्टुभा । राजन्यस्य । त्रैष्टुभः । हि । राजन्यः । अ-
 प्स्वित्यप्—सु । भस्म । प्रेति । वैशयति । अप्सुयो-
 निरित्यप्सु—योनिः । वै । अग्निः । स्वाम् । एव । ए-
 नम् । योनिम् । गमयति । 'तिसृभिरिति तिसृ-

ति । घृतेन अनुपिक्तां समिधमवासेते प्रयाणे आदधाति । यथेत्यादि ।
 गतम् । 'समिधाऽग्निम्'* इति गायत्री । 'प्र प्रायम्'* इति
 त्रिष्टुप् । अप्स्वित्यादि । भस्म चेति वर्तते । अप्सु प्रवेशयति ।
 अप्सु योनिरस्येति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । 'अपो योनि
 यन्मतुषु' इति सप्तम्या अलुक् ॥

'तिसृभिरिति ॥ 'आपो देवी प्रति गृहीत'* इत्यादिभिः । परा वा
 इत्यादि । परावपति विनाशयति । ज्योतिष्मतीभ्यां 'प्रसद्य'*

वेशयति त्रिवृद्धै ॥ ११ ॥ अग्निर्यावनि-
वाग्निस्तं प्रतिष्ठां गमयति परा वा ए-
पोऽग्निं वपति योऽप्सु भस्मं प्रवेशय-
ति ज्योतिष्मतीभ्यामव दधाति ज्यो-
तिरेवास्मिन्दधाति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै
परा वा एष प्रजां पृशून् वपति
योऽप्सु भस्मं प्रवेशयति पुनरूर्जा

भिः । प्रति । वेशयति । त्रिवृद्धिं त्रि-वृत् । वै ॥
॥ ११ ॥ अग्निः । यावान् । एव । अग्निः । तम् ।
प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । गमयति । परेति । वै ।
एषः । अग्निम् । वपति । यः । अप्स्वित्यप्-सु । भ-
स्मं । प्रवेशयतीति प्र-वेशयति । ज्योतिष्मती-
भ्याम् । अवेति । दधाति । ज्योतिः । एव । अ-
स्मिन् । दधाति । द्वाभ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-
स्थित्यै । परेति । वै । एषः । प्रजामिति प्र-जाम् ।
पृशून् । वपति । यः । अप्स्वित्यप्-सु । भस्मं ।
प्रवेशयतीति प्र-वेशयति । पुनः । ऊर्जा । सह ।
रथ्या । इति । पुनः । उदैतीत्युत्-एति । प्रजा-

इत्याभ्यां द्वाभ्यामवदधातीत्येव । परा वा इत्यादि । गतम् । 'पुन-

सह रय्येति पुनरुदैति प्रजामेव पृ-
 शूनात्मन्धत्ते पुनस्त्वाऽऽदित्याः ॥ १२
 रुद्रा वसंवस्समिन्धतामित्याहैता वा
 एतं देवता अग्रे समैन्धत् ताभिरे-
 वैनः समिन्धे बोधा स बोधीत्युप
 तिष्ठते बोधयत्येवैनं तस्मात्सुप्त्वा प्र-
 जाः प्र बुध्यन्ते यथास्थानमुप ति-

मिति प्र-जाम् । एव । पृशून् । आत्मन् । धत्ते ।
 पुनः । त्वा । आदित्याः ॥ १२ ॥ रुद्राः । वसंवः ।
 समिति । इन्धताम् । इति । आह । एताः । वै ।
 एतम् । देवताः । अग्रे । समिति । ऐन्धत् । ता-
 भिः । एव । एनम् । समिति । इन्धे । बोध । सः ।
 बोधि । इति । उपेति । तिष्ठते । बोधयति । एव ।
 एनम् । तस्मात् । सुप्त्वा । प्रजा इति प्र-जाः ।
 प्रेति । बुध्यन्ते । यथास्थानमिति यथा-स्थानम् ।

रूजा नि वर्तस्व* 'सह रय्या नि वर्तस्व'* इति द्वाभ्यां अङ्गुचं
 पुनरागच्छति पुनरोक्तात् पुनराह्वय आत्प्रनि स्वापयति ॥

अथ उरुपस्य उपसमिन्धनम्—पुनस्त्वेति ॥ अथ 'बोधा नो
 अस्य'* 'स बोधि सूरिः'* ति द्वाभ्यामुपातिष्ठते । यथास्थानमिति ।

ष्ठते तस्माद्यथास्थानं पशवः पुनरे-
त्योप तिष्ठन्ते ॥ १३ ॥

यावती वै पृथिवी तस्यै यम आ-
धिपत्यं परीयाय यो वै यमं देवय-

उपेति । तिष्ठते । तस्मात् । यथास्थानमिति य-
था-स्थानम् । पशवः । पुनः । एत्येत्या-इत्य ।
उपेति । तिष्ठन्ते ॥ १३ ॥

वै विश्वे देवा ज्योतिष्मानपचिततमौ त्रिवृ-
द्वा आदित्या द्विचत्वारिंशच्च ॥२॥

'यावती । वै । पृथिवी । तस्यै । यमः । आ-
धिपत्यमित्याधि-पत्यम् । परीति । इयाय । यः ।
वै । यमम् । देवयजनमिति देव-यजनम् । अ-

ययादृतं परिटत्य पुनर्यजमानायतने तिष्ठन्नुपतिष्ठते । तस्मात् पु-
नरागत्य पशवो यथास्थानमुपतिष्ठन्ते । तिष्ठते 'अकर्मकाच्च'
इत्यात्मनेपदम् ॥

इति पञ्चमे द्वितीये द्वितीयोनुवाकः .

'यावती या इत्यादि ॥ 'अपेत वीत '* इति देवयजना-
ध्यवसानमन्त्रः । यममिति । 'अकथितं च' इति कर्मत्वम् ॥

ज॒न॒म॒स्या॒ अ॒निर्या॒च्य॒ग्निं॑ चि॒नु॒ते
 य॒मा॒यै॒नः॑ स चि॒नु॒तेऽपे॒तेत्य॒ध्यव॑सा-
 य॒यति॑ य॒ममे॒व दे॒व्यज॑न॒म॒स्यै॒ नि-
 र्या॒च्य॒ात्म॑नेऽग्निं चि॒नु॒त इ॒ष्व॒ग्रेण॑
 वा अ॒स्या अ॒ना॑मृतमिच्छन्तो ना-
 वि॒न्द॒न्ते दे॒वा ए॒तद्य॑जु॒रप॑श्यन्पे॒तेति॑
 यदे॒तेना॑ध्यवसाययति ॥ १४ ॥ अ-

स्याः । अनिर्याच्येत्यनिः—याच्य । अग्निम् । चिनु-
 ते । यमायं । एनम् । सः । चिनुते । अपेति । इ-
 त् । इति । अध्यवसाययतीत्यधि—अवसाययति ।
 यमम् । एव । देव्यजनमिति देव—यजनम् । अ-
 स्यै । निर्याच्येति निः—याच्यं । आत्मने । अग्निम् ।
 चिनुते । इष्वग्रेणेतीषु—अग्रेण । वै । अस्याः ।
 अनामृतमित्यना—मृतम् । इच्छन्तः । न । अवि-
 दन् । ते । देवाः । एतत् । यजुः । अपश्यन् ।
 अपेति । इत् । इति । यत् । एतेन । अध्यवसाय-
 यतीत्यधि—अवसाययति ॥ १४ ॥ अनामृत इत्य-

^१इष्वग्रेणेति ॥ इष्वग्रमात्रया अस्याः सम्बन्धिनं एतद्देशं अ-
 नामृतं अमृतैरपि रहितमिच्छन्तः अन्विच्छन्तोऽपि नाविन्दन् नाल-

नामृत एवाग्निं चिनुत् उद्धन्ति य-
 देवास्यां अमेध्यं तदपं हन्त्यपोऽवो-
 क्षति शान्त्यै सिकता नि वपत्येत-
 द्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपं रूपेणैव
 वैश्वानरमव रुन्ध ऊपान्नि वपति
 पुष्टिर्वा एपा प्रजननं यदूपाः पुष्ट्या-
 मेव प्रजननेऽग्निं चिनुतेऽथो संज्ञानं

ना-मृते । एव । अग्निम् । चिनुते । उद्धति । ह-
 न्ति । यत् । एव । अस्याः । अमेध्यम् । तत् । अ-
 पेति । हन्ति । अपः । अवेति । उक्षति । शान्त्यै ।
 सिकताः । नीति । वपति । एतत् । वै । अग्नेः । वै-
 श्वानरस्यं । रूपम् । रूपेणं । एव । वैश्वानरम् । अ-
 वेति । रुन्धे । ऊपान् । नीति । वपति । पुष्टिः । वै ।
 एपा । प्रजननमिति प्र-जननम् । यत् । ऊपाः ।
 पुष्ट्याम् । एव । प्रजनन इति प्र-जनने । अग्निम् ।

भन्त । अनामृत एवेति । प्रेतानामृतप [मृतादप] सारितत्वात् ॥

^३उद्धन्तीत्यादि ॥ गतम् । सिकतादय सम्भारा गार्हपत्यायतने
 निरपत्तव्या । पुष्टिर्वा इत्यादि । पुष्टिहेतव प्रजननहेतवश्चोपाः,
 तादृशे मदेसे अग्निश्चितो भवति तेषा निरपत्तेन । अथो अपिच ।

एव संज्ञान्नु ह्येतत् ॥ १५ ॥ प-
शूनां यदूपा द्यावापृथिवी सहास्तां
ते वियती अत्रूतामस्त्वेव नौ सह
यज्ञियमिति यदमुप्या यज्ञियमा-
सीत्तदस्यामदधात् ऊपां अभवन्
यदस्या यज्ञियमासीत्तदमुप्यामद-

चिनुते । अथो इति । संज्ञान इति सं-ज्ञाने । एव ।
संज्ञानमिति सं-ज्ञानम् । हि । एतत् ॥ १५ ॥ प-
शूनाम् । यत् । ऊपाः । 'द्यावापृथिवी इति द्यावा-
पृथिवी । सह । आस्ताम् । ते इति । वियती इति
वि-यती । अत्रूताम् । अस्तु । एव । नौ । सह ।
यज्ञियम् । इति । यत् । अमुप्याः । यज्ञियम् ।
आसीत् । तत् । अस्याम् । अदधात् । ते । ऊ-
पाः । अभवन् । यत् । अस्याः । यज्ञियम् । आ-

संज्ञान एवेति । अग्निं चिनुत इत्येव । सम्यक् ज्ञायन्ते पशवो
यैः तादृशा ऊपाः ॥

'द्यावापृथिवी इत्यादि ॥ वियती वियत्यौ विगच्छन्त्यौ । 'वा छन्दसि'
इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । 'शतुरनुमः' इति नद्य उदात्तत्वम् ।
'देवताद्वन्द्वे च' इति द्यावापृथिवीशब्द आद्युदात्तः । अस्त्वेवे-
ति । नौ आवयोः यद्यज्ञियं यज्ञार्हं रूपं तत्सहेवास्त्विति वि-

धात्तददश्चन्द्रमसि कृष्णमूपान्निव-
 पन्नदो ध्यायेद्द्यावापृथिव्योरेव य-
 ज्ञियेऽग्निं चिनुतेऽयं सो अग्निरि-
 ति विश्वामित्रस्य ॥ १६ ॥ सूक्तं
 भवत्येतेन वै विश्वामित्रोऽग्नेः प्रियं
 धामावारुन्धाग्नेरेवैतेन प्रियं धामाव-
 रुन्धे छन्दोभिर्वै देवास्सुवर्गं लोक-

सीत् । तत् । अमुप्याम् । अदधात् । तत् । अ-
 दः । चन्द्रमसि । कृष्णम् । ऊपान् । निवपन्निति
 नि-वपन्नं । अदः । ध्यायेत् । द्यावापृथिव्योरिति
 द्यावा-पृथिव्योः । एव । यज्ञिये । अग्निम् । चिनु-
 ते । अयम् । सः । अग्निः । इति । विश्वामित्र-
 स्येति विश्व-मित्रस्य ॥ १६ ॥ सूक्तमिति सु-उ-
 क्तम् । भवति । एतेन । वै । विश्वामित्र इति वि-
 श्व-मित्रः । अग्नेः । प्रियम् । धामं । अवेति । अ-
 रुन्ध । अग्नेः । एव । एतेन । प्रियम् । धामं ।

श्लेषारम्भे अत्रूताम् । यदित्यादि । गतम् । अदो ध्यायेदिति । यददः
 चन्द्रमसि कृष्णं तदिहास्त्विति ॥

अयं स इत्यादि ॥ एतद्विश्वामित्रस्य सूक्तं पठ्यम् । आ-
 ध्याभिः चतसृभिः गार्हपत्यचितो चतस्रः प्राचीर्याः पुनरिष्टकाः

मायञ्चतस्रः प्राचीरुप दधाति चत्वारि
 छन्दांसि छन्दोभिरेव तद्यज-
 मानस्सुवर्गं लोकमिति तेषां सुवर्गं
 लोकं यतां दिशस्समवलीयन्त ते द्वे
 पुरस्तात्समीची उपादधत् द्वे ॥ १७ ॥
 पश्चात्समीची ताभिर्वै ते दिशोऽ-

अवेति । रुन्धे । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । वै ।
 देवाः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । आयन् ।
 चतस्रः । प्राचीः । उपेति । दधाति । चत्वारि ।
 छन्दांसि । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव ।
 तत् । यजमानः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लो-
 कम् । एति । तेषाम् । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।
 लोकम् । यताम् । दिशः । समिति । अवलीयन्त ।
 ते । द्वे इति । पुरस्तात् । समीची इति । उपेति ।
 अदधत् । द्वे इति ॥ १७ ॥ पश्चात् । समीची इति ।
 ताभिः । वै । ते । दिशः । अद्दहन् । यत् । द्वे

प्रतिमन्त्रमुपदधाति । 'भिन्ने चर्षे' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । अन्तो-
 दात्तत्वं च । चतुस्सङ्ख्यानवशाच्छन्दोलाभः ॥

तेषामिति ॥ देवानां यतां गच्छताम् । 'शतुरनुमः' इति विभ-
 केरुदात्तत्वम् । समवलीयन्त, ऋषी विशरणे । त इति । देवाः पुरस्तात्

दृ॒हन् यद्दे पुरस्तात्समीचीं उप-
 दधाति द्वे पश्चात्समीचीं दिशां वि-
 धृत्या अथो पशवो वै छन्दांसि
 पशूनेवास्मै समीचीं दधात्यष्टावुपं
 दधात्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोग्नि-
 र्यावानेवाग्निस्तं चिनुतेऽष्टावुपं दधा-
 त्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्री सुवर्गं

इति । पुरस्तात् । समीची इति । उपदधातीत्युप-
 दधाति । द्वे इति । पश्चात् । समीची इति । दि-
 शाम् । विधृत्या इति वि-धृत्यै । अथो इति । प-
 शवः । वै । छन्दांसि । पशून् । एव । अस्मै ।
 समीचः । दधाति । अष्टौ । उपेति । दधाति ।
 अष्टाक्षरेत्यष्टा-अक्षरा । गायत्री । गायत्रः । अ-
 ग्निः । यावान् । एव । अग्निः । तम् । चिनुते ।
 अष्टौ । उपेति । दधाति । अष्टाक्षरेत्यष्टा-अक्षरा ।
 गायत्री । गायत्री । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लो-

पूरस्यां दिशि द्वे इष्टके सङ्गते दक्षिणामुत्तरा चोपादधत 'चि-
 दसि, परिचिदसि'* इत्याभ्याम् । ताभि इष्टकाभिः । अथो
 अपि च । चतुस्सङ्घान्वयात् पश्चात् [पशुसाधन] छन्दोलाभः ॥

*अष्टावित्यादि ॥ गतम् । अजसेति । ऋजुना मार्गेण ॥

लोकमञ्जसा वेद सुवर्गस्य लोकस्य
 ॥ १८ ॥ प्रज्ञात्यै त्रयोदश लोकं-
 पूणा उप दधात्येकविंशतिस्सं पं-
 चन्ते प्रतिष्ठा वा एकविंशः प्रति-
 ष्ठा गार्हपत्य एकविंशस्यैव प्र-
 तिष्ठां गार्हपत्यम्नु प्रति तिष्ठति

कम् । अञ्जसा । वेद । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य ।
 लोकस्य ॥ १८ ॥ प्रज्ञात्या इति प्र-ज्ञात्यै । त्र-
 योदशेति त्रयः-दश । लोकंपूणा इति लोकं-
 पूणाः । उपेति । दधाति । एकविंशतिरित्येक-
 विंशतिः । समिति । पचन्ते । प्रतिष्ठेति प्रति-
 स्था । वै । एकविंश इत्येक-विंशः । प्रतिष्ठे-
 ति प्रति-स्था । गार्हपत्य इति गार्ह-पत्यः । ए-
 कविंशस्येत्येक-विंशस्य । एव । प्रतिष्ठामिति

त्रयोदशेति ॥ इमावष्टौ एका चिति । त्रयोदशभिः लोकं-
 पूणाभिः प्रदक्षिणं चिनोति 'लोकं पूण' इत्यनया । लोकं
 स्थानं अन्याभिः अनाक्रान्तमवकाशं पृगति पूरयतीति लोकं-
 पूणा । इगुपधलक्षणः कः । छान्दसो द्वितीयाया अलुक् ।
 'लोकस्य एणो मुन्वक्तव्यः' इति मुम् । त्रयश्च दश च त्र-
 योदश । 'सङ्ख्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् । एवविंशति-

प्रत्यग्निं चिद्व्याजस्तिष्ठति य एवं वेद
 पञ्चचितीकं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः
 पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशवो यज्ञमेव
 पशून्व रुन्धे त्रिचितीकं चिन्वीत
 द्वितीयं चिन्वानस्त्रयं इमे लोका
 एष्वेव लोकेषु ॥ १९ ॥ प्रति तिष्ठ-

प्रति-स्थांश्च । गार्हपत्यमिति गार्ह-पत्यम् । अनु ।
 प्रतीति । तिष्ठति । प्रतीति । अग्निम् । चिद्व्यानः ।
 तिष्ठति । यः । एवम् । वेद । 'पञ्चचितीकमिति
 पञ्च-चितीकम् । चिन्वीत । प्रथमम् । चिन्वानः ।
 पाङ्क्तः । यज्ञः । पाङ्क्तः । पशवः । यज्ञम् । एव ।
 पशून् । अवेति । रुन्धे । त्रिचितीकमिति त्रि-चि-
 तीकम् । चिन्वीत । द्वितीयम् । चिन्वानः । त्रयः ।
 इमे । लोकाः । एषु । एव । लोकेषु ॥ १९ ॥ प्र-

रिति । प्रतिष्ठेति । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् । एकविंशत्य प्रति-
 ष्ठां गार्हपत्यं च अनुप्रतिष्ठितो भवति । एव वेदिता अग्निं चि-
 त्तान् प्रतिष्ठितो भवति । 'विभाषा च' इति लिटि कुत्वम् ॥

'पञ्चचितीकमिति ॥ 'चितेः कपि' इति दीर्घत्वम् । पाङ्क्तो
 यज्ञ इति । धानादिपञ्चकसाध्यत्वात् । पाङ्क्तिशब्द उत्सादिः ।
 एकधेति । एकेन प्रकारेण वर्तन्ते । एकवृत्तेवेति । एकधैव वृ-

त्येकंचितीकं चिन्वीत तृतीयं चि-
न्दान एकधा वै सुवर्गो लोक एक-
वृतैव सुवर्गं लोकमेति पुरीषेणाभ्यू-
हति तस्मान्मासेनास्थिं छन्नं न
दुश्चर्मा भवति य एवं वेद पञ्च चि-
तयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति-

तीति । तिष्ठति । एकंचितीकामित्येक-चित्तीकम् ।
चिन्वीत । तृतीयम् । चिन्दानः । एकधेत्येक-धा ।
वै । सुवर्ग इति सुवः-गः । लोकः । एकवृतेत्येक-
-वृता । एव । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् ।
एति । पुरीषेण । अभीति । ऊहति । तस्मात् ।
मासेन । अस्थि । छन्नम् । न । दुश्चर्मेति दुः-
चर्मा । भवति । यः । एवम् । वेद । ¹⁰पञ्च । चि-
तयः । भवन्ति । पञ्चभिरिति पञ्च-भिः । पुरीषैः ।

ताम् । पुरीषेणेति । पुरीषया मृत्तिकया । दुश्चर्मेति । 'प-
रादिद्वन्द्वसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

¹⁰पञ्च चितय इत्यादि ॥ गतम् । 'सत्युपोत्तमम्' इति उपो-
त्तमस्योदात्तत्वम् ॥

इति पञ्चमे द्वितीये तृतीयोनुवाकः.

दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विरा-
डन्नं विराड्विराज्येवान्नाद्ये प्रति ति-
ष्ठति ॥ २० ॥

वि वा एतौ द्विपाते यश्च पुराऽग्नि-
र्यश्चोखायाऽ समितमिति चतसृ-

अभीति । ऊहति । दश । समिति । पद्यन्ते । द-
शाक्षरेति दश-अक्षरा । विराडिति वि-राट् । अ-
न्नम् । विराडिति वि-राट् । विराजीति वि-राजि ।
एव । अन्नाद्य इत्यन्न-अद्ये । प्रति । तिष्ठति ॥ २०

अध्यवसाययति ह्येतद्विश्वाभिन्नस्यादधत्
द्वे लोकस्यं लोकेषु सप्तचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

धीति । वै । एतौ । द्विपाते इति । यः । च ।
पुरा । अग्निः । यः । च । उखायाम् । समिति । इ-
तम् । इति । चतसृभिरिति चतसृ-भिः । सम् ।

‘वि वा इत्यादि ॥ पुरातनो गार्हपत्याग्नि प्रतिसमेधीयः
उख्योऽन्यः । एतौ सह न्युप्यमानौ द्विपाते । तस्मान् ‘समितं’*
इति चतसृभिः संनिवपति । एतदुक्तं भवति—उख्यनध्नर्युरादत्ते ।
प्रतिसमेधनीयं प्रतिप्रस्थाता । तौ पुरस्तात् प्रत्यञ्चौ गार्हपत्याचिं-
तौ अग्नी संनिवपत इति ॥

भिस्सं नि वपति चत्वारि छन्दांसि
 छन्दांसि खलु वा अग्नेः प्रियास्तनूः
 प्रिययैवैनौ तनुवा सः शास्ति समि-
 तमित्याह तस्माद्ब्रह्मणा क्षत्रं स-
 मेति यत्सं न्युप्यं विहरति तस्मा-
 द्ब्रह्मणा क्षत्रं व्येत्यृतुभिः ॥ २१ ॥

वा एतं दीक्षयन्ति स ऋतुभिरिव

नीति । वपति । चत्वारि । छन्दांसि । छन्दांसि ।
 सि । खलु । वै । अग्नेः । प्रिया । तनूः । प्रियया ।
 एव । एनौ । तनुवा । समिति । शास्ति । समिति ।
 इतम् । इति । आह । तस्मात् । ब्रह्मणा । क्षत्रम् ।
 समिति । एति । यत् । संन्युप्येति सं-न्युप्यं ।
 विहरतीति वि-हरति । तस्मात् । ब्रह्मणा । क्ष-
 त्रम् । वीति । एति । ऋतुभिरित्यृतु-भिः ॥ २१ ॥
 वै । एतम् । दीक्षयन्ति । सः । ऋतुभिरित्यृतु-भिः ।

^२चत्वारित्यादि ॥ गतम् । तस्मादिति । अग्रचोः सुसङ्ग-
 तत्वेन ब्रह्मसत्त्वयोः सुमङ्गतत्रम् । व्येतीति । संन्युप्य सह न्युप्य
 विहरणात् ब्रह्माधीनप्रकाशं पृथक्केन स्थितं क्षत्रमिति ॥

^३ऋतुभिर्वा इत्यादि ॥ यथोक्तं 'पद्भिर्दीक्षयति' इत्यादि ।

विमुच्यो मातेव पुत्रं पृथिवी पुरी-
 ष्यमित्याहर्तुभिरेवैनं दीक्षयित्वर्तु-
 भिर्वि मुञ्चति वैश्वानर्या शिष्यमा द-
 ते स्वदयत्येवैनन्नैरऋतीः कृष्णा-
 स्तिस्रस्तुपपक्वा भवन्ति निर्ऋत्यै

एव । विमुच्य इति वि-मुच्यः । माता । इव ।
 पुत्रम् । पृथिवी । पुरीष्यम् । इति । आह । ऋतु-
 भिरित्यूतु-भिः । एव । एनम् । दीक्षयित्वा । ऋ-
 तुभिरित्यूतु-भिः । वीति । मुञ्चति । वैश्वानर्या ।
 शिष्यम् । एति । दत्ते । स्वदयति । एव । एनत् ।
 'नैरऋतीरिति नैः-ऋतीः । कृष्णाः । तिस्रः ।
 तुपपक्वा इति तुप-पक्वाः । भवन्ति । निर्ऋत्या

स इदानीं ऋतुभिरेव विमुच्य विमोक्तव्य । छान्दस क्विप् ।
 तस्मात् 'मातेव पुत्र' इति शिष्यात् उवा निरूहति । अग्नि-
 यजमानयोरभेद उपचर्यते । ऋतुभिरेव ऋतदीक्षस्य ऋतुभिरेव
 विमोक्तं कृतो भवति 'ऋतुभि सविदान' * इति दर्शनात् ।
 सप्रेदनमेकमत्यम् । स्वदयत्येवेति । वैश्वानरसम्बन्धात् स्वाद्धेव
 करोत्येनच्छिष्य यजमानस्य ॥

'नैरऋतीरित्यादि ॥ नैरऋत्य । पूर्ववत्पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।
 तिस्र इति । 'तिसृभ्यो जस' इति उदात्तत्वम् । तुपे पक्वा-

वा एतद्भांगुधेयं यत्तुपा निर्ऋत्यै
 रूपं कृष्णं रूपेणैव निर्ऋतिं नि-
 रवंदयत इमां दिशं यन्त्येपा ॥२२॥
 वै निर्ऋत्यै दिक्स्वायामेव दिशि
 निर्ऋतिं निरवंदयते स्वकृत इरि-

इति निः-ऋत्यै । वै । एतत् । भांगुधेयमिति भा-
 ग-धेयम् । यत् । तुपाः । निर्ऋत्या इति निः-
 ऋत्यै । रूपम् । कृष्णम् । रूपेणं । एव । निर्ऋ-
 तिमिति निः-ऋतिम् । निरवंदयत इति निः-अ-
 वंदयते । इमाम् । दिशाम् । यन्ति । एपा ॥२२॥
 वै । निर्ऋत्या इति निः-ऋत्यै । दिक् । स्वा-
 याम् । एव । दिशि । निर्ऋतिमिति निः-ऋति-
 म् । निरवंदयत इति निः-अवंदयते । स्वकृत

तुपपका । तृतीयाया पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । निर्ऋत्या इति
 षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । निरवंदयत इति । निपूर्वात्सा (१) निस्सारयति ।
 रूपेणेति । रूपानुसारेण गच्छति ॥

इमामिति ॥ दक्षिणापरामङ्गल्या निर्दिशति । एपा वा इत्या-
 दि । गतम् ॥

स्वकृत इरिण इति ॥ नैसर्गिकमूपरम् । प्रदरो भूमिनि-
 लम् । तत्र तास्तिस्त्र इष्टका उपदधाति ॥

ण उर्षं दधाति प्रदरे वैतद्वै निरृक्त-
 त्यां आयतनञ् स्व एवायतने निरृ-
 क्तंतिं निरवदयते शिक्यमभ्युर्षं द-
 धाति नैरृक्ततो वै पाशंस्साक्षादेवैनं
 निरृक्तिपाशान्मुञ्चति तिस्र उर्षं द-
 धाति त्रेधाविहितो वै पुरुषो यावा-

इति स्व-कृते । इरिणे । उपेति । दधाति ।
 प्रदर इति प्र-दरे । वा । एतत् । वै । निरृ-
 क्त्या इति निः-कृत्याः । आयतनमित्यां-यत-
 नम् । स्वे । एव । आयतन इत्यां-यतने । निरृक्त-
 तिमिति निः-कृतिम् । निरवदयत् इति निः-अ-
 वदयते । शिक्यम् । अभि । उपेति । दधाति ।
 नैरृक्त इति नैः-कृतः । वै । पाशः । साक्षादि-
 ति स-अक्षात् । एव । एनम् । निरृक्तिपाशादि-
 ति निरृक्ति-पाशात् । मुञ्चति । तिस्रः । उपेति ।
 दधाति । त्रेधाविहित इति त्रेधा-विहितः । वै ।

‘शिक्यमिति ॥ शिक्यसमीपे पराचीरुपदधाति ‘नमस्मृते निरृक्त-
 ते’* इति तिमृभिः । तिस्र इति स्वादेशोन्तोदात्त इष्यते ।
 ‘उदात्तयणः’ इति शस उदात्तत्वम् । त्रेधेति । त्रिभिः देह-
 भागैः ऊर्ध्वाधोमध्यभागैः ॥

नेव पुरुषस्तस्मान्निर्ऋतिमव यज-
ते पराचीरुपं ॥२३॥ दधाति परा-
चीमेवास्मान्निर्ऋतिं प्रणुदतेऽप्रती-
क्षमा यन्ति निर्ऋत्या अन्तर्हित्यै
मार्जयित्वोपं तिष्ठन्ते मेध्यत्वाय
गार्हपत्यमुपं तिष्ठन्ते निर्ऋतिलोक

पुरुषः । यावान् । एव । पुरुषः । तस्मात् । निर्ऋ-
तिमिति निः-ऋतिम् । अवेति । यजते । 'प-
राचीः । उपेति ॥२३॥ दधाति । पराचीम् । एव ।
अस्मात् । निर्ऋतिमिति निः-ऋतिम् । प्रेति ।
नुदते । अप्रतीक्षमित्यप्रति-ईक्षम् । एति । यन्ति ।
निर्ऋत्या इति निः-ऋत्याः । अन्तर्हित्या इत्य-
न्तः-हित्यै । 'मार्जयित्वा । उपेति । तिष्ठन्ते । मे-
ध्यत्वायेति मेध्य-त्वायं । गार्हपत्यमिति गार्ह-

'पराचीरिति ॥ प्रत्यग्र इति । पराचीमेति । अपुनरावृ-
त्ताम् । अप्रतीक्षमिति । पृष्ठत प्रतिनिवृत्ता रक्षणममुर्वन्त आ-
गच्छन्ति । आभीक्ष्ये णमुल् । अन्तर्हित्या इति । 'अन्तरप-
रिग्रहे' इति गतित्वात् 'तादौ च' इति गते प्रवृत्तिस्व-
रत्वम् ॥

'मार्जयित्वोप तिष्ठन्ते इति ॥ 'अमुन्वन्तं'* इति द्वाभ्या निर-

एव चरित्वां पूता देवलोकमुपावर्तन्त
 एकयोपं तिष्ठन्त एकधैव यजमाने
 वीर्यं दधाति निवेशनस्संगमनो व-
 सूनामित्याह प्रजा वै पशवो वसुं
 प्रजयैवैनं पशुभिस्समर्धयन्ति ॥२४

पत्यम् । उपेति । तिष्ठन्ते । निरुक्तिलोक इति
 निरुक्ति-लोके । एव । चरित्वा । पूताः । देव-
 लोकमिति देव-लोकम् । उपावर्तन्त इत्युप-आ-
 वर्तन्ते । एकया । उपेति । तिष्ठन्ते । एकधेत्येक-
 धा । एव । यजमाने । वीर्यम् । दधाति । निवे-
 शन इति नि-वेशनः । सङ्गमन इति सं-गमनः ।
 वसूनाम् । इति । आह । प्रजेति प्र-जा । वै । प-
 शवः । वसुं । प्रजयेति प्र-जया । एव । एनम् ।
 पशुभिरिति पशु-भिः । समिति । अर्धयन्ति ॥२४

ऋतुभिरेषा पराचीरुपाष्टाचत्वारिंशच्च ॥४॥

ऋतुमुपतिष्ठते । गार्हपत्यमिति । 'निवेशनः' * इत्येतया । निर-
 क्तिलोक एवेत्यादि । गतम् ॥

इति पञ्चमे द्वितीये चतुर्थोनुवाकः.

पुरुषमात्रेण वि मिमीते यज्ञेन वै
 पुरुषस्संमितो यज्ञपुरुषैवेन वि मि-
 मीते यावान्पुरुष ऊर्ध्वबाहुस्तावा-
 न्भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्येणैवेन
 वि मिमीते पक्षी भवति न ह्यपक्षः

‘पुरुषमात्रेणेति पुरुष-मात्रेण । वीति । मि-
 मीते । यज्ञेन । वै । पुरुषः । सम्मित इति सं-
 मितः । यज्ञपुरुषेति यज्ञ-पुरुषा । एव । एनम् ।
 वीति । मिमीते । यावान् । पुरुषः । ऊर्ध्वबाहुरि-
 त्यूर्ध्व-बाहुः । तावान् । भवति । एतावत् । वै ।
 पुरुषे । वीर्यम् । वीर्येण । एव । एनम् । वीति ।
 मिमीते । ^१पक्षी । भवति । न । हि । अपक्षः ।

^१अथाग्निविमानमारभ्यते—पुरुषमात्रेणेति ॥ पुरुषप्रमाणेन वे-
 णुना अग्नि विमिमीते । ‘प्रमाणे द्वयसत्’ इत्यादिना मातन् ।
 यज्ञेन सम्मितः तुल्यः. पुरुषः । तस्माद्यज्ञपुरुषा यज्ञपर्वणा य-
 ज्ञमात्रेणैव अग्निविमानं कृतं भवति । यावानिति । यावान्
 पुरुषो यनमानः अग्नि वेप्यमाण ऊर्ध्वबाहुर्भवति तावान् तत्प-
 रिमाणो वेणुर्भवति । तावता वेणुना अग्नि विमिमीते । एता-
 वद्वा इति । यावानूर्ध्वबाहुः तावत्येव पुरुषस्य वीर्यं समाप्तं
 नातः परं क्रमते । एवमत्र पञ्चारतिः पुरुषो बोधितो भवति ॥

^२पक्षीति ॥ ‘द्वयसां वा एष प्रतिमया चीयते’* इति ।

पतितुमर्हत्यरत्निना पक्षौ द्राघीया-
 ५सौ भवतस्तस्मात्पक्षप्रवया५सि
 वया५सि व्याममात्रौ पक्षौ च पु-
 ञ्छं च भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यम् ॥
 २५ ॥ वीर्यसंमितो वेणुना वि मि-

पतितुम् । अर्हति । अरत्निना । पक्षौ । द्राघीया-
 सौ । भवतः । तस्मात् । पक्षप्रवया५सीति पक्ष-
 प्रवया५सि । वया५सि । व्याममात्राविति व्याम-
 मात्रौ । पक्षौ । च । पुञ्छम् । च । भवति । एता-
 वत् । वै । पुरुषे । वीर्यम् ॥ २५ ॥ वीर्यसंमित
 इति वीर्य-संमितः । वेणुना । वीति । मिमीते ।

अत्र हेतुमाह—न हीति अरत्निनेत्यादि । चतुर्विंशतिरङ्गुलयोऽर-
 तिः । तदर्थं प्रादेशः । अरत्निना पक्षौ द्राघीयांसौ दीर्घतरौ
 पुरुषो भवतः । मियस्त्रिसादिना द्राघादेशः । यथोक्तं—‘चतु-
 र आत्मनि पुरुषानत्र मिमीते पुरुषं दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे
 पुरुषमुत्तरेऽरत्निना दक्षिणतो दक्षिणं पक्षं प्रमर्षयत्येवमुत्तरत
 उत्तरं प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात्पुच्छं’ इति । स एष सप्त-
 विधः प्राकृतोऽग्निः अत्रैकविधमभ्यायः एकरातविधान्ना अग्र-
 यः । तत्र सप्तविधबोधिनानि पुच्छादिन्यूनानां एकरविधानि ना-
 ना भवन्ति । अष्टविधमभृतीनां यदन्यत्सप्तम्यः तत्सप्तधा वि-
 भज्यः प्रतिपुरुषमावेशयेत्, प्रकृतिविकारस्य आश्रितत्वात् । त-

मीत आग्नेयो वै वेणुस्सयोनि॒त्वाय॒
यजु॑पा यु॒नक्ति॒ यजु॑पा कृ॒पति॒ व्या-
वृ॑त्त्यै प॒ङ्गवे॑न कृ॒पति॒ पङ्गा ऋ॒तव॑ ऋ-

आग्नेयः । वै । वेणुः । स॒योनि॒त्वायेति॑ सयोनि-त्वाय ।
यजु॑पा । यु॒नक्ति॒ । यजु॑पा । कृ॒पति॒ । व्यावृ॑त्या इति॑
वि-आवृ॑त्यै । 'प॒ङ्गवे॑नेति॑ पट्-ग॒वेन॑ । कृ॒पति॒ । पट् ।

स्मादिति । पक्षयोः प्रवयांसि भूतानि प्रभूतवन्धानि पक्षप्रवयांसि । सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वयांसि पक्षिणः ॥

व्याममात्राविति ॥ पक्षारतिर्व्यामः । चतुररतिरित्येके । व्याममात्रो पक्षो भवति इति । वक्ष्यमाणस्य नतिः पुच्छं च भवति । व्याममात्रस्य प्रकृतस्य नतिः । यद्वा—व्याममात्रो पक्षो व्याममात्रं पुच्छं तदिदं भवति । नपुंसकस्य शेषः एक-वद्भावस्य । वीर्यसम्मित इति । वीर्येणैव संमितोऽग्निर्भवति । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आग्नेय इति । अग्नेस्त्वभूतः । 'सर्वत्राग्निकलिम्याम्' इति ढक् । यथोक्तम्—'अग्निर्देवेभ्यो निजायत स वेणुं प्राविशन्' * इति । यमुपेति । मन्त्रेण योननं लक्षणं च कुर्यात् लौकिकव्यावृत्त्यर्थम् । यनुशब्दो मन्त्रपचनः, यथा 'व्यृद्धं वा एतद्यज्ञस्य यदयनुष्केण क्रियते' † इति । अत्र हि 'इमामगृम्गन्' ‡ इति मन्त्रो यनुशब्देनोच्यते । एतदुक्तं भवति—'सीरा युनन्ति' § इति द्वाभ्यां सीरं युनक्ति । 'लाङ्गलं पवारवम्' § इति द्वाभ्यां कृपति ॥

* पङ्गवेनेति ॥ पङ्गां गवां समाहार इति पङ्गवम् । 'गोर-

तुभिरेवैनं कृपति यद्वादशगवेन सं-
 वत्सरेणैवेयं वा अग्नेरतिदाहादवि-
 भेत्सैतद्विगुणमपश्यत्कृष्टं चाकृष्टं च
 ततो वा इमां नात्यदहयत्कृष्टं चा-
 कृष्टं च ॥ २६ ॥ भवत्यस्या अनं-
 तिदाहाय द्विगुणं त्वा अग्निमुद्यन्तु-

वै । ऋतवः । ऋतुभिरित्यृतु-भिः । एव । एनम् ।
 कृपति । यत् । द्वादशगवेनेति द्वादश-गवेनं ।
 संवत्सरेणेति सं-वत्सरेणं । एव । इयम् । वै ।
 अग्नेः । अतिदाहादित्यति-दाहात् । अविभेत् ।
 सा । एतत् । द्विगुणमिति द्वि-गुणम् । अपश्यत् ।
 कृष्टम् । च । अकृष्टम् । च । ततः । वै । इमाम् ।
 न । अतीति । अदहत् । यत् । कृष्टम् । च । अ-
 कृष्टम् । च ॥ २६ ॥ भवति । अस्याः । अनंति-
 दाहायेत्यनंति-दाहाय । द्विगुणमिति द्वि-गुणम् ।
 तु । वै । अग्निम् । उद्यन्तुमित्युत्-यन्तुम् । अर्ह-

तद्धित लुकि' इत्यन् समासान्त' । यद्वादशगवेनेति । कृपती-
 त्येव । संवत्सरेणेवेति । कर्षणं कृत्वं भवति ॥

इयं वा इत्यादि ॥ द्वौ गुणौ द्विगुणम् । कृष्टं कृष्टलक्षणं
 अतिदाहनिवृत्त्यै भवति पृथिव्याः । द्विगुणमिति । द्वौ गुणौ

मरुहतीत्याहुयत्कृष्टं चार्कष्टं च भ-
वत्यग्नेरुद्यत्या एतावन्तो वै पशवो
द्विपादश्च चतुष्पादश्च तान् यत्प्राचं
उत्सृजेद्द्रायापि दध्याद्यदक्षिणा पि-
तृभ्यो नि धुवेद्यत्प्रतीचो रक्षांसि

ति । इति । आहुः । यत् । कृष्टम् । च । अर्क-
ष्टम् । च । भवति । अग्नेः । उद्यत्या इत्युत्-य-
त्यै । एतावन्तः । वै । पशवः । द्विपाद इति द्वि-
पादः । च । चतुष्पाद इति चतुः-पादः । च ।
तान् । यत् । प्राचः । उत्सृजेदित्युत्-सृजेत् । रु-
द्राय । अपीति । दध्यात् । यत् । दक्षिणा । पितृ-
भ्य इति पितृ-भ्यः । नीति । धुवेत् । यत् । प्र-

अग्निमुद्यन्तुं उत्थापयितुं अर्हत यो-यो भवतः नैरुः; अनौ-
चित्यभयात्, अशक्तेर्वा । तस्मान्न द्वेगुण्यं अग्नेरुद्यमनाय ॥

एतावन्त इत्यादि ॥ तान् सर्वानपि पशून् द्विपादश्च चतु-
ष्पादश्च रुद्रायापिदध्यात् । रुद्रार्थमपिहितान् कुर्यात् यथैतान्
रुद्रोभिध्यायति तथा कुर्यात् । यदि प्राच उत्सृजेत् वशीवर्दानि
कृष्यन्तरम् । 'द्वित्रिभ्यां षड्न्' इति द्विपद उत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् । 'सङ्ख्यामुपूर्वस्य' इति लोप समामान्तः । यदक्षिण-
ति । उत्सृजेदित्येव । 'दक्षिणादाच्' । निधुवेदिति । प्र-
येत् । धू विधूनने, तौदादिकः । यत्प्रतीच इत्यादि ॥ गनम् ।

हन्युरुदीच उत्सृजत्येषा वै देवमनु-
प्याणां शान्ता दिक् ॥ २७ ॥ ता-
मेवैनाननुत्सृजत्यथो खल्विमां दि-
शमुत्सृजत्यसौ वा आदित्यः प्रा-

तीचः । रक्षां॑सि । हन्युः । उदीचः । उदिति॑ ।
सृजति॑ । एषा । वै । देवमनुप्याणामिति॑ देव-म-
नुप्याणाम् । शान्ता । दिक् ॥ २७ ॥ ताम् । एव ।
एनान् । अनु । उदिति॑ । सृजति॑ । अथो इति॑ । ख-
लु । इमाम् । दिशम् । उदिति॑ । सृजति॑ । असौ ।
वै । आदित्यः । प्राण इति॑ प्र-अनः । प्राणमिति॑
प्र-अनम् । एव । एनान् । अनु । उदिति॑ । सृजति॑ ।

तस्मादुदीच उत्सृजति उदगभिमुषान् उत्कालयति । एषा खलू-
दीची देवमनुप्याणां शान्ता सुखहेतु दिक् । तस्मात्तमेवानु-
त्सृष्टा भवन्ति । अथो अपिच खलु इमामधरा दिशं उत्सृ-
जति यदा उत्तरां दिशं गच्छति ॥

ततः निमित्त्याह—असौ वा इति ॥ योऽयमुत्तरस्यां दिशि
वर्तते असावादित्यः स्वयमेव प्राणः । तस्मात् प्राणमेवानु एते
उत्सृष्टा भवन्ति । गोळस्योपरि प्रदक्षिणं वर्तमान आदित्यो
दक्षिणगोळवर्तिना मनुप्याणां विपर्यस्तोपरिभागानामुत्तरो भवति ।
गोळाभिप्रायेणेदमुक्तम् ॥

णः प्राणमेवैनाननूत्सृजति दक्षि-
णा पर्यावर्तन्ते स्वमेव वीर्यमनु प-
र्यावर्तन्ते तस्माद्दक्षिणोऽर्ध आत्मनो
वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवावृत्-
मनु पर्यावर्तन्ते तस्मात्पराश्चः प-
शवो वि तिष्ठन्ते प्रत्यश्च आ वर्तन्ते

^१दक्षिणा । पर्यावर्तन्त इति परि-आवर्तन्ते । स्वम् ।
एव । वीर्यम् । अन्विति । पर्यावर्तन्त इति परि-
आवर्तन्ते । तस्मात् । दक्षिणः । अर्धः । आत्मनः ।
वीर्यावत्तर् इति वीर्यावत्-तरः । अथो इति । आ-
दित्यस्य । एव । आवृत्तमित्या-वृत्तम् । अन्विति ।
पर्यावर्तन्त इति परि-आवर्तन्ते । तस्मात् । पराश्चः ।
पशवः । विति । तिष्ठन्ते । प्रत्यश्चः । एति । वर्तन्ते ।

^१दक्षिणा पर्यावर्तन्त इति ॥ उत्तरष्टाः ते प्रदक्षिण परितः
पुनरावर्तन्ते । व्याख्यातमिदम्* । आदित्यस्येति । आदित्यो हि
उदीर्चो गत्वा पुन पुन पर्यावर्तते । तस्मादिति । पराचीन-
गतयः पशवो वितिष्ठन्ते विश्रियन्ति । प्राचीनगतास्तु आवर्त-
न्ते । 'समवप्रविभ्यस्य.' इत्यात्मनेपदम् । पराञ्च इत्यत्र 'अ-
निगन्तोच्चतावप्रत्यये' इति गते. प्रवृत्तिस्वरत्वम् ॥

तिस्रस्तिस्त्रस्सीताः ॥ २८ ॥ कृपति
त्रिवृतमेव यज्ञमुखे वि यातयत्योप-
धीर्वपति ब्रह्मणाऽन्नमवं रुन्धेर्केऽर्क-
र्चीयते चतुर्दशभिर्वपति सप्त ग्राम्या

तिस्रस्तिस्त्र इति तिस्रः—तिस्रः । सीताः ॥ २८ ॥
कृपति । त्रिवृतमिति त्रि—वृतम् । एव । यज्ञमुख
इति यज्ञ—मुखे । वीति । यातयति । ^{१०}ओपधीः ।
वपति । ब्रह्मणा । अन्नम् । अवेति । रुन्धे । अर्के । अर्कः ।
चीयते । चतुर्दशभिरिति चतुर्दश—भिः । वपति ।

तिस्रस्तिस्त्र इति ॥ पुच्छादारभ्य प्राचीस्तिस्त्रस्तिस्त्रः सीताः
कृपतीति यात्रच्छिरोन्तं उत्तरायै श्रोणेर्दक्षिणमंस अभितिस्रः दक्षिणा-
यै श्रोणेरुत्तरमंसं अभिदक्षिणात् पश्चात् उत्तरं पक्षमभि द्वादश
सीताः कृपति । त्रिवृतमिति । द्वादशमु नवानां विद्यमानत्वात्,
त्रित्वान्वयाच्च ॥

^{१०}ओपधीरिति ॥ औदुम्बरे द्रोणे सर्वोपध दध्ना अन्येन
समुदायुक्तं भवतीति । तत्सीतासु वपति—ब्रह्मणेति । परिवृ-
द्धेन अनेन कर्मणा अन्नं लभते । अर्केऽर्क इति । अर्चनीये
स्थाने अर्चनीयः अग्निश्चीयते । तस्मादोपधिवापेन स्थानस्यार्च-
नीयत्वं कृतं भवति । अर्च्यत इति अर्चतेः कर्मणि घञ् ।
'नमोः कुविण्यतो.' इति कुत्वम् । उञ्छादिर्द्रष्टव्यः । चतु-
र्दशभिरिति । 'या जाता ओपधयः'* इत्यादिभिः ऋग्भिः ।

ओपधयस्सप्तारण्या उभयीपामव-
रुद्ध्या अन्नस्यान्नस्य वपत्यन्नस्यान्न-
स्याव्ररुद्ध्यै कृष्टे वपति कृष्टे ह्योप-
धयः प्रतितिष्ठन्त्यनुसीतं वपति प्र-

सप्त । ग्राम्याः । ओपधयः । सप्त । आरण्याः । उभ-
यीपाम् । अव्ररुद्ध्या इत्यव्र-रुद्ध्यै । अन्नस्यान्नस्येत्य-
न्नस्य-अन्नस्य । वपति । अन्नस्यान्नस्येत्यन्नस्य-अ-
न्नस्य । अव्ररुद्ध्या इत्यव्र-रुद्ध्यै । "कृष्टे । वपति ।
कृष्टे । हि । ओपधयः । प्रतितिष्ठन्तीति प्रति-तिष्ठं-
न्ति । अनुसीतमित्यनु-सीतम् । वपति । प्रजात्या

‘ ह्यनुपोत्तमम् ’ इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् । सप्तति । तिलमाप-
त्रीहियत्राः प्रियङ्गणवो गोधूमाः सप्त ग्राम्या ओपधयः । श्या-
माकाश्च नीवाराश्च जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च हाकुकाश्च वेणुयवाश्च
वास्त्यानि च सप्तारण्या ओपधयः । अन्नस्यान्नस्येति । सर्वा-
न्नपानेन मर्वान्नलाभः । ‘ अनुदात्तं च ’ इति द्वितीयोऽन्नशब्दः
उदात्तः । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे
पठि ॥

“कृष्ट इत्यादि ॥ गतम् । अनुसीतं वपति सीतानुकूल्येन
तत्प्रजात्यै भवति । द्वादशस्विति । पुच्छादारम्य अग्रे तिस्रः
मात्रीः सीताम् वपति ‘ या जाता ओपधयः ’ इति तिसृभिः,
अथ उत्तरायै श्रेणैर्दक्षिणममं अभितिस्रः सीता वपति—‘ ओपधी-

जात्यै द्वादशसु सीतासु वपति द्वा-
दश मासास्संवत्सरस्संवत्सरेणैवा-
स्मा अन्नं पचति यदग्निचित् ॥२९
अनवरुद्धस्याश्रीयादवरुद्धेन व्युध्ये-
त ये वनस्पतीनां फलग्रहयस्तानि-

इति प्र-जात्यै । द्वादशस्विति द्वादश-सु । सीता-
सु । वपति । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति सं-
वत्सरः । संवत्सरेणेति सं-वत्सरेणं । एव । अस्मै ।
अन्नम् । पचति । ^{१२}यत् । अग्निचिदित्यग्नि-चित् ॥
२९ ॥ अनवरुद्धस्येत्यनव-रुद्धस्य । अश्रीयात् ।
अवरुद्धेनेत्यव-रुद्धेन । वीति । ऋद्धयेत् । ये । व-
नस्पतीनाम् । फलग्रहय इति फल-ग्रहयः । तान् ।

रिति मातर इति * तिमृभि । अथ दक्षिणाये श्रोणेरुत्तरमंसं
अभितिलः सीता वपति 'यदोपधय' * इति तिमृभि. । अथ
दक्षिणात्पक्षादुत्तरमंसं अभितिल. सीता वपति 'उच्छुप्मा' * इति
पञ्चभिः । पूर्ववदुपोत्तमस्योदात्तत्वम् ॥

^{१२}यदग्निचिदिति ॥ अवरुद्धं यागात्प्रागेव सात्कृत नातोन्वयदपरुद्ध-
मस्य स्यात् । अपरोधव्यर्जीवी स्यात् । तस्मात्फलेग्रहीन्वनस्पतीनिध्मे
उपनह्य प्रोक्षणेनानवरुद्धमपि सर्वमवरुद्धं भवति । अपिशब्द इवार्थे ।
सप्ताधनां क्रियां उपसर्ग आहेति उपनह्येति लभ्यते । 'फलेग्रहिरात्म-
म्भरिश्च' इतीन्मत्ययः । एकारस्तु पाठे नाद्रियते । वनस्पतिशब्दे सुद-

ध्मेऽपि प्रोक्षेदनवरुद्धस्यावर्णुद्धयै दि-
ग्भ्यो लोष्टान्धसमस्यति दिशामेव
वीर्यमवरुद्धयं दिशां वीर्येऽग्निं चि-
नुते यं द्विप्याद्यत्र स स्यात्तस्यै दि-
शो लोष्टमा हरेदिपमूर्जमहमित आ
दद् इतीपमेवोर्जं तस्यै दिशोऽव रु-

इध्मे । अपि । प्रेति । उक्षेत् । अनवरुद्धस्येत्यनवरु-
द्धस्य । अवर्णुद्ध्या इत्यवर्णुद्धयै । ¹³दिग्भ्य इति
दिक्-भ्यः । लोष्टान् । समिति । अस्यति । दि-
शाम् । एव । वीर्यम् । अवरुद्धेत्यवर्णुद्धयै । दि-
शाम् । वीर्यं । अग्निम् । चिनुते । यम् । द्विप्यात् ।
यत्र । सः । स्यात् । तस्यै । दिशः । लोष्टम् । ए-
ति । हरेत् । इपम् । ऊर्जम् । अहम् । इतः । ए-
ति । द्दे । इति । इपम् । एव । ऊर्जम् । तस्यै ।

स्वरावुक्तौ ' गतिरनन्तर ' ' तादौ च ' इति उपशब्दस्य प्रष्ट-
तिस्वरत्वम् ॥

¹³दिग्भ्य इति ॥ प्राङ्द्रुत्वा वहिर्लोष्टमादाय तमन्तदशब्द
न्यस्याति ॥

इति पञ्चमे द्वितीये पञ्चमोऽनुवाङ्

न्धे क्षोधुको भवति यस्तस्यां दिशि
 भवत्युत्तरवेदिसुपं वपत्युत्तरवेद्यां
 ह्यग्निश्चीयतेऽथो पशवो वा उत्तरवे-
 दिः पशून्वेवाव रुन्धेऽथो यज्ञपरुषो-
 ऽनन्तरित्यै ॥ ३० ॥

अग्ने तव श्रवो वय इति सिकता नि

दिशः । अवेति । रुन्धे । क्षोधुकः । भवति । यः ।
 तस्याम् । दिशि । भवति । उत्तरवेदिमित्युत्तर-
 वेदिम् । उवेति । वपति । उत्तरवेद्यामित्युत्तर-वे-
 द्याम् । हि । अग्निः । चीयते । अथो इति । पश-
 वः । वै । उत्तरवेदिरित्युत्तर-वेदिः । पशून् । एव ।
 अवेति । रुन्धे । अथो इति । यज्ञपरुप इति यज्ञ-
 परुषः । अनन्तरित्या इत्यनन्तः—इत्यै ॥ ३० ॥

च भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं यत्कृष्टं चाकृष्टं च
 दिक्सीता अग्निचिदव पञ्चविंशतिश्च ॥५॥

अग्ने । तव । श्रवः । वयः । इति । सिकताः ।
 नीति । वपति । एतत् । वै । अग्नेः । वैश्वानरस्यं ।

अग्ने तव श्रवो वय इत्यादि ॥ व्याचारणान्तं कृत्वा तत्रा-
 रि—19

वपत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्यं सूक्तं
 सूक्तेनैव वैश्वानरमव रून्धे पङ्क्तिं
 वपति पट्टा ऋतवस्संवत्सरस्संव-
 त्सरोग्निर्वैश्वानरस्साक्षादेव वैश्वानर-
 मव रून्धे समुद्रं वै नामैतच्छन्द-
 स्समुद्रमनु प्रजाः प्र जायन्ते यदे-

सूक्तमिति सु-उक्तम् । सूक्तेनेति सु-उक्तेन । एव ।
 वैश्वानरम् । अवेति । रून्धे । पङ्क्तिरिति पट्-भिः ।
 नीति । वपति । पट् । वै । ऋतवः । संवत्सर
 इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । अ-
 ग्निः । वैश्वानरः । साक्षादिति स-अक्षात् । एव ।
 वैश्वानरम् । अवेति । रून्धे । समुद्रम् । वै ।
 नाम । एतत् । छन्दः । समुद्रम् । अन्विति । प्र-

नेन सूक्तेन पट्टेन सिकता निवपति । विश्वेषां नराणां स्वामित्वेन
 सम्बन्धी वैश्वानरः ॥

^१समुद्रं वा इति ॥ समुन्दनशीलं समुद्रं अवस्थितस्वरूपम् ।
 तथा हि—प्रथमा विष्टारपङ्क्तिः, मध्यमयोः पादयोः द्वादशाक्षरत्वा-
 त् । द्वितीयाऽस्तारपङ्क्तिः, अयुक्पादयोः द्वादशाक्षरत्वात् । यथा
 द्वितीया तथा तृतीया यथा प्रथमा तथा चतुर्थी उपरिष्टाज्ज्यो-
 तिर्जगती पञ्चमी, चतुर्थेस्य पादस्याष्टाक्षरत्वात् । यथा द्वितीय

तेन सिकता निवपति प्रजानां
 प्रजननायेन्द्रः ॥ ३१ ॥ वृत्राय वज्रं
 प्राहरत्स त्रेधा व्यभवत्स्फ्यस्तृती-
 यं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं येऽन्त-
 श्शरा अशीर्यन्त ताश्शर्करा अभ-
 वन्तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै

जा इति प्र-जाः । प्रेति । जायन्ते । यत् । एते-
 न । सिकताः । निवपतीति नि-वपति । प्रजाना-
 मिति प्र-जानाम् । प्रजननायेति प्र-जननाय ।
 इन्द्रः ॥ ३१ ॥ वृत्राय । वज्रम् । प्रेति । अह-
 रत् । सः । त्रेधा । वीति । अभवत् । स्फ्यः ।
 तृतीयम् । रथः । तृतीयम् । यूपः । तृतीयम् । ये ।
 अन्तश्शरा इत्यन्तः-शराः । अशीर्यन्त । ताः ।
 शर्कराः । अभवन् । तत् । शर्कराणाम् । शर्कर-
 त्वमिति शर्कर-त्वम् । 'वज्रः । वै । शर्कराः ।

वृत्तये तथा पठेति । समुद्रमनुगताः प्रजाः प्रजायन्ते यस्मात्
 तस्मात्प्रजानां प्रजननानि भवन्ति एतेन सिकता निवपतः ॥

इन्द्रो वृत्रायेत्यादि ॥ व्यभवत् । शराः शकलानि । श-
 र्करत्वमिति । शरणात् शर्करः । 'त्वे च' इति ह्रस्वत्वम् ॥

'वज्रो वा इत्यादि ॥ तदेकदेशत्वात् । पशुरिति । तत्साध-

शर्कराः पशुरग्निर्यच्छर्कराभिरग्निं प-
रिमिनोति वज्रैणेवास्मै पशून्परि
गृह्णाति तस्माद्वज्रेण पशवः परिगृ-
हीतास्तस्मात्स्थेयानस्थेयसो नोप
हरते त्रिसप्ताभिः पशुकामस्या ॥ ३२
परि मिनुयात्सप्त वै शीर्षण्याः

पशुः । अग्निः । यत् । शर्कराभिः । अग्निम् । परि-
मिनोतीति परि-मिनोति । वज्रेण । एव । अस्मै ।
पशून् । परीति । गृह्णाति । तस्मात् । वज्रेण ।
पशवः । परिगृहीता इति परि-गृहीताः । तस्मात् ।
स्थेयान् । अस्थेयसः । न । उपेति । हरते । त्रि-
सप्ताभिरिति त्रि-सप्ताभिः । पशुकामस्येति पशु-
कामस्य ॥ ३२ ॥ परीति । मिनुयात् । सप्त ।
वै । शीर्षण्याः । प्राणा इति प्र-अनाः । प्राणा

नत्वात् । अग्नि आहवनीयचितेरायतनं परिमिनोति परिश्रयति ।
दु मिद् प्रक्षेपणे । स्थेयान् स्थिरतरः । अस्थेयान् अर्था, न तु स्थे-
यानितरार्था ॥

त्रिसप्ताभिरिति ॥ त्रीणि सप्तकानि यानां ताः त्रिसप्ता ।
'बहुव्रीहौ सङ्ख्ये' इति डच् । पशुकामस्येति । 'शीर्षिकामि'
इति णः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । त्रिणवाभिरिति । सप्तविंशत्या ।

प्राणाः प्राणाः पशवः प्राणैरेवास्मै
 पशूनवं रुन्धे त्रिणवाभिभ्रातृव्यवत-
 त्रिवृतमेव वज्रं संभृत्य भ्रातृव्याय
 प्र हरति स्तृत्या अपरिमिताभिः
 परि. मिनुयादपरिमितस्यावरुद्ध्यै
 यं कामयेतापशुस्स्यादित्यपरिमित्यु

इति प्र-अनाः । पशवः । प्राणैरिति प्र-अनैः ।
 एव । अस्मै । पशून् । अवेति । रुन्धे । त्रिणवाभि-
 रिति त्रि-नवाभिः । भ्रातृव्यवत् इति भ्रातृव्य-
 वतः । त्रिवृतमिति त्रि-वृतम् । एव । वज्रम् । स-
 न्भृत्येति सं-भृत्यं । भ्रातृव्याय । प्रेति । हरति ।
 स्तृत्यै । अपरिमिताभिरित्यपरि-मिताभिः । परि-
 ति । मिनुयात् । अपरिमितस्येत्यपरि-मितस्य ।
 अवरुद्ध्या इत्यवरुद्ध्यै । 'यम् । कामयेत । अप-
 शुः । स्यात् । इति । अपरिमित्येत्यपरि-मित्यु ।

उक्तः समासान्तः । त्रिवृतमिति । वज्रस्य त्रिवृत्त्वमुक्तम् ।
 स्तृत्या इति । स्तृ हिंसायाम् । अपरिमिताभिरिति । भाद् माने,
 'द्यतिस्यति' इत्यादिना इत्वम् ॥

अथ सिकताव्यूहनं विधातुमाह—यं कामयेतेत्यादि ॥ शर्क-
 रा अपरिमित्य अपरिश्रित्य सिकता व्यूहेत्, पूर्वं न्युक्ता विप्रि-

तस्य शर्करास्सिकंता व्यूहेदपरिगृ-
हीत एवास्य विपूचीनं५ रेतः परा
सिञ्चत्यपशुरेव भवति ॥ ३३ ॥ यं
कामयेत पशुमान्स्यादिति परि-
मित्यु तस्य शर्करास्सिकंता व्यूहे-
त्परिगृहीत एवास्मै समीचीनं५ रे-

तस्य । शर्कराः । सिकंताः । वीति । ऊहेत् ।
अपरिगृहीत् इत्यपरि-गृहीते । एव । अस्य ।
विपूचीनम् । रेतः । परेति । सिञ्चति । अपशुः ।
एव । भवति ॥ ३३ ॥ यम् । कामयेत । पशु-
मानिति पशु-मान् । स्यात् । इति । परिमित्येति
परि-मित्यं । तस्यं । शर्कराः । सिकंताः । वीति ।
ऊहेत् । परिगृहीत् इति परि-गृहीते । एव ।
अस्मै । समीचीनम् । रेतः । सिञ्चति । पशुमा-

येत् [न्युप्येत्] । अपरिमिते स्थाने विपूचीनं विष्वग्गतं परा-
सिञ्चति पराभूतं सिञ्चति रेतः । तेनापशुस्स्यात् रेतोनाशान् ।
विष्वङ् नाना अश्नतीति ऋत्विगादिना छिप् । 'विभाषाश्वरदि-
विस्त्रयाम्' इति सः । नकाराकारयोर्लुप्तयोः 'चौ' इति दी-
र्घत्वम् ॥

समीचीनमिति ॥ सङ्गतमश्नतीति सम्यक् । 'समस्तमि'
इति सम्यादेशः, पूर्ववत्सः, दीर्घत्वं च ॥

तस्मिन् श्रुति पशुमानेव भवति सौ-
 म्या व्यूहति सोमो वै रेतोधा रेत
 एव तदधाति गायत्रिया ब्राह्मणस्य
 गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभा राज-
 न्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्यशंयुं
 वार्हस्पत्यं मेधो नोपानमत्सोमिं
 प्राविशत् ॥ ३४ ॥ सोऽग्नेः कृष्णो

निति पशु-मान् । एव । भवति । सौम्यां । वी-
 ति । ऊहति । सोमः । वै । रेतोधा इति रेतः-धाः ।
 रेतः । एव । तत् । दधाति । गायत्रिया । ब्राह्मण-
 स्य । गायत्रः । हि । ब्राह्मणः । त्रिष्टुभा । राज-
 न्यस्य । त्रैष्टुभः । हि । राजन्यः । शंयुमिति
 शं-युम् । वार्हस्पत्यम् । मेधः । न । उपेति ।
 अनमत् । सः । अग्निम् । प्रेति । अविशत् ॥ ३४ ॥
 सः । अग्नेः । कृष्णः । रूपम् । कृत्वा । उदिति ।

सौम्येति ॥ 'आ प्यायस्व' * इत्यनया गायत्र्या । त्रिष्टुभेति ।
 'मं ते पयांसि' * इति । गायत्रोत्रिष्टुभ्यां मह जानत्वात्रायत्रो-
 षुभो ब्राह्मणराजन्यो । त्रिष्टुब्ध उल्सादिः ॥

शंयुमित्यादि ॥ बृहस्पतिशब्दं [बृहस्पतिपुत्रं] शंयुनामानं
 मेघः यज्ञो नोपानमत् । सोऽग्निं प्राविशत् । ततोऽग्नेः कृष्णमृगो

ब्रह्मं जज्ञानमिति रुक्ममुपं दधाति
 ब्रह्ममुखा वै प्रजापतिः प्रजा असृ-
 जत् ब्रह्ममुखा एव तत्प्रजा यज-
 मानस्सृजते ब्रह्मं जज्ञानमित्याह त-
 स्माद्ब्राह्मणो मुख्यो मुख्यो भवति
 य एवं वेदं ब्रह्मवादिनो वदन्ति न
 पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेत्-
 व्यं इति यत्पृथिव्यां चिन्वीत पृथि-

'ब्रह्मं । जज्ञानम् । इति । रुक्मम् । उपेति । द-
 धाति । ब्रह्ममुखा इति ब्रह्म-मुखाः । वै । प्रजापति-
 रिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति प्र-जाः । असृजत् ।
 ब्रह्ममुखां इति ब्रह्म-मुखाः । एव । तत् । प्रजा
 इति प्र-जाः । यजमानः । सृजते । ब्रह्मं । ज-
 ज्ञानम् । इति । आह । तस्मात् । ब्राह्मणः । मु-
 ख्यः । मुख्यः । भवति । यः । एवम् । वेदं ।
 ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । न ।
 पृथिव्याम् । न । अन्तरिक्षे । न । दिवि । अग्निः ।
 चेतव्यः । इति । यत् । पृथिव्याम् । चिन्वीत ।

ब्रह्म जज्ञानमित्यादि ॥ उत्तरवेद्यां पुष्करपर्णपूत्रं रुक्ममुप-
 दधाति । ब्रह्ममुखा वा इत्यादि ब्राह्मणम् । प्रथमजाभिधानेन

वी२ शुचाऽर्पयेन्नौपंधयो न वनस्प-
 त्तयः ॥ ३६ ॥ प्र जायेरन् यदन्त-
 रिक्षे चिन्वीतान्तरिक्षं शुचाऽर्पयेन्न
 वयांसि प्र जायेरन् यद्विवि चि-
 न्वीत दिवं शुचाऽर्पयेन्न पर्जन्यां
 वरुपेद्रुक्ममुप दधात्यमृतं वै हिरं-
 ण्यममृतं एवाग्निं चिनुते प्रजात्यै
 हिरण्यं पुरुषमुप दधाति यजमा-

पृथिवीम् । शुचा । अर्पयेत् । न । ओपंधयः । न ।
 वनस्पतयः ॥ ३६ ॥ प्रेति । जायेरन् । यत् । अ-
 न्तरिक्षे । चिन्वीत । अन्तरिक्षम् । शुचा । अर्प-
 येत् । न । वयांसि । प्रेति । जायेरन् । यत् ।
 दिवि । चिन्वीत । दिवंम् । शुचा । अर्पयेत् । न ।
 पर्जन्याः । वरुपेत् । रुक्मम् । उपेति । दधाति ।
 अमृतम् । वै । हिरण्यम् । अमृते । एव । अग्निम् ।
 चिनुते । प्रजात्या इति प्र-जात्यै । हिरण्यम् ।
 पुरुषम् । उपेति । दधाति । यजमानलोकस्येति

रुक्माभिधानात् ब्रह्मप्राथम्यं प्रजानां, प्राधान्यं च ब्राह्मणस्य ॥

हिरण्यमिति ॥ दक्षिणतः प्राञ्चं 'हिरण्यगर्भः'* इत्यनेन

नलोकस्य विधृत्यै यदिष्टकाया आ-
 तृणमनूपदध्यात्पशूनां च यजमा-
 नस्य च प्राणमपि दध्यादक्षिणतः॥
 ३७।प्राश्चमुप दधाति दाधारं यजमा-
 नलोकं न पशूनां च यजमानस्य च
 प्राणमपि दधात्यथो खल्विष्टकाया
 आतृणमनूप दधाति प्राणानामुत्सृ-

यजमान-लोकस्य । विधृत्या इति वि-धृत्यै ।
 यत् । इष्टकायाः । आतृणमित्या-तृणम् । अ-
 नूपदध्यादित्यनु-उपदध्यात् । पशूनाम् । च । य-
 जमानस्य । च । प्राणमिति प्र-अनम् । अपीति ।
 दध्यात् । दक्षिणतः ॥ ३७ ॥ प्राश्चम् । उपेति । द-
 धाति । दाधारं । यजमानलोकमिति यजमान-
 लोकम् । न । पशूनाम् । च । यजमानस्य । च ।
 प्राणमिति प्र-अनम् । अपीति । दधाति । अथो इ-
 ति । खलु । इष्टकायाः । आतृणमित्या-तृणम् ।
 अनु । उपेति । दधाति । प्राणानामिति प्र-अना-

आतृणं छिद्रं अपिदध्यात् नाशयेत् । दाधारेति । छन्दसो
 छिद्रं धारयति । तुजादित्वादम्यामस्य दीर्घत्वम् । अथो अपि
 च खल्विति पक्षान्तरम् । लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

एथै द्रप्सश्चस्कन्देत्यभि मृशति होत्रा-
स्वेवैनं प्रतिष्ठापयति स्नुचावुषं दधा-
त्याज्यस्य पूर्णां कार्पर्यमयीं दध्नः
पूर्णां औदुम्बरीमियं वै कार्पर्यम-
यसावौदुम्बरीमे एवोषं धत्ते ॥ ३८ ॥

नाम् । उत्सृष्ट्या इत्युत्-सृष्ट्यै । द्रप्सः । चस्क-
न्द । इति । अभीति । मृशति । होत्रासु । एव ।
एनम् । प्रतीति । स्थापयति । स्नुचौ । उपेति । द-
धाति । आज्यस्य । पूर्णाम् । कार्पर्यमयीमिति
कार्पर्य-मयीम् । दध्नः । पूर्णाम् । औदुम्बरीम् ।
इयम् । वै । कार्पर्यमयीति कार्पर्य-मयी । अ-
सौ । औदुम्बरी । इमे इति । एव । उपेति । धत्ते ॥ ३८ ॥

अभि मृशतीति ॥ पुरुष हिरण्यम् । होत्रास्विति 'अनु स-
प्त होत्राः' इति लिङ्गात् ॥

स्नुचाविति ॥ पुरुष दक्षिणेनोत्तरेण च । आज्यस्येति ।
'पूर्णगण' इति षष्ठीसमासमतिष्यत्, पूर्णार्थेऽप्येते, षष्ठी, द्वापि-
ता । कार्पर्यमयीमिति । 'नित्यं वृद्धशरादिभ्य' इति मयट् ।
औदुम्बरीमिति । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् ॥

इयं वा इत्यादि ॥ गतम् ॥

तूष्णीमुपं दधाति न हीमे यजुषा-
 ऽऽप्तुमर्हति दक्षिणां कार्प्मर्यमयी-
 मुत्तरामौदुम्बरीं तस्मादस्या असा-
 बुत्तराऽऽज्यस्य पूर्णां कार्प्मर्यमयीं
 वज्रो वा आज्यं वज्रः कार्प्मर्यो
 वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाः-
 स्यपं हन्ति दध्नः पूर्णामौदुम्बरीं प-
 शवो वै दध्युर्गुदुम्बरः पशुप्वेवोर्जं
 दधाति पूर्णं उपं दधाति पूर्णं एवै-

तूष्णीम् । उपेति । दधाति । न । हि । इमे इति ।
 यजुषा । आप्तुम् । अर्हति । दक्षिणाम् । कार्प्म-
 र्यमयामिति कार्प्मर्य-मयीम् । उत्तरामित्युत्-त-
 राम् । औदुम्बरीम् । तस्मात् । अस्याः । असौ ।
 उत्तरेत्युत्-तरा । आज्यस्य । पूर्णाम् । कार्प्मर्य-
 मयामिति कार्प्मर्य-मयीम् । वज्रः । वै । आ-
 ज्यम् । वज्रः । कार्प्मर्यः । वज्रेण । एव । यज्ञस्य ।
 दक्षिणतः । रक्षाःसि । अपेति । हन्ति । दध्नः । पू-
 णाम् । औदुम्बरीम् । पशवः । वै । दधि । ऊर्क् । उ-
 दुम्बरः । पशुर्पु । एव । ऊर्जम् । दधाति । पूर्णं इति ।
 उपेति । दधाति । पूर्णं इति । एव । एनम् ॥ ३९ ॥

नम् ॥ ३९ ॥ अमुष्मिन्लोक उप
 तिष्ठेते विराज्यग्निश्चेतव्य इत्याहु-
 स्सुग्वै विराड्यप्सुचावुप दधाति
 विराज्येवाग्निं चिनुते यज्ञमुखेयज्ञ-
 मुखे वै क्रियमाणे यज्ञ रक्षांसि
 जिघांसन्ति यज्ञमुख रूकमो
 यद्रुकमं व्याघारयति यज्ञमुखादेव

अमुष्मिन् । लोके । उपेति । तिष्ठेते इति ।
 विराजीति वि-राजि । अग्निः । चेतव्यः । इति ।
 आहुः । सुक् । वै । विराडिति वि-राट् । यत् ।
 सुचौ । उपदधातीत्युप-दधाति । विराजीति वि-
 राजि । एव । अग्निम् । चिनुते । यज्ञमुखेयज्ञमु-
 ख इति यज्ञमुखे-यज्ञमुखे । वै । क्रियमाणे । य-
 ज्ञम् । रक्षांसि । जिघांसन्ति । यज्ञमुखमिति
 यज्ञ-मुखम् । रूकमः । यत् । रूकमम् । व्याघा-
 रयतीति वि-आघारयति । यज्ञमुखादिति यज्ञ-

सुग्वै विराडिति ॥ विराजनशीलत्वाद्विराट्, साधन-
 त्वाद् ॥

व्याघारयतीति ॥ उत्तरवेदिवत् ॥

रक्षाऽस्यपं हन्ति पञ्चभिव्याधार-
यति पाङ्को यज्ञो यावानेव यज्ञस्त-
स्माद्रक्षाऽस्यपं हन्त्यक्षण्या व्या-
धारयति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्ग-
नि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै ॥ ४० ॥

मुखात्। एव। रक्षाऽसि। अपेति। हन्ति। पञ्चभिरिति
पञ्च-भिः। व्याधारयतीति वि-आधारयति। पा-
ङ्कः। यज्ञः। यावान्। एव। यज्ञः। तस्मात्।
रक्षाऽसि। अपेति। हन्ति। अक्षण्या। व्याधा-
रयतीति वि-आधारयति। तस्मात्। अक्षण्या।
पशवः। अङ्गानि। प्रेति। हरन्ति। प्रतिष्ठित्या
इति प्रति-स्थित्यै ॥ ४० ॥

वनस्पतयो दक्षिणतो घञ् एनं
तस्मादक्षण्या पञ्च च ॥७॥

पञ्चभिरिति ॥ 'सिंहीरसि' * इत्यादिभिः । 'सल्युपोत्तमम्' इत्यु-
पोत्तमस्य उदात्तत्वम् । पाङ्क इति । घानादिपञ्चकसाव्यत्वात् ॥

अक्षणयेति ॥ कोणगत्या दक्षिणमंसं उत्तरां श्रोणीं दक्षिण-
मुत्तरमंसं मन्थयति । अङ्गानि चरणादीन्पशुना न्यस्त्यति श-
यनादिषु च उपसंहरति । तस्मादक्षण्या व्याचारणं प्रतिष्ठित्यै
भवति पशूनाम् ॥

इति पञ्चमे द्वितीये सप्तमोनुवाकः.

स्वयमातृणामुप दधातीयं वै स्व-
यमातृणामेवोप धत्तेऽश्वमुप घ्रा-
पयति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्रा-
जापत्यो वा अश्वः प्रजापतिनेवाग्निं
चिनुते प्रथमेष्टकोपधीयमाना प-
शूनां च यजमानस्य च प्राणमपि

'स्वयमातृणामिति' स्वयं-आतृणाम् । उपे-
ति । दधाति । इयम् । वै । स्वयमातृणामिति स्व-
यं-आतृणा । इमाम् । एव । उपेति । धत्ते । 'अ-
श्वम् । उपेति । घ्रापयति । प्राणमिति प्र-अनम् ।
एव । अस्याम् । दधाति । अथो इति । प्राजाप-
त्य इति प्राजा-पत्यः । वै । अश्वः । प्रजापतिने-
ति प्रजा-पतिना । एव । अग्निम् । चिनुते । प्र-
थमा । इष्टका । उपधीयमानेत्युप-धीयमाना ।

'स्वयमातृणामिति ॥ स्वयमेव शर्करां छिद्रिताम् । 'स्वयं
केन' इति समासः । रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इयमिति ।
षपिवीकल्पी, छिद्रवच्चाद्वा ॥

^२अश्वमित्यादि । गतम् ॥

^३प्रथमेति ॥ प्रथमं उपधीयमाना आपिदधाति । तच्च स्वय-

दधाति स्वयमातृणा भवति प्रा-
णानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लो-
कस्यानुख्यात्या अग्रावग्निश्चेतव्यं
इत्याहुरेप वै ॥ ४१ ॥ अग्निर्वैश्वा-
नरो यद्ब्राह्मणस्तस्मै प्रथमामिष्टकां
यजुष्कृतां प्र यच्छेतां ब्राह्मणश्चोप

पशूनाम् । च । यजमानस्य । च । प्राणमिति
प्र-अनम् । अपीति । दधाति । स्वयमातृणोति
स्वयं-आतृणा । भवति । प्राणानामिति प्र-अ-
नानाम् । उत्सृष्ट्या इत्युत्-सृष्ट्यै । अथो इति ।
सुवर्गस्येति सुवः-गस्यं । लोकस्यं । अनुख्यात्या
इत्यनु-ख्यात्यै । अग्नौ । अग्निः । चेतव्यः । इ-
ति । आहुः । एपः । वै ॥ ४१ ॥ अग्निः । वैश्वानरः ।
यत् । ब्राह्मणः । तस्मै । प्रथमाम् । इष्टकाम् ।
यजुष्कृतामिति यजुः-कृताम् । प्रेति । यच्छेत् ।

मातृणाया छिद्रवत्तया प्राणानामुत्सृष्ट्यै भवति । सुवर्गस्य
लोकस्य अनुख्यात्यै अनुवीक्षणाय भवति ॥

यजुष्कृतामिति ॥ 'धुवाऽसि धरुणा' इत्यनेन मन्त्रेणाग्नि-
ष्टाम् । ब्राह्मणश्चेति । अध्वर्युश्च सहोपदध्याताम् । अग्नाह-

दध्यातामग्रावेव तदग्निं चिनुत ई-
श्वरो वा एप आर्तिमार्तोयोऽविद्वा-
निष्टकामुपदधाति त्रीन् वरान्दद्या-
त्त्रयो वै प्राणाः प्राणानां स्पृत्यै
द्वावेव देयौ द्वौ हि प्राणावेकं एव

ताम् । ब्राह्मणः । च । उपेति । दध्याताम् । अ-
ग्नौ । एव । तत् । अग्निम् । चिनुते । ईश्वरः ।
वै । एपः । आर्तिम् । आर्तोरित्या-अर्तोः । यः ।
अविद्वात् । इष्टकाम् । उपदधातीत्युप-दधाति ।
त्रीन् । वरान् । दद्यात् । त्रयः । वै । प्राणा इति
प्र-अनाः । प्राणानामिति प्र-अनानाम् । स्पृत्यै ।
द्वौ । एव । देयौ । द्वौ । हि । प्राणाविति प्र-अ-

णस्याप्रसङ्गात् ब्राह्मणग्रहणं जातिमात्रप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनाविद्वात्
गृह्यते । वक्ष्यति च—‘योऽविद्धानिष्टकामुपदधाति’ इति ॥

‘आर्तोरिति ॥ ‘ईश्वरे तोसुन्कसुनौ’ इति तोसुन् । उभय-
त्रापि ‘तादौ च’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । गोपोषं पुष्पा-
तीतिभेदो धात्वर्थसामान्यवचनः । वरानिति । चतुर्वर्षा गौर्वरः ।
त्रय इति । प्राणापानज्यानाः ‘प्राण्यपान्वज्यान्व’ इत्यादौ
त्रयाणामेव ग्रहणात् । स्पृत्यै । स्पृष्ट प्रीतौ ॥

‘प्राणापानौ ‘प्राणापानौ मृत्योर्मा पातम्’* इत्यादौ द्वयोरेव

दे॒य॒ ए॒को॒ हि॒ प्रा॒णः॒ प॒शुः॒ ॥ ४२ ॥
 वा ए॒प॒ यद॒ग्नि॒र्न॒ खलु॒ वै प॒शव॒
 आय॑वसे रमन्ते दूर्वे॑ष्टकामुप॑ दधाति
 प॒शूनां॑ धृत्यै॒ द्वाभ्यां॑ प्रति॑ष्ठित्यै॒ का॒
 ण्डा॑त्काण्डात्प्र॒रोह॑न्तीत्याह॒ काण्डे॑न-

नौ । एकः । ए॒व । दे॒यः । एकः । हि । प्रा॒ण इति॑
 प्र-अ॒नः । प॒शुः ॥ ४२ ॥ वै । ए॒पः । यत् । अ॒-
 ग्निः । न । खलु॑ । वै । प॒शवः॑ । आय॑वसे । र॒म॒-
 न्ते । दूर्वे॑ष्टकामिति॑ दूर्वा-इष्टकाम् । उपेति॑ । द॒-
 धाति॑ । प॒शूनाम् । धृत्यै॑ । द्वाभ्याम् । प्रति॑ष्ठित्या
 इति॑ प्रति-स्थित्यै॑ । काण्डा॑त्काण्डादिति॑ काण्डात्-

तयोर्ग्रहणात् । ए॒को हीति॑ । अन्येषां तद्विकल्पत्वान्मुग्धो गृह्यते ।
 पशुर्वा इति । पशुसदृशोऽयमग्निः यत्र चरितव्यः तत्रैव रमन्ते
 खल्विति । यवसो घासः स एवायनसः स्वार्थिनोऽन् । यवसा-
 भावे न रमन्ते । यद्वा—यवसरहितो देशः आयवसः; छान्द-
 सो वर्णविकारः । 'नञ्मुभ्याम्' इत्येतद्वाधित्वा बहुव्रीहि-
 स्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—आहीपदर्थे, अल्पभक्ष्ये देशे
 पशवो न रमन्ते । तस्मात् दूर्वेष्टकामुपदधाति प्रभूततृणत्वाय ॥

द्वाभ्यामिति ॥ 'काण्डात्काण्डान्' * 'या शनेन' * इत्येताभ्यां

काण्डेन ह्येषा प्रतिष्ठित्येवा नो दूर्वे
 न तनु सहस्रेण शतेन चेत्याह सा-
 हस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै देव-
 लक्ष्मं वै त्र्यालिखिता तामुत्तरल-
 क्षमाणं देवा उपादधताधरलक्षमाण-

काण्डात् । प्ररोहन्तीति प्र-रोहन्ती । इति । आह ।
 काण्डेनकाण्डेनेति काण्डेन-काण्डेन । हि । एषा ।
 प्रतिष्ठित्येवा नो दूर्वे । इति । प्रजापतिः । प्रजा-पतिः । प्रजा-
 पतेरिति प्रजा-पतेः । आप्त्यै । "देवलक्ष्ममिति
 देव-लक्ष्मम् । वै । त्र्यालिखितेति त्रि-आलिखि-
 ता । ताम् । उत्तरलक्षमाणमित्युत्तर-लक्षमाणम् ।
 देवाः । उपेति । अदधत् । अधरलक्षमाणमित्यधर-

प्रतिष्ठित्यै भवति पशूनाम् । काण्डेनकाण्डेन हीति । सर्वेण
 काण्डेन ह्येषा पृथिव्यां प्रतिष्ठिता भवति । साहस्र इति ।
 सहस्रलाभेतुः । 'शतमानविंशतिक' इत्यण् ॥

^६देवलक्ष्ममित्यादि ॥ देवसम्बन्धि लक्षणं देवलक्ष्मम् । 'नपुं-
 सक्रादन्यतरस्याम्' इत्यच् समासान्तः । यदियमपादा त्र्यालिखिता
 भवति । त्रिरालिखिता त्र्यालिखिता । वृत्तो सुनर्थोऽन्तर्भवति

मसुरा यम् ॥४३॥ कामयेत् वसी-
यान्त्स्यादित्युत्तरंलक्षमाणं तस्योप
दध्याद्वसीयानेव भवति यं कामयेत्
पार्षीयान्त्स्यादित्यधरंलक्षमाणं त-
स्योप दध्यादसुरयोनिमेवैनमनु परां
भावयति पार्षीयान्भवति ज्यालि-
खिता भवतीमे वै लोकास्ज्यालि-

लक्षमाणम् । असुराः । यम् ॥ ४३ ॥ कामयेत् ।
वसीयान् । स्यात् । इति । उत्तरंलक्षमाणमित्युत्तर-
लक्षमाणम् । तस्यं । उपेति । दध्यात् । वसीयान् ।
एव । भवति । यम् । कामयेत् । पार्षीयान् ।
स्यात् । इति । अधरंलक्षमाणमित्यधर-लक्षमाणम् ।
तस्यं । उपेति । दध्यात् । असुरयोनिमित्यसुर-
योनिम् । एव । एनम् । अनु । परेति । भावयति ।
पार्षीयान् । भवति । ज्यालिखितेति त्रि-आलि-

सप्तपर्णादिषु विस्वेव भवति? तिसृभिः लेखाभिरङ्कितेति यावद् ।
तामित्यादि । असुरा इति । उपादधतेत्येव । वसीयान् वसु-
मत्तरः । 'विन्मतोर्द्धक्' 'देः' इति टिलोपः ॥

असुरयोन्निमिति ॥ असुरयोनिमनुप्रविष्टं एतं परामूनं करोति ॥

खितैभ्य एव लोकेभ्यो भ्रातृव्यम-
 न्तरेत्यङ्गिरसस्सुवर्गं लोकं यतः
 पुरोडाशः कूर्मो भूत्वाऽनु प्रासर्पत्
 ॥४४॥ यत्कूर्ममुपदधाति यथा क्षे-
 त्रविदञ्जसा नयत्येवमेवैनं कूर्मस्सु-
 वर्गं लोकमञ्जसा नयति मेधो वा

खिता । भवति । इमे । वै । लोकाः । श्यालिखि-
 तेति त्रि-आलिखिता । एभ्यः । एव । लोकेभ्यः ।
 भ्रातृव्यम् । अन्तः । एति । ^{१०}अङ्गिरसः । सुवर्ग-
 मिति सुवः-गम् । लोकम् । यतः । पुरोडाशः ।
 कूर्मः । भूत्वा । अनु । प्रेति । असर्पत् ॥ ४४ ॥
 यत् । कूर्मम् । उपदधातीत्युप-दधाति । यथा ।
 क्षेत्रविदिति क्षेत्र-वित् । अञ्जसा । नयति । एवम् ।
 एव । एनम् । कूर्मः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लो-
 कम् । अञ्जसा । नयति । ^{११}मेधः । वै । एषः । प-

^{१०}अङ्गिरस इत्यादि ॥ कूर्मोपधानविधिः । यथेति । क्षेत्रज्ञो
 लञ्जसा नयति आर्जवेन नयति । एवं कूर्मोऽपि स्वर्गमार्गज्ञः
 अञ्जसा नयति ॥

^{११}मेधो वा इत्यादि ॥ यज्ञतुल्यः इष्टसाधनत्वात् । उपतिष्ठन्ते समीपे

ए॒प प॑शूनां यत्कूर्मो॑ यत्कूर्ममु॑प॒दधा॑-
ति स्वमे॒व मेधं॑ पश्यन्तः प॒शव॑ उ॒प
तिष्ठन्ते॑ श्मशानं॑ वा ए॒तत्क्रिय॑ते
यन्मृ॒तानां॑ प॒शूनां॑ शी॒रुपा॑ण्यु॒पधी॑-
यन्ते॑ यज्जीवन्तं॑ कूर्ममु॑प॒दधा॑ति ते-
नाश्म॑शानचिद्वास्तव्यो॑ वा ए॒प यत्

शूनाम् । यत् । कूर्मः । यत् । कूर्मम् । उप॒दधा॑-
तीत्यु॒प-दधा॑ति । स्वम् । ए॒व । मेधम् । पश्यन्तः ।
प॒शवः । उपेति॑ । तिष्ठन्ते । १२ श्मशानम् । वै । ए-
तत् । क्रिय॑ते । यत् । मृ॒तानाम् । प॒शूनाम् । शी-
रु॒पाणि॑ । उप॒धीयन्त॑ इत्यु॒प-धीयन्ते॑ । यत् । जी-
वन्तम् । कूर्मम् । उप॒दधा॑तीत्यु॒प-दधा॑ति । तेन॑ ।
अश्म॑शानचि॒दित्यश्म॑शान-चि॒त् । वास्त॑व्यः । वै ।

तिष्ठन्ति । 'अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदम् ॥

१२ अश्मशानचिदिति ॥ श्मशानमिव चीयत इति । 'कर्मण्याख्या-
याम्' इति ङिप् । वास्तव्य इति । सुखेन वस्ता वास्तव्यः ।
'वसेस्तव्यत्कर्तारि णिच्च' इति तव्यन् । यस्मादनेन जीवना चिरं
स्थातव्यमत्र तस्माद्द्वेना मधुमिश्रेणाभ्यनक्ति 'मधु वाता ऋतायते' *
इति तिसृभिः । एतत्सदयिता चिरं जीविव्यतीति । स्वदयतिः
चुरादिरदन्तः ॥

॥ ४५ ॥ कूर्मो मधु वाता ऋताय-
 त इति दध्ना मधुमिश्रेणाभ्यनक्ति
 स्वदयत्येवैनं ग्राम्यं वा एतदन्नं य-
 द्ध्यारण्यं मधु यद्दध्ना मधुमि-
 श्रेणाभ्यनक्तयुभयस्यावरुद्धयै मही
 द्यौः पृथिवी च न इत्याहाभ्या-
 मेवैनमुभयतः परि गृह्णाति प्रा-
 श्चमुपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य स-

एपः । यत् ॥ ४५ ॥ कूर्मः । मधुं । वाताः । ऋता-
 यत इत्यृत-यते । इति । दध्ना । मधुमिश्रेणेति म-
 धु-मिश्रेण । अभीति । अनक्ति । स्वदयति । एव ।
 एनम् । ¹³ग्राम्यम् । वै । एतत् । अन्नम् । यत् । द-
 धि । आरण्यम् । मधुं । यत् । दध्ना । मधुमिश्रेणेति
 मधु-मिश्रेणं । अभ्यनक्तीत्याभि-अनक्ति । उभय-
 स्यं । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्धयै । मही । द्यौः । पृथि-
 वी । च । नः । इति । आह । आभ्याम् । एव । ए-
 नम् । उभयतः । परीति । गृह्णाति । प्राश्चम् । उपेति ।
 दधाति । सुवर्गस्येति सुवः-गस्यं । लोकस्यं । समं-

¹³ग्राम्यमिति ॥ 'ग्रामाद्यत्तौ' इति यः । मही द्यौरिति गा-
 यत्र्या एनमनहारेण परिवेष्ट्य पुरस्तात्प्रत्यक्षमुपदधाति । आभ्यामिति ।

म॒ष्ट्यै पुरस्तात्प्रत्यश्चमुपं दधाति त-
स्मात् ॥ ४६ ॥ पुरस्तात्प्रत्यश्चः प-
शवो मेधमुपं तिष्ठन्ते यो वा अप-
नाभिमग्निं चिनुते यजमानस्य ना-
भिमनु प्र विशति स एनमीश्वरो
हि॒सितोरूलूखलमुपं दधात्येपा वा
अग्नेर्नाभिस्सनाभिमेवाग्निं चिनुतेऽ-
हि॒साया औदुम्बरं भवत्यूर्वा उ-

ष्ट्या इति सं-अष्ट्यै । पुरस्तात् । प्रत्यश्चम् । उपे-
ति । दधाति । तस्मात् ॥ ४६ ॥ पुरस्तात् । प्र-
त्यश्चः । पशवः । मेधम् । उपेति । तिष्ठन्ते । "यः ।
वै । अपनाभिमित्यपं-नाभिम् । अग्निम् । चिनु-
ते । यजमानस्य । नाभिम् । अनु । प्रेति । वि-
शति । सः । एनम् । ईश्वरः । हि॒सितोः । उलू-
खलम् । उपेति । दधाति । एपा । वै । अग्नेः ।
नाभिः । सनाभिमिति स-नाभिम् । एव । अ-
ग्निम् । चिनुते । अहि॒सायै । औदुम्बरम् । भव-
ति । ऊर्क् । वै । उदुम्बरः । ऊर्जम् । एव । अवे-

द्यावापृथिवीभ्यामुपतिष्ठते इति । सङ्गतिकरणे आत्मनेपदम् ॥

१४ यो वा इत्यादि ॥ उलूखलोपधानभिधिः । गतः । तस्मान्म-

दुम्बर् ऊर्जमेवाव रुन्धे मध्युत उ-
पं दधाति मध्युत एवास्मा ऊर्जे द-
धाति तस्मान्मध्युत ऊर्जा भुञ्जत
इयंद्भवति प्रजापतिना यज्ञमुखेन
संमितमव हन्त्यन्नमेवाकवैष्णव्य-

ति । रुन्धे । मध्युतः । उपेति । दधाति । मध्युतः ।
एव । अस्मै । ऊर्जम् । दधाति । तस्मात् । म-
ध्युतः । ऊर्जा । भुञ्जते । ¹⁵इयत् । भवति । प्रजा-
पतिनेति । प्रजा-पतिना । यज्ञमुखेनेति । यज्ञ-मु-
खेन । सम्मितमिति सं-मितम् । अवेति । ह-
न्ति । अन्नम् । एव । अकः । ¹⁶वैष्णव्या । ऋ-

ध्यत इति । मध्यमे वयसि, देहमध्ये वा । आद्यादिभ्यस्तसिः ॥

¹⁵इयदिति ॥ प्रादेशमात्रम् । इदं परिमाणमस्येति ' किमिदं-
म्यां वोचः ' इति ' इदं किमोरीशकी ' यस्येति इलोपः,
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण इकार उदात्त । प्रजापतिनेति । ' यज्ञमुखं
वै प्रजापतिः ' इति प्रजापत्यात्मना परिमितेन यज्ञमुखेन सम्मित-
मिदमुलूलम् । केचिदाहुः—यत्किञ्चित्परिमाणपरिमितमियत् प्रजा-
पतिश्च परिमितिः परिमितात्मा, तस्मात्तत्तुल्यमिति । अन्नमेवा-
करिति । अवयातेन अन्नमेवास्यै करोति उत्पादयति । छान्द-
सो लुङ्, ' मन्त्रे घस ' इति च्छेर्लोपः ॥

¹⁶वैष्णव्येति ॥ तद्विष्णोरिति गायत्री । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण

चोपं दधाति विष्णुर्वै यज्ञो वैष्णवा
वनस्पतयो यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठा-
पयति ॥ ४७ ॥

एषां वा एतल्लोकानां ज्योतिस्संभृ-
तं यदुखा यदुखामुपदधात्येभ्य एव

चा । उपेति । दधाति । विष्णुः । वै । यज्ञः । वै-
ष्णवाः । वनस्पतयः । यज्ञे । एव । यज्ञम् । प्र-
तीति । स्थापयति ॥ ४७ ॥

एष वै पशुर्यमसर्पदेप यत्तस्मात्तस्मात्सुत-
विशतिश्च ॥ ८ ॥

'एषाम् । वै । एतत् । लोकानाम् । ज्योतिः ।
सम्भृतमिति सं-भृतम् । यत् । उखा । यत् । उ-
खाम् । उपदधातीत्युप-दधाति । एभ्यः । एव ।

हीप उदात्तत्वात् 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वि-
ष्णुर्वो इति । वैष्णवे उल्लेखे वैष्णवीमृतं प्रयुञ्जानो यज्ञं प्रति-
ष्ठापयति । उभयोर्वैष्णवत्वाद्द्विविधोश्च यज्ञत्वात् । वनस्पतिशब्दस्य
मुट्स्वरानुक्तौ ॥

इति पद्यमे द्वितीये अष्टमोत्सुकाद्.

'एषां वा इत्यादि ॥ मुख्योत्सोपधानविधिः । मध्यत इति ।
देहस्य मध्ये ज्योतिः ऐश्वरमुपास्महे सर्वेऽपि वयम् ॥

लोकेभ्यो ज्योतिरव रुन्धे मध्यत उप
 दधाति मध्यत एवास्मै ज्योतिर्दधाति
 तस्मान्मध्यतो ज्योतिरुपास्महे सि-
 कताभिः पूरयत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानर-
 स्य रूपं रूपेणैव वैश्वानरमव रु-
 न्धे यं कामयेत क्षोधुकस्स्यादित्यु-
 नां तस्योप ॥ ४८ ॥ दध्याक्षोधुक
 एव भवति यं कामयेतानुपदस्यदन्न-

लोकेभ्यः । ज्योतिः । अवेति । रुन्धे । मध्यतः ।
 उपेति । दधाति । मध्यतः । एव । अस्मै । ज्यो-
 तिः । दधाति । तस्मात् । मध्यतः । ज्योतिः ।
 उपेति । आस्महे । सिकताभिः । पूरयति । ए-
 तत् । वै । अग्नेः । वैश्वानरस्य । रूपम् । रूपेण ।
 एव । वैश्वानरम् । अवेति । रुन्धे । यम् । काम-
 येत । क्षोधुकः । स्यात् । इति । ऊनाम् । तस्य ।
 उपेति ॥ ४८ ॥ दध्यात् । क्षोधुकः । एव । भव-
 ति । यम् । कामयेत । अनुपदस्यदित्यनुप-
 स्यत् । अन्नम् । अद्यात् । इति । पूर्णाम् । तस्य ।

सिकताभिरित्यादि ॥ गतम् । क्षोधुकः क्षुच्छीलः । छान्दस उक-
 ष् । अनुपदस्यत् अक्षीयमाणम् । दसु उपक्षये, दैवादिकः ॥

मद्यादिति पूर्णां तस्योप दध्यादनु-
 पदस्यदेवान्नमत्ति सहस्रं वै प्रतिपु-
 रूपः पशूनां यच्छति सहस्रमन्ये प-
 शवो मध्ये पुरुपशीरुपमुप दधाति
 सवीर्यत्वायोखायामपि दधाति प्र-
 उपेति । दध्यात् । अनुपदस्यदित्यनुप-दस्यत् ।
 एव । अन्नम् । अत्ति । सहस्रम् । वै । प्रतीति ।
 पुरुपः । पशूनाम् । यच्छति । सहस्रम् । अन्ये ।
 पशवः । मध्ये । पुरुपशीरुपमिति पुरुप-शीरु-
 पम् । उपेति । दधाति । सवीर्यत्वायेति सवीर्य-
 त्वायं । उखायाम् । अपेति । दधाति । प्रतिष्ठा-

सहस्रं वा इति ॥ पुरुपशीरोपधानविधि । येषामत्र शिरांसि
 उपधीयन्ते पुरुपाश्ववृषमवृष्णिषस्ताना तेषा मध्ये एक एव पुरुप
 उपधीयमानशिरस्क प्रपशूनां सहस्रं प्रतियच्छति यजमानाय,
 तस्मात् सहस्रसम्मित पुरुपशिर इति । मन्त्रलिङ्गं च—‘सहस्रस्य
 प्रतिमा विश्वरूपम्’* इति । अन्ये तु—अश्वादयः पशवः सर्वेऽपि
 सम्भूय सहस्रं पशूनां प्रतियच्छन्ति, तस्मात् प्राधान्यात् मध्ये
 पुरुपशीरं पुरुपशिर उपदधाति सवीर्यत्वागामेः । ‘शीर्षन्च्छन्ति’
 इति शीर्षन्भाव । ‘नपुंसनादन्यतरस्याम्’ इत्यच् समासान्त ॥

उखायामित्यादि ॥ गतम् । माणिराहिन्यादमेव्यं अमेधाईम् । मेघं
 नार्हतीति दण्डादित्वात् यः । ‘ययतोश्चातदर्थं’ इत्युत्तरपदान्तो-

तिष्ठामेवैनद्रमयति व्यृद्धं वा एत-
 त्प्राणैरमेध्यं यत्पुरुषशीरुपममृतं ख-
 लु वै प्राणाः ॥ ४९ ॥ अमृतं हि-
 रण्यं प्राणेषु हिरण्यशल्कान्प्रत्यस्य-
 ति प्रतिष्ठामेवैनद्रमयित्वा प्राणैस्स-
 मर्धयति वृद्धा मधुमिश्रेण पूरयति

मिति प्रति-स्थाम् । एव । एनत् । गमयति ।
 व्यृद्धमिद्वि वि-ऋद्धम् । वै । एतत् । प्राणैरिति
 प्र-अनैः । अमेध्यम् । यत् । पुरुषशीरुपमिति पु-
 रूप-शीरुपम् । अमृतम् । खलु । वै । प्राणा इति
 प्र-अनाः ॥ ४९ ॥ अमृतम् । हिरण्यम् । प्राणे-
 ष्विति प्र-अनेषु । हिरण्यशल्कानिति हिरण्य-श-
 ल्कान् । प्रतीति । अस्यति । प्रतिष्ठामिति प्रति-
 स्थाम् । एव । एनत् । गमयित्वा । प्राणैरिति प्र-
 अनैः । समिति । अर्धयति । वृद्धा । मधुमिश्रेणे-
 ति मधु-मिश्रेण । पूरयति । मधुव्यः । असानि ।

दात्तत्वम् । अमृतमिति । मृतमेपां नास्तीति अमृतम् । प्राणाः
 हिरण्यं चामृतहेतुः ॥

मधुव्य इति । मधुमान् भूयासमिति । 'मधोर्न च' इति
 यत् । शृतातंजयेनेति ॥ पूरयतीत्येव । श्रितेन पयसा कृतात-

मध्व्योऽसानीति शृतातङ्ग्येन मेध्य-
 त्वायं ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्दध्यार-
 ण्यं मधु यद्दधा मधुमिश्रेणं पूर्य-
 त्युभयस्यावरुद्धयै पशुशीरुपाण्युप
 दधाति पशवो वै पशुशीरुपाणि प-
 शूनेवावं रुन्धे यं कामयेतापशु-

इति । शृतातङ्ग्येनेति शृत-आतङ्ग्येन । मेध्यत्वा-
 येति मेध्य-त्वायं । ग्राम्यम् । वै । एतत् । अ-
 न्नम् । यत् । दधि । आरण्यम् । मधु । यत् । द-
 धा । मधुमिश्रेणेति मधु-मिश्रेणं । पूरयति । उ-
 भयस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्धयै । पशुशीरुपाणी-
 ति पशु-शीरुपाणिं । उपेति । दधाति । पशवः ।
 वै । पशुशीरुपाणीति पशु-शीरुपाणिं । पशून् ।
 एव । अवेति । रुन्धे । यम् । कामयेत । अपशुः ।

धनम् । तश्च संकोचने, 'ऋहलोर्ण्यन्' 'चनोः कुधिण्यतोः'
 इति कुत्वम् । ग्राम्यं वा इत्यादि* गतम् ॥

'पशुशीरुपाणीति ॥ अश्वादीनां शिरांसि । पशवो वा इति ।
 तत्साधनत्वात्ताच्छब्दम् ॥

'यमित्यादि ॥ अपशुः पशुहीनः । 'नन्मुभ्याम्' इत्युत्तरप-
 दान्तोदात्तत्वम् । विपूचीनानि विष्वङ्मुखानि अभिमुखानि विषु नाना

स्यादिति ॥ ५० ॥ विपूचीनानि
तस्योपं दध्याद्विपूच एवास्मात्पशू-
न्दघात्यपशुरेव भवति यं कामयेत
पशुमान्त्स्यादिति समीचीनानि त-
स्योपं दध्यात्समीच एवास्मै पशू-

स्यात् । इति ॥ ५० ॥ विपूचीनानि । तस्य । उ-
पेति । दध्यात् । विपूचः । एव । अस्मात् । प-
शून् । दधाति । अपशुः । एव । भवति । यम् ।
कामयेत । पशुमानिति पशु-मान् । स्यात् । इ-
ति । समीचीनानि । तस्य । उपेति । दध्यात् ।
समीचः । एव । अस्मै । पशून् । दधाति । पशु-
मानिति पशु-मान् । एव । भवति । 'पुरस्तात् ।

अभतीति 'ऋत्विक्' इत्यादिना किन् । विभाषाञ्चेरदिभिस्त्रयाम् ' इति
खः । 'चो' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । विपूच इति अव्ययपूर्वपदप्रकृ-
तिसवरत्वम् । 'अञ्चेइउन्दसि' इति व्यत्ययेन न प्रवर्तते । अस्मादिति ।
'अन्यारादितरेते' इति पञ्चमी । पशुमानिति 'दस्वमुङ्ग्याम्' इति
मनुष उदात्तत्वम् । समीचीनानि सङ्गतमुत्तानि । 'समस्तमि' इति
सम्पादेशः । पूर्ववदीर्घत्वम् । समीच इति पूर्वपदस्य अन्तोदात्तत्वं,
पूर्ववत् 'अञ्चेइउन्दसि' इति न प्रवर्तते ॥

'पुरस्तादिति ॥ पुरस्तात् प्रत्यङ्मुख उपविश्यात्मनि प्रतीचीन-
मश्वस्य शिर उपदधाति । पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य प्राचीनमृषभस्य

न्दधाति पशुमानेव भवति पुरस्ता-
त्प्रतीचीनमश्वस्योपं दधाति पश्चा-
त्प्राचीनमृषभस्यापंशवो वा अन्ये
गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वानेवास्मै
समीचो दधात्येतावन्तो वै पशवः

प्रतीचीनम् । अश्वस्य । उपेति । दधाति । पश्चात् ।
प्राचीनम् । ऋषभस्य । 'अपंशवः । वै । अन्ये ।
गोअश्वेभ्य इति गो-अश्वेभ्यः । पशवः । गोअ-
श्वानिति गो-अश्वान् । गृव । अस्मे । समीचः ।
दधाति । 'एतावन्तः । वै । पशवः ॥ ५१ ॥ द्वि-

शिर उपदधाति । पुरस्ता पूर्वेत्या शिरि । 'द्वित्येदम्य'
इति 'अस्तानि च' इति पुरादेश । 'पश्चात्' इति पुरस्ता
दित्येभ निपात्यते ॥

'अपशवो वा इत्यादि ॥ गोश्राव्यनिरिक्ता मर्ष अपशव
उपश्रुता ॥ 'मर्षे विभाजने' इति प्रथमा भाव । अ
श्वस्येभ्यो मदीचोत्तरया गोश्राव्य मर्षानग्ने मदीचोत्तरया म्वाप
इति । प्राथम्येऽप्यप्यप्य ॥ ३ ॥ तैत्तिरीय ५ प्र० न्याय ॥

'एतावन्तः' इत्यादिना एतावन्त्येभ्य न निपात्यते ॥ द्विपाद इति ।
'मदीचोत्तरया' इति तैत्तिरीय ५ प्र० न्याय । 'द्विप्रिया पद' इति
इत्युत्तरपदान्त्रोदाहरणम् । प्रदधाति भविषति । तस्मान्मनिविदान

॥५१॥ द्विपादंश्च चतुष्पादश्च तान्
 वा एतद्ग्रौ प्रदधाति यत्पशुशीरुपा-
 ण्युपदधात्यमुमारण्यमनुते दिशामी-
 त्याह ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आर-
 ण्यान्पशूञ्चुचमनूत्सृजति तस्मा-
 त्समावत्पशूनां प्र जायमानानामा-
 रण्याः पशवः कर्नीयाः सःशुचा

पाद इति द्वि-पादः । च । चतुष्पाद इति चतुः-
 पादः । च । तान् । वै । एतत् । अग्रौ । प्रेति ।
 दधाति । यत् । पशुशीरुपाणीति पशु-शीरुपाणि ।
 उपदधातीत्युप-दधाति । अमुम् । आरण्यम् । अ-
 न्विति । ते । दिशामि । इति । आह । ग्राम्येभ्यः ।
 एव । पशुभ्य इति पशु-भ्यः । आरण्यान् । प-
 शून् । शुचम् । अनु । उदिति । सृजति । तस्मात् ।
 समावत् । पशूनाम् । प्रजायमानानामिति प्र-

कार्यमित्याह—अमुमित्यादि । अमुमिति सामान्यनिर्देशो मयुगोरा-
 दीनाम् । एतदुक्तं भवति—‘मयुमारण्यमनु ते दिशामि’* ‘गौरमारण्य-
 मनुते दिशामि’* इत्येवमुपधानान्तरं उत्सर्गमुपतिष्ठते । तेन ग्राम्ये-
 भ्यः पशुभ्य आदाय आरण्यान् पशून् अनु लक्षीकृत्य च शुचं

हृतास्सर्पशीरुपमुप दधाति यैव
 सर्पे त्विषिस्तामेवावं रुन्धे ॥ ५२ ॥
 यत्समीचीनं पशुशीरुपैरुपदध्याद्वा-
 म्यान्पशून्दंशुकास्स्युर्यद्विपूचीनं-
 आरण्यान् यजुरेव वदेद्व तां त्वि-

जायमानानाम् । आरण्याः । पशवः । कनीयाश्-
 सः । शुचा । हि । ऋताः । "सर्पशीरुपमिति सर्-
 प-शीरुपम् । उपेति । दधाति । या । एव । सर्पे ।
 त्विषिः । ताम् । एव । अवेति । रुन्धे ॥ ५२ ॥
 यत् । समीचीनम् । पशुशीरुपरिति पशु-शीरुपैः ।
 उपदध्यादित्युप-दध्यात् । ग्राम्यान् । पशून् । दं-
 शुकाः । स्युः । यत् । विपूचीनम् । आरण्यान् ।
 यजुः । एव । वदेत् । अवेति । ताम् । त्विषिम् ।

शोरुमुत्सृजति । तस्मादित्यादि । समावत्समं 'समादावनुप्'
 इति श्कार्थे वनुप् कनीयांस' अल्पतरा । शुचा हृताः शुचं प्राप्तत्वात् ॥

"सर्पशीरुपमित्यादि ॥ पूर्ववत्समामान्तः । त्विषिः दीप्तिः ।
 यदित्यादि । ग्राम्यान् पशून् दन्दशुका दंशनशीलाः सर्वाः स्युः
 यद्विपूचीनं आरण्यानिति दन्दशुकास्स्युरिति । एवं छान्दस
 उक्तानि 'नलोकाव्यथनिष्ठा' इति पठ्यतिपेवः । उक्ता ग्रा-
 म्यारण्याः पशवः । तस्मात् 'नमो अम्यु संपेभ्यः' * इति मन्त्रानेव

पि॒रुन्धे॒ या स॒र्पे॒ न ग्रा॒म्यान्प॒शून्
हि॒नस्ति॒ नार्॒ण्यान्थो॒ खलू॑प॒धेय॑-
मे॒व यदु॑प॒दधा॑ति॒ तेन॒ तां त्वि॒षि॒मव॑
रुन्धे॒ या स॒र्पे॒ यद्य॑जुर्व॒दति॒ तेन॑ शा-
न्तम् ॥ ५३ ॥

रुन्धे । या । सर्पे । न । ग्राम्यान् । पशून् । हि-
नस्ति । न । आ॒र॒ण्यान् । ^{१२}अथो इति । खलु ।
उ॒प॒धेय॑मित्यु॒प-धेय॑म् । ए॒व । यत् । उ॒प॒दधा॑ती-
त्यु॒प-दधा॑ति । तेन॑ । ताम् । त्वि॒षि॑म् । अवे॑ति ।
रुन्धे । या । सर्पे । यत् । यजुः । वद॑ति । तेन॑ ।
शान्तम् ॥ ५३ ॥

ऊ॒नां तस्यो॑प॒ प्रा॒णास्स्या॑दिति॒ वै प॒शवो॑
रुन्धे॒ चतु॑श्च॒त्वारि॑ः श॒ञ्च ॥९॥

वदेत् न सर्पशिर उपदध्यात् । यजुश्शब्दो मन्त्रमन्त्र । यजु-
र्वेदेन त्विषेः लाभ । अनुपधानेन उक्तदोषाप्रसङ्ग इति ॥

^{१२}अथो सखित्यादि पशान्तरविधि ॥ उपधानेन त्विषिलाभः,
यजुर्वेदेन दोषशान्तिरिति । शान्तं शिवमित्यर्थः । अत्र द्वा-
हणानुमारिण आहु—पशुशीर्षोपधानानन्तर सर्पशीर्षोपधानमिति ।
मन्त्राम्नानुत्सारिणस्तु हिरण्मयपुरुषोपधानानन्तरं सर्पशीर्षोपधानमिति ॥

इति पञ्चमे द्वितीये नवमोनुवाकः.

पशुर्वा एष यद्दग्निर्योनिः खलु वा
 एषा पशोर्वि क्रियते यत्प्राचीनमैष्ट-
 काद्यजुः क्रियते रेतोऽपस्या अपस्या
 उप दधाति योनौ चैव रेतो दधाति

पशुः । वै । एषः । यत् । अग्निः । योनिः ।
 खलु । वै । एषा । पशोः । वीति । क्रियते । यत् ।
 प्राचीनम् । ऐष्टकात् । यजुः । क्रियते । रेतः । अ-
 पस्याः । अपस्याः । उपेति । दधाति । योनौ । एव ।
 रेतः । दधाति । पञ्च । उपेति । दधाति । पाङ्काः । पशवः ।

पशुर्वा एष इत्यादि अपस्याविधि ॥ अयमग्निः योनौ
 निषेकादिना उत्पाद्यत्वान् पशुकल्प । तत्र 'योनिर्वा अग्नेः
 पुष्करपर्ण' * इति तदुपधानात् योनि । सैषा ऐष्टकात् इष्टका-
 समूहोपधानात् प्राग्यजु करणेन उक्तोपधानादिप्रसक्तेन क्रियते
 अयोर्न्येर्हण कर्मणा । तस्मात् एतत्परिहारार्थं रेतस्थानीया अप-
 स्याः प्रथममुपदधाति योनौ रेतो दधाति अप्शब्दवानुपधानो
 मन्त्रः आसामिष्टकानामिति 'तद्वानासामुपधानो मन्त्रः' इति य-
 त्प्रत्ययः । छान्दमोऽमुक्तागम । अपस्याः 'अपां त्वेमन्'† इत्या-
 द्येर्मन्त्रैः उपधेया विंशतिरिष्टकाः ता अप्यभेदेन अपस्या उच्य-
 न्ते । अप्शब्दवता च बहुत्वात् सर्वा अपस्या उच्यन्ते ॥

पद्येति ॥ प्रथमं पुरस्तात् प्रतीचीः प्रत्यग्रीतीः । पाङ्का

पञ्चोपं दधाति पाङ्काः पशवः पशू-
 नेवास्मै प्र जनयति पञ्च दक्षिणतो
 वज्रो वा अप्स्यां वज्रेणैव यज्ञस्य
 दक्षिणतो रक्षास्यपं हन्ति पञ्च प-
 श्वात् ॥ ५४ ॥ प्राचीरुपं दधाति पु-
 श्वाद्दे प्राचीनरेतो धीयते पश्वादे-
 वास्मै प्राचीनरेतो दधाति पञ्च

पशून् । एव । अस्मै । प्रेति । जनयति । पञ्च । दक्षि-
 णतः । वज्रः । वै । अप्स्यां । वज्रेण । एव । यज्ञ-
 स्य । दक्षिणतः । रक्षासि । अपेति । हन्ति । पञ्च ।
 पश्वात् ॥ ५४ ॥ प्राचीः । उपेति । दधाति । पश्वात् ।
 वै । प्राचीनम् । रेतः । धीयते । पश्वात् । एव । अ-
 स्मै । प्राचीनम् । रेतः । दधाति । पञ्च । पुरस्तात् ।

इति पङ्क्तिप्रमत्ता । पङ्क्तिशब्द उत्सादि । दक्षिणत इति ।
 उदीते 'अर्णने' इत्यादिभि । वज्रो वा इति । वज्रवह्नीर्यव-
 त्य इति । प्राचीरिति । प्राचीती । 'अपा त्वा मरुते' * इत्या-
 दिभि । प्राचीनमिति । प्राचीनतीति प्राचीन यत्रोपासनीय-
 ज्योति अन्नरुदेति सा प्राचीति कृत्वा ॥

पञ्च पुरस्तादित्यादि ॥ पश्वात्प्राचीभि प्राचीन रेतो धीयते पुर

पुरस्तात्प्रतीचीरुपं दधाति पञ्च पृ-
 श्वात्प्राचीस्तस्मात्प्राचीनं ५ रेतो धी-
 यते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते पञ्चोत्त-
 रतश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दस्याः
 पशून् एव प्रजातान्स्वमायतनमभि
 पर्यहृत इयं वा अग्नेरतिदाहादविभे-

प्रतीचीः । उपेति । दधाति । पञ्च । पश्वात् । प्राचीः ।
 तस्मात् । प्राचीनम् । रेतः । धीयते । प्रतीचीः । प्र-
 जा इति प्र-जाः । जायन्ते । पञ्च । उत्तरत इत्युत्-
 तरतः । छन्दस्याः । पशवः । वै । छन्दस्याः । प-
 शून् । एव । प्रजातानिति प्र-जातान् । स्वम् । आ-
 यतनमित्या-यतनम् । अभि । परीति । ऊहते ।
 'इयम् । वै । अग्नेः । अतिदाहादित्यति-दाहात् ।

स्तात्प्रतीचीभि प्रतीच्य प्रजा जायन्ते । उत्तरत इति । दक्षि-
 णानीति । छन्दस्या इति । छन्दस्वता मन्त्रेण उपवेया 'मा-
 यत्री छन्द' + इत्यादिभि उपवेया । पूर्ववेद्यत्, मतुञ्जुक ।
 पशव इति । पशुनिमित्तभूता छन्दस्या इष्टम् । पशूनिनि ।
 अपस्याभिरुत्पन्नत्वात् उन्दस्याभि रस्मिनायत्नेन स्थापयति ।
 'अभिरभागै' इति लक्षणे जमे कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

'इय वा इत्यादि ॥ पृथिव्या अनतिदाहाय भवन्त्यपस्था

स्थैताः ॥ ५५ ॥ अपस्यां अवश्यत्ता
 उपाधत्त ततो वा इमां नात्यदहृद्य-
 दपस्यां उपदधात्यस्या अनतिदाहा-
 योवाच ह्येयमददित्स ब्रह्मणाऽन्नं य-
 स्थैता उपधीयान्तै य उं चैना ए-

अधिभेत् । सा । एताः ॥ ५५ ॥ अपस्याः । अप-
 श्यत् । ताः । उपेति । अधत्त । ततः । वै । इमाम् ।
 न । अतीति । अदहृत् । यत् । अपस्याः । उपदधा-
 तित्युप-दधाति । अस्याः । अनतिदाहायेत्यनति-
 दाहाय । उवाच । ह । इयम् । अदत् । इत् ।
 सः । ब्रह्मणा । अन्नम् । यस्य । एताः । उपधी-
 यान्ता इत्युप-धीयान्तै । यः । उ । च । एनाः ।

इति । उवाचेत्यादि । इयं पृथिवी पूर्वमुवाच । कथं—अदत्
 इत् अद्यादेतां ब्रह्मणा परिबृद्धेयानेन कर्मणा सा, यस्थैता
 अतिदाहनिवृत्तिहेतवोऽपस्या उपधीयन्ते उपधीयेरन् यश्च एता
 अपस्या एव समातिदाहशमनोऽग्निरित्येतत् विद्यात् सोऽप्यत्रमद्यादेव ।
 अददिति अत्तेलेटि शपो ऋक्लि 'लेटोडागो' इत्यडागम । स-
 मान्नाक्ये पदात्परत्वाभावान्निगाताभाव । अददित्यादिभिर्वाक्या-
 न्तरं पृथिव्या । दधाते कर्मणि लेटि आडागम 'वेनोन्यत्र'
 इत्येकार, पूर्ववदाडागम ॥

वं वेददिति प्राणभृत उप दधाति
 रेतस्येव प्राणान्दधाति तस्माद्धदन्प्रा-
 णन्पश्यन्ऋणवन्पशुजीयतेऽयं पुरः॥
 ५६ ॥ भुव इति पुरस्तादुप दधाति
 प्राणमेवैताभिर्दाधारायं दक्षिणा वि-
 श्वकमेति दक्षिणतो मन एवैताभि-
 र्दाधारायं पश्चाद्विश्वव्यञ्चा इति पं-

एवम् । वेदत् । इति । प्राणभृत इति प्राण-भृ-
 तः । उपेति । दधाति । रेतसि । एव । प्राणानिति
 प्र-अनान् । दधाति । तस्मात् । वदन् । प्राणानि-
 ति प्र-अनन् । पश्यन् । ऋणवन् । पशुः । जाय-
 ते । अयम् । पुरः ॥ ५६ ॥ भुवः । इति । पुर-
 स्तात् । उपेति । दधाति । प्राणमिति प्र-अनम् ।
 एव । एताभिः । दाधार । अयम् । दक्षिणा । वि-
 श्वकमेति विश्व-कर्मा । इति । दक्षिणतः । मनः ।
 एव । एताभिः । दाधार । अयम् । पश्चान् । वि-

प्राणभृत इति ॥ पञ्चाक्षरं 'अयं पुरं भुवः' इत्याह ।
 मित्ते रेतमि प्राणभरणहेतुत्वात् प्राणभृत इति । तस्मादित्यादि ।

श्राञ्चक्षुरेवैताभिर्दाधारेदमुत्तरात्सुव-
 रित्युत्तरतश्चोत्रमेवैताभिर्दाधारेय-
 मुपरिमतिरित्युपरिष्ठाद्वाचमेवैताभि-
 र्दाधार दशदशोपं दधाति सवीर्य-
 त्वायाक्षणया ॥ ५७ ॥ उपं दधाति
 तस्मादक्षणया पशवोऽङ्गानि प्र हर-

श्वव्यां चा इति विश्व-व्यचाः । इति । पश्चात् । च-
 क्षुः । एव । एताभिः । दाधार । इदम् । उत्तरादि-
 त्युत्-तरात् । सुवः । इति । उत्तरत इत्युत्-तर-
 तः । श्रोत्रम् । एव । एताभिः । दाधार । इयम् ।
 उपरि । मतिः । इति । उपरिष्ठात् । वाचम् । ए-
 व । एताभिः । दाधार । दशदशेति दश-दश ।
 उपेति । दधाति । सवीर्यत्वायेति सवीर्य-त्वायं ।
 अक्षणया ॥ ५७ ॥ उपेति । दधाति । तस्मात् ।
 अक्षणया । पशवः । अङ्गानि । प्रेति । हरन्ति ।
 प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । याः । प्राचीः ।

गतम् । वदशित्यादयः प्राणवृत्तयः । दशदश प्रतिदिशं अक्षणया
 दशमध्येऽन्तरामन्तरां उपधाग वास्यांवाह्याम् । दाधारेति । छान्दमे
 केटि तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

याः प्राचीरिति ॥ प्राच्य उपधीयन्ते ताभिर्वसिष्ठः ऋद्धि

न्ति प्रतिष्ठित्यै याः प्राचीस्ताभिर्व-
सिष्ठ आध्रोद्या दक्षिणा ताभिर्भर-
द्वाजो याः प्रतीचीस्ताभिर्विश्वामि-
त्रो या उदीचीस्ताभिर्जमदग्निर्या
ऊर्ध्वास्ताभिर्विश्वकर्मा य एवमे-
तासामृद्धिं वेदधोत्येव य आसामेवं
वन्धुतां वेद वन्धुमान्भवति य आ-

ताभिः । वसिष्ठः । आध्रोत् । याः । दक्षिणा । ता-
भिः । भरद्वाजः । याः । प्रतीचीः । ताभिः । वि-
श्वामित्र इति विश्व-मित्रः । याः । उदीचीः ।
ताभिः । जमदग्निः । याः । ऊर्ध्वाः । ताभिः । वि-
श्वकर्मेति विश्व-कर्मा । यः । एवम् । एतासाम् ।
ऋद्धिम् । वेद । ऋधोति । एव । यः । आसाम् ।
एवम् । वन्धुताम् । वेद । वन्धुमानिति वन्धु-

गत । या दक्षिणेति । दक्षिणस्या दिशि । 'दक्षिणा-
दाच्' । प्रतीचीरिति । 'ची' इति दीर्घत्वम् । उदीचीरिति ।
'अनिगन्तोऽन्नो' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

य एवमित्यादि ॥ वमिष्ठादिऋतुराम् । आमा इति । आमा-
देशोनुदात्त (१) । वन्धुतामिति । वन्धुमपूरं देदान्तणम् । 'ब्रा-
मजनवन्धुसहायेभ्यस्तद्' । नृत्तिमिति । सामर्थ्यमृद्धिररणे । आ-

सामेवं कर्त्ति वेद कल्पते ॥ ५८ ॥
 अस्मै य आसामेवमायतनं वेदार्थ-
 तनवान्भवति य आसामेवं प्रतिष्ठां
 वेद प्रत्येव तिष्ठति प्राणभृत उप-
 धाय संयत् उप दधाति प्राणानेवा-
 स्मिन्धित्वा संयद्विस्सं यच्छति त-

मान् । भवति । यः । आसाम् । एवम् । कृत्तिम् ।
 वेदं । कल्पते ॥ ५८ ॥ अस्मै । यः । आसाम् ।
 एवम् । आयतनमित्यां-यतनम् । वेदं । आयतन-
 वानित्यायतन-वान् । भवति । यः । आसाम् । एवम् ।
 प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । वेदं । प्रतीति । एव ।
 तिष्ठति । प्राणभृत इति प्राण-भृतः । उपधाये-
 त्युप-धायं । संयत् इति सं-यतः । उपेति । द-
 धाति । प्राणानिति प्र-अनान् । एव । अस्मिन् ।
 धित्वा । संयद्विरिति संयत्-भिः । समिति । य-
 यतनमिति । वा गायत्रीति प्रामादि (१) । प्रतिष्ठामिति । कार्य-
 कारणभौत प्राणवृद्धिम् ॥

सयत् इत्यादि ॥ प्रागस्य निहितस्य सयमेतव सयत् ।
 अयो अपि च प्राणे प्राणपार्श्वं अपानस्य सयमाश्च सयत् ।
 सपूर्वाद्यच्छते. छान्दसोऽनुनासिकलोप. । तदेवाह—तस्मात्प्राणापानौ

संयतां संयत्त्वमथो प्राण एवा-
पानं दधाति तस्मात्प्राणापानौ सं
चरतो विपूचीरुपं दधाति तस्मा-
द्विष्वंशौ प्राणापानौ यद्वा अग्नेरसं-

च्छति । तत् । संयतामिति सं-यताम् । संयत्त्व-
मिति संयत्-त्वम् । अथो इति । प्राण इति प्र-
अने । एव । अपानमित्यप-अनम् । दधाति ।
तस्मात् । प्राणापानाविति प्राण-अपानौ । समि-
ति । चरतः । विपूचीः । उपेति । दधाति । त-
स्मात् । विष्वंशौ । प्राणापानाविति प्राण-अपा-
नौ । यत् । वै । अग्नेः । अंयत्मित्यसं-यत्तम्

सचरत इति । सह चरत इत्यर्थः । एवमपानमृत इत्यप्यासा-
माग्या लभ्यते । एतद्विपूचीरुपं प्राची दिशा * इत्याद्या
दशदश प्रतिदिश जज्ञाया दश मध्ये ॥

विपूचीरिति ॥ यादृश्य प्राणभृत तत्प्रतिगृह्णती । तेन वा-
ह्यामाहासुपधाय अन्तरामन्तरामुपदधाति । तस्माद्विष्वंशौ इति ।
उर्ध्वार्धोवृत्तित्वात् ॥

इदानीं अग्नेरपि सयमनां सयत्त्वमामिति प्रतिपादयितुमाह—
यद्वा इत्यादि ॥ अंयत्द्रवमसयत तस्य यगमानस्य अमुत्सवं ।

यतम् ॥ ५९ ॥ असुवर्ग्यमस्य त-
 सुवर्ग्योऽग्निर्यत्संयतं उपदधाति
 समैवेनं यच्छति सुवर्ग्यमेवाक-
 स्यविवर्यः कृतमयानामित्याह व-
 योभिरिवायानवं सन्वेऽयैर्वयाऽस्ति

॥ ५९ ॥ असुवर्ग्यमित्यसुवः—ग्यम् । अस्य । तत् ।
 सुवर्ग्य इति सुवः—ग्यः । अग्निः । यत् । संयत्
 इति सं—यतः । उपदधातीत्युप—दधाति । समिति ।
 एव । एनम् । यच्छति । सुवर्ग्यमिति सुवः—ग्यम् ।
 एव । अक. । ११व्यविरिति त्रि—अविः । वर्यः । कृ-
 तम् । अयानाम् । इति । आह । वयोभिरिति व-
 यः—भिः । एव । अयान् । अवेति । सन्वे । अयैः ।

‘गोद्वचन’ उति यन् । अग्निश्चाय स्मर्गनिमित्ततया चीयते । तस्मा-
 त्सयद्रुपधानेन एन मयत कृत्वा स्वर्ग्यमेवाक करोति । छान्दसे
 लुडि ‘मन्त्रे घम’ इति च्छेत्तुम् ॥

११वयोभिरिवेति ॥ अट्टादीनि ध्यामि । अष्टादशमास्य क्यस्त्व्यदि ।
 कृतादीनि युगाख्या । उभयतोऽपि का राजयत्रोपादान स्मिर्ध इति पर्य-
 नुयोगावसरे उभयोपादानप्रयोनन जनेनाह—वयोभिशेषनिमित्त-
 को युगविशेषजन्मलाभ युगविशेषस्य लभे भवति । तस्मान्
 उभयसिद्धयर्थं उभयोपादानमिति भाव ॥

सर्वतो वायुमतीर्भवन्ति तस्माद्-

यश्च सर्वतः पवते ॥ ६० ॥

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्कृत्वासा-

वयाश्चसि । ^{१२}सर्वतः । वायुमतीरिति वायु-मतीः ।

भवन्ति । तस्मात् । अयम् । सर्वतः । पवते ॥ ६० ॥

पश्चादेताः पुरोऽक्षण्या कल्पतेऽसंयतं पञ्च-

त्रिंशच्च ॥ १० ॥

गायत्री । त्रिष्टुप् । जगती । अनुष्टुगित्यनु-

^{१२}सर्वत इति ॥ सर्वामु दिक्षु पुरोवातादिवायुविशेषमत्यो भवन्ति ।
'द्वस्वनुष्टुब्याम्' इति मतुप उदात्तत्वम् । तस्मादयं वायुः सर्वा-
म्यो दिग्भ्यः पवते परमान आगच्छति ॥

इति पञ्चमे द्वितीये दशमोनुवाकः.

^१अथ अश्वमेधं काण्डं वैश्वदेवं तत्र संज्ञसम्याश्वस्य पञ्चचः
मूचीभिः असिपथान् कल्पयन्ति गायत्रीत्रिष्टुबित्यादिभिः ॥ असिमा-
र्गकल्पनं मुखविशसनार्थम् । तत्र महिषी सौदर्णीभिः सूचीभिः प्राक्कोडा-
दसिपथान् कल्पयति प्रथमाम्याम् । अथ राजनीभिः मूचीभिः वावाता
प्रत्यक्कोडान् प्राङ्गाभेरुत्तराम्याम् । अधोत्तराम्यां लौहिनीभिः मूची-
भिः परिवृक्ती नेपमार्गं कल्पयति । सर्वश्रायमानुष्टुमोऽनुवाकः । कुपि-
दङ्गेति त्रिष्टुप् । तत्र प्रथमा—नगत्यन्तः प्रथमः पादः । गायत्र्या-

ह । बृह॒त्यु॑ष्णिहा॑ क॒कुत्सू॑चीभि॒श्शि॒श-
म्यन्तु॑ त्वा । द्वि॒पदा॑ या चतु॑प्पदा
त्रि॒पदा॑ या च॒ पद्द॑दा । स॒छन्दा॑ या
च॒ वि॒च्छन्दा॑स्सू॒चीभि॒श्शि॒शम्यन्तु॑ त्वा ।

स्तुक् । प॒ङ्क्त्या॑ । स॒ह । बृह॒ती । उ॒ष्णिहा॑ । क॒कुत् ।
सू॒चीभिः॑ । शि॒म्यन्तु॑ । त्वा । 'द्वि॒पदेति॑' द्वि-पदा ।
या । चतु॑प्पदेति॑ चतुः-पदा । त्रि॒पदेति॑ त्रि-पदा ।
या । च॒ । पद्द॑देति॑ पद्-पदा । स॒छन्दा॑ इति॑ स-
छन्दाः । या । च॒ । वि॒च्छन्दा॑ इति॑ वि-छन्दाः ।

दीनि छन्दामि पङ्क्त्या सहितानि बृहती चोष्णिहा ककुत्सू । उ-
ष्णिहाशब्द आकारान्तोप्यस्ति । यद्वा—उष्णिहा सहिता बृहती
ककुत्सू ककुदतिच्छन्दा । तेन सर्वाणि छन्दासि गृह्यन्ते इत्येके-
न उष्णिग्विशेषेण ककुद्ग्रहणम् । यथोक्तम् 'मव्ये चेद्वादशाक्षरः
ककुदुष्णिक्' इति । ऐतेनैव सर्वाणि छन्दामि गृह्यन्ते इति तानि स-
र्वाणि छन्दासि त्वा सशमयन्तु । शम्यति छन्दस शमयति-
कर्मा शमितृव्यापारमाचष्टे । विशमनकाले भविष्यतामसिपथाना-
प्रतिपथः छन्द प्रतिरेव(१) शमितृत्वेन वर्तमाने कल्पितान् विशसनकाले
दु.खं न भविष्यतीति प्रयोजनम् ॥

'अथ द्वितीया—द्विपदा गायत्र्यादिः या च चतुष्पादा या च त्रिप-
दा । यथोक्तम्—' एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादं' इति या च ।
पद्ददा जगती, प्रदर्शनमात्रमिदं, तेन पञ्चपदा पङ्क्तिः सप्तपदा शक-
री च गृह्यते । या च सछन्दा उक्ताद्युत्कृत्यन्तच्छन्दोलक्षणव-

महानाम्नी रेवतयो विश्वा आशाः
प्रसूवरीः । मेघ्या विद्युतो वाचस्सू-
चीभिश्शिम्यन्तु त्वा । रजता हरिणी-

सूचीभिः । शिम्यन्तु । त्वा । महानाम्नीरिति म-
हा-नाम्नीः । रेवतयः । विश्वाः । आशाः । प्रसूव-
रीरिति प्र-सूवरीः । मेघ्याः । विद्युत् इति वि-
द्युतः । वाचः । सूचीभिः । शिम्यन्तु । त्वा । र-
जताः । हरिणीः । सीसाः । युजः । युज्यन्ते ।

ती या च विछन्दाः छन्दोलक्षणरहिता देवानां गायत्र्यादिका-
श्च सर्वास्त्वां सूचीभि शिम्यन्तु शमयन्तु ॥

अथ तृतीया—महानाम्नीः महानाम्नी अन्नपूजितनामधेया ।
'अन उपघालोपिन' इति दीर्घः । 'वा छन्दसि' इति पूर्व-
सवर्णदीर्घत्वम् । रेवतयः धनवत्यः । 'रयेर्मतो बहुलम्'
इति संप्रसारणम् । 'रेशब्दाच्च' इति मनुष उदात्तत्वम् ।
छान्द्रसं वीपो ह्रस्वत्वम् । पदद्वयेन देवताविशेषा उच्यन्ते ।
आशानामेव विशेषणं सर्वा दिशः प्रसूवरीः प्रसवनशीलाः । 'अ-
न्येभ्योपि दृश्यते' इति कनिष् । 'वनोरच' इति वनिष् ।
पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । मेघ्याः मेघेषु भयाः वानः स्तनयित्नुशब्दो विद्यु-
तश्च सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा । गतम् ॥

'चतुर्था—सीसान्तः प्रथमपादः । रजता रूप्यमय्यः हरिणीः
हरिण्यः सौवर्ण्यः सीसाः आयस्याः युजः संहिताः कर्मसु योग्याः

स्तीसा युजो युज्यन्ते कर्मभिः ।
 अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सूचीभि-
 श्शिम्यन्तु त्वा । नारीः ॥ ६१ ॥
 ते पत्नयो लोम वि चिन्वन्तु मनीप-
 या । देवानां पत्नीर्दिशस्सूचीभिश्शि-

कर्मभिरिति कर्म-भिः । अश्वस्य । वाजिनः ।
 त्वचि । सूचीभिः । शिम्यन्तु । त्वा । नारीः ॥
 ६१ ॥ ते । पत्नयः । लोम । वीति । चिन्वन्तु ।
 मनीपया । देवानाम् । पत्नीः । दिशः । सूचीभिः ।

अत एव च कर्मभि युज्यन्ते ईदृशीभि सूचिभि शिम्यन्तु त्वा ।
 के ये अश्वस्य वेगवतो वाजिन अन्नवत तव त्वचि विशस-
 नाय प्रवर्तन्ते । अम्यादयश्शभिन्नादयो वा । यद्वा—सूचीभिः
 इति विभक्तिव्यत्यय ईदृश्य सूच्य त्वा शिम्यन्तु इति ॥

पक्ष्मी—लोमान्त प्रथमपाद । नारी नार्य । पूर्ववत्पूर्वसव-
 र्णदीर्घत्वम् । पत्नय पत्न्यः । महिषी वात्राता परिवृक्ती राज्ञः
 पत्न्य सर्वा एव पतिव्रता । पूर्ववद्ध्रस्वत्वम् । लोम लोमानि
 जातावेकवचनम् । 'सुपा सुलुक्' इति वा द्वितीयावहुवचनस्य
 लुक् । विचिन्वन्तु असिमार्गेभ्यो उपनयन्तु मनीपया स्वाभिप्रा-
 येण देवाना पत्न्य इन्द्राण्यादयश्च दिशः प्राच्यादयश्च प्रा-
 च्यादिव्यवस्थिता मनुष्याश्चित्यर्थः । सूचीभिरित्यादि गतम् ॥

म्यन्तु त्वा । कुविदङ्ग यवंमन्तो यवं
 चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूयं । इहेहैपां
 कृणुत भोजनानि ये वर्हिपो न-
 मोवृक्तिं न जग्मुः ॥ ६२ ॥

शिम्पन्तु । त्वा । कुवित् । अङ्ग । यवंमन्तु इति
 यवं-मन्तः । यवंम् । चित् । यथा । दान्ति । अ-
 नुपूर्वमित्यनु-पूर्वम् । वियूयेति वि-यूयं । इहेहे-
 तीह-इह । एषाम् । कृणुत । भोजनानि । ये ।
 वर्हिर्षः । नमोवृक्तिमिति नमः-वृक्तिम् । न । ज-
 ग्मुः ॥ ६२ ॥

नारींस्त्रिंशच्च ॥ ११ ॥

पठौ—कुविदङ्गेति व्याख्यातेषु 'स्माद्धी त्वा'* इत्यत्र । प्रसिद्धमे-
 वैतत्—यथा यवादिबहुधान्यमन्तो यवादीन् महोत्पद्यमानान् अनुपूर्वं
 परिपाठ्या पृथक्कृत्य दान्ति लुनन्ति पृथक्केन स्थापयन्ति परस्पर कुण्डप-
 लालादिभ्यो वा तुपमणादिभ्यो वा पृथक्कृत्य शोधयन्ति तथा
 यूयमपि हे अस्यादय तेषा भोजनानि कृणुत अस्याद्युद्गम्य
 तुपादिक एकथकृत्य भोक्तव्यानि स्वादूनि कुरुत । इहेह-स्थाने
 लोके वा केषां ये वर्हिपो यजम्य वा नमोवृक्तिं नमस्कारनाशं न
 जग्मुः न गता अस्माकमुपकारिणः तेषा कृणुत । ये पुनर्नाश-
 यन्ति ते तु अनेन विनाश्यन्तामिति ॥

इति पञ्चमे द्वितीये एकादशोऽनुशासकः ।

कस्त्वां छ्यति कस्त्वा वि शास्ति
कस्ते गात्राणि शिम्यति । क उं ते श-
मिता कविः । ऋतवस्त ऋतुधा प-

कः । त्वा । छ्यति । कः । त्वा । वीति । शा-
स्ति । कः । ते । गात्राणि । शिम्यति । कः । उ ।
ते । शमिता । कविः । ऋतवः । ते । ऋतुधेत्यंतु-
धा । परुः । शमितारः । वीति । शासतु । संवत्सरस्ये-

अथ अश्वं विशसति कस्त्वाछ्यतीत्यनुवाकेन ॥ अयमपि
सर्वे आनुष्टुभोनुवाकः । प्रथमा गायत्री । कः प्रजापतिः स
एव त्वा छ्यति छिनत्ति स एव योग्य इति । छो छेदने,
'ओतश्दयनि' इत्योकारलोप । क एव त्वा विशास्ति विशस-
तीत्यनया भूयुक्तं करोति । त्रिपूर्वशास्तिविशमने । यद्वा—
शमु हिमायां इत्यस्य 'बहुल छन्दमि' इति शपो लुक्, वर्णव्य-
व्यत्ययेन अकार । क एव ते तव गात्राणि शिम्यति शमयति
मुखेन विशसति । यद्वा—अविनाशेन अङ्गानि विशस्य स्थापयति ।
यस्मादेवं तस्मात् क एव शमिता शमयिता कवि मेधावी.
अवयवविभागज्ञः । 'शमिता यज्ञे' इति ण्यन्तस्य निपात्यते ॥

अथ द्वितीया—ऋतवो वसन्तादयः ते तत्र शमितारो भूत्वा ऋतु-
धा ऋतावृत्तौ तत्तद्वत्वनुरूपं कालेकाले वा । वीप्सायां छान्द-
सो धाप्रत्यय । परुः परुंषि पर्वाणि विशासतु विशसन्तु ।
यद्वा—परुरिति वीप्स्यते । परुः पूर्वविभागेनेत्यर्थः । संवत्सरस्य
धायसा साधारण्येन तदधीनत्वात्तेषां शिमीभिः विशसनकर्मभिः

रुद्रशमितारो वि शासतु । संवत्स-
रस्य धार्यसा शिमीभिश्शिम्यन्तु त्वा ।
दैव्या अध्वर्यवस्त्वा छयन्तु वि च
शासतु । गात्राणि पर्वशस्ते शिमाः
कृण्वन्तु शिम्यन्तः । अर्धमासाः
परूपि ते मासाश्छयन्तु शिम्य-

तिं सं-वत्सरस्यं । धार्यसा । शिमीभिः । शिम्यन्तु ।
त्वा । 'दैव्याः । अध्वर्यवः । त्वा । छयन्तु । वीति ।
च । शासतु । गात्राणि । पर्वश इति पर्व-शः । ते ।
शिमाः । कृण्वन्तु । शिम्यन्तः । 'अर्धमासा इत्य-
र्ध-मासाः । परूपि । ते । मासाः । छयन्तु । शि-

हविर्भागादानसमर्थाभि शिम्यन्तु ऋतव । ' वहिहाधाम्रीम्य छन्द-
सि ' इति दधातेरमुन् । णिश्चिति हि तत्रानुवर्तते । शिम्यते
' इन् सर्वधातुम्य ' इति प्रत्यय, आन्दस दीर्घत्वम् ॥

* 'तृतीया—द्वया दिव्या । ' देवाद्यज्ञो ' इति यन् । अ
ध्वर्यु अध्वरस्य नेता । स्यारि ' कव्यध्वगृहनमर्या' इति ओष
' क्वाच्छन्दमि ' इति उपत्यय । त्वा छयन्तु मविशसन्तु च । ते
तर गात्राणि पर्वश । ' मग्यक्वक्ताच्च ' इति शम् । विशसनसमर्था
ते दैव्या अध्वर्यव शिम्यन्त शमयन्त कृण्वन्तु पर्वश कृण्वन्तु ॥

'चतुर्था—अर्धमासा परूपि पर्वणि पूर्णमामादयो मामाश्च छयन्तु
छेदनेन त्वा हवि कृण्वन्तु शिम्यन्त शमयन्त । यद्वा—अ-

न्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलि-
ष्टम् ॥ ६३ ॥ सूदयन्तु ते । पृथि-
वी तेऽन्तरिक्षेण वायुश्छिद्रं भिप-
ज्यतु । द्यौस्ते नक्षत्रैस्सह रूपं कृ-
णोतु साधुया । शं ते परेभ्यो गा-

म्यन्तः । अहोरात्राणीत्यंहः—रात्राणि । मरुतः ।
विलिष्टमिति वि—लिष्टम् ॥ ६३ ॥ सूदयन्तु । ते ।
पृथिवी । ते । अन्तरिक्षेण । वायुः । छिद्रम् । भिप-
ज्यतु । द्यौः । ते । नक्षत्रैः । सह । रूपम् । कृणोतु ।
साधुया । शम् । ते । परेभ्यः । गात्रेभ्यः । शम् ।
अस्तु । अवरिभ्यः । शम् । अस्थभ्य इत्यस्थ—भ्यः ।

धर्मासाश्च तव पुरूषि अवयवान् शिष्यन्तु छद्यन्तु अहोरात्राणि
मरुतश्च ते विलिष्टं विनाशितं विच्छिष्टं वा सूदयन्तु क्षारयन्तु
स्यादुकुर्वन्तु वा । यद्वा—यद्विलिष्टं यागायोग्यं यद्विरूपं विश-
सितं तद्विनाशयन्तु ॥

पशुर्मा—पृथिवी अन्तरिक्षेण सहितो वायुश्च तव छिद्रं विनष्टं
भिपज्यतु अविनष्टं करोतु । द्यौरपि नक्षत्रैस्सह तव रूपं कृणोतु
साधु । द्वितीयाया यागादेशः । यागसाधनं कुर्यान्त्विति ॥

पृथी—ते तव परेभ्यो गात्रेभ्यः हविष्टं प्रतिपाद्यमानेभ्यः शं सुख-
मस्तु । अवरिभ्यः हविष्टं प्रतिपाद्यमानेभ्यश्च शमस्तु । अस्थभ्यः अस्थि-
भ्यश्च शमस्तु । 'उन्द्रस्यपि दृश्यते' इत्यनङ् । मज्जभ्यश्च शमस्तु ।

त्रैभ्यश्शामस्त्वर्वरेभ्यः । शामस्थभ्यो
मज्जभ्यश्शामु ते तनुवे भुवत् ॥६४॥

मज्जभ्य इति मज्ज-भ्यः । शम् । उ । ते । तनुवे ।
भुवत् ॥ ६४ ॥

विलिष्टं त्रिंशच्च ॥ १२ ॥

विष्णुमुखा अन्नपते यावती वि वै पुरु-
पमात्रेणाम्ने तत्र श्रवोचयो ब्रह्म जज्ञानश् स्व-
यमातृणामेवां वै पशुर्गायत्री कस्त्वा द्वा-
दश ॥ १२ ॥

विष्णुमुखा अपचित्तिमान् वि वा एतावन्ने
तव स्वयमातृणां विपूचीनानि गा-
यत्री चतुर्प्यष्टिः ॥ ६४ ॥

पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रश्नः.

किं बहूना ते तव तनुव शरीरस्य शं सुप्तमेव भुवत् भवत् । तन्शब्द
ऊकारान्तोप्यन्ति । भवतेत्येत् 'बहुलं उन्वामि' इति शपो लुक् 'तेषो-
डाटो' इत्यडागमः 'भूमवोमिदि' इति गृणाभासः ॥

इति षष्ठ्यभास्वमिश्रभिरक्षित ज्ञानगदाप्ये यनुर्दशाप्ये
पञ्चमे काण्डे द्वितीयप्रश्ने द्वादशोऽनुवाकः.

समाप्तो द्वितीयप्रश्नः.

तृतीयप्रपाठकप्रारम्भः

उत्सन्नयज्ञो वा एष यद्गग्निः किं वा-
ऽहेतस्यं क्रियते किं वा न यद्वै य-
ज्ञस्यं क्रियमाणस्यान्तर्यन्ति पूर्यति
वा अस्य तदाश्विनीरुपं दधात्यश्वि-
नौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवा-

१उत्सन्नयज्ञ इत्युत्सन्न-यज्ञः । वै । एषः । यत् ।
अग्निः । किम् । वा । अहं । एतस्यं । क्रियते ।
किम् । वा । न । यत् । वै । यज्ञस्यं । क्रियमा-
णस्य । अन्तर्यन्तीत्यन्तः-यन्ति । पूर्यति । वै ।
अस्य । तत् । आश्विनीः । उपेति । दधाति । अ-
श्विनौ । वै । देवानाम् । भिषजौ । ताभ्याम् । ए-

१उक्ता प्रथमा चिति । इदानीं द्वितीयस्या चितौ आश्विनीर्वि-
धातुमाह—उत्सन्नयज्ञ इत्यादि ॥ अत परमग्निऋण्डमेव । उत्सन्न-
यज्ञ । शात्रपार्थिवादि । अग्नौ भूयिष्ठ वर्मोत्सन्न भवति, कात्स्न्येन
कर्तुमशक्यत्वात् । तस्मात् एतस्य किं कर्तव्यं क्रियते किं वाऽऽ-
र्तव्यमेव क्रियेत् इति को ज्ञातु अर्हति । अर्हेति पसे । यच्च
यज्ञस्य क्रियमाणस्य कात्स्न्येन निर्वर्णयितु प्रारब्धस्य सम्बन्धिन
अन्तर्यन्ति नाशयन्ति । प्रमादादननुष्ठानमेव नाश । 'अन्तरपरि-
ग्रहे' इति गतित्वात् 'तिडि चोदात्तवति' इत्यन्तशब्दस्य अनुदा-

स्मै भेपुजं करोति पञ्चोपं दधाति
 पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तस्मै
 भेपुजं करोत्यृतव्या उपं दधात्यृतूनां
 क्लृप्त्यै ॥ १ ॥ पञ्चोपं दधाति पञ्च
 वा ऋतवो यावन्त एवर्तवस्तान्क-

व । अस्मै । भेपुजम् । करोति । पञ्च । उपेति ।
 दधाति । पाङ्क्तः । यज्ञः । यावान् । एव । यज्ञः ।
 तस्मै । भेपुजम् । करोति । ऋतव्याः । उपेति ।
 दधाति । ऋतूनाम् । क्लृप्त्यै ॥ १ ॥ पञ्च । उपेति ।
 दधाति । पञ्च । वै । ऋतवः । यावन्तः । एव ।

त्त्वम् । 'यदृत्तान्नित्यम्' इति आख्यातं न निहन्यते । तदाऽस्य
 अङ्गं पूयति विशीर्यते दुष्टं पच्यते भिषजा चिकित्सितव्यं भव-
 ति । पूयी विशरणे । आश्विनीरिति । 'ध्रुवक्षितिः' * इत्याद्याः । अ-
 श्विमानुपधान आसामिति 'अश्विमान्' इत्यणप्रत्ययः । अश्विना-
 वित्यादि । गतम् ॥

पञ्चेति ॥ एकैका दिक्षु एका मध्ये । पाङ्क्तत्वमुक्तम् । ऋतव्या इति
 ऋतुमता मन्त्रेणोपधेयाः । पूर्ववत् यन् । 'सन्तु ऋतुभिस्सन्तुर्वि-
 धाभिस्सन्तुर्वसुभिः' * इत्याद्याः । क्लृप्त्यै अविपर्ययतवर्भतायै । पञ्चेति ।
 एकैका दिक्षु एकां मध्ये । पञ्च वा इति । हेमन्तशिशिरयोरेकत्वात् ॥

ल्पयति समानप्रभृतयो भवन्ति
 समानोदर्कास्तस्मात्समाना ऋतव
 एकेन पदेन व्यावर्तन्ते तस्माद्द्वितवो

ऋतवः । तान् । कल्पयति । ^१समानप्रभृतय इति
 समान-प्रभृतयः । भवन्ति । समानोदर्का इति
 समान-उदर्काः । तस्मात् । समानाः । ऋतवः ।
 एकेन । पदेन । व्यावर्तन्तु इति वि-आवर्तन्ते ।
 तस्मात् । ऋतवः । व्यावर्तन्तु इति वि-आवर्तन्ते ।

^१समानप्रभृतय इति ॥ एकप्रारम्भा एरुसमाप्तय इत्यर्थ ।
 तस्मान्मध्ये (दोष) एक पद व्यावर्तते तासा, यथा—सजुरादिक
 वसुभी रुद्रैरादित्ये विश्वेदेवेरिति । सर्वमन्यत्समान, यथा—सजूर
 ऋतुभिस्सजूर्विधाभि * इति सर्वासा प्रभृति । 'सजूदेवेर्वयोनाथे '*
 इत्यादि सर्वासामुदर्कः । तस्मादित्यादि । मन्त्राणा अत्यन्तसाम्यात्
 ऋतवोऽप्यत्यन्तसमाना भवन्ति । एकेनेत्यादिना पुन प्रवृत्ति प्रति-
 पादयन्ति । तस्मादिति । एकेन पदेन व्यावृत्तत्वात् मन्त्राणां
 समाना अपि सन्तो व्यावृत्तधर्माणो भवन्ति ऋतव । केचिदाहुः—
 विधा वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवा । व्यावर्तकाः विधा इत्याव [इत्येवं]
 उच्यन्ते । 'सजूर ऋतुभि '* इति प्रभृति उदर्कः स (एक) एव ।
 'सजूदेवे '* इति वीप्सा पञ्चस्वनुपङ्गद्योतनार्था इति ॥

व्यावर्तन्ते प्राणभृत् उप दधात्यृतु-
 ष्वेव प्राणान्दधाति तस्मात्समाना-
 स्सन्तं ऋतवो न जीर्यन्त्यथो प्र
 जनयत्येवैनानिप वै वायुर्यत्प्राणो
 यद्वृत्तव्या उपधाय प्राणभृतः ॥ २ ॥

प्राणभृत् इति प्राण-भृतः । उपेति । दधाति ।
 ऋतुषु । एव । प्राणानिति प्र-अनान् । दधाति ।
 तस्मात् । समानाः । सन्तः । ऋतवः । न । जी-
 र्यन्ति । अथो इति । प्रेति । जनयति । एव ।
 एनान् । एपः । वै । वायुः । यत् । प्राण इति
 प्र-अनः । यत् । ऋतव्याः । उपधोयेत्युप-धाय ।
 प्राणभृत् इति प्राण-भृतः ॥ २ ॥ उपदधातीत्युप-

‘प्राणभृत इति ॥ पद्य एकेवा दिक्षु एकां मध्ये । ‘प्राणं मे
 पहि’* इत्याद्या ऋतुषु प्राणभरणेहेतुत्वात्प्राणभृतं प्रजानां प्राणा-
 द्यभिवृद्धिहेतुत्वमेव ऋतूनां प्राणादिमत्त्वम् । तस्मादिति । सर्वकालं
 समाना एरुस्वभावा एव सन्तो भवन्तो न कदाचिदपि जीर्यन्त्यु-
 तवः, समाना एव भवन्ति । अथो अपि च प्रजनयत्येवैनान्
 ऋतून् प्राणादिमत्तया न जराभाषमात्रमेव क्रियत इति ॥

*एव वा इति ॥ गन् । सर्वानृतुनिति । सर्वैः ऋतुभिः लक्षितः ।

उपदधाति तस्मात्सर्वानृतून्नु वा-
 युरावरीवर्ति वृष्टिसनीरुषं दधाति
 वृष्टिमेवाव रुन्धे यदेकधोपदध्यादेक-
 मृतुं वरूपेदनुपरिहारं सादयति त-
 स्मात्सर्वानृतून् वरूपति यत्प्राणभृतं

दधाति । तस्मात् । सर्वान् । ऋतून् । अन्विति ।
 वायुः । एति । वरीवर्ति । वृष्टिसनीरिति वृष्टि-
 सनीः । उपेति । दधाति । वृष्टिम् । एव । अवेति ।
 रुन्धे । यत् । एकधेत्येक-धा । उपदध्यादित्युप-
 दध्यात् । एकम् । ऋतुम् । वरूपेत् । अनुपरिहार-
 मित्यनु-परिहारम् । सादयति । तस्मात् । सर्वान् ।
 ऋतून् । वरूपति । यत् । प्राणभृत इति प्राण-

लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । आवरीवर्ति पुन पुनरावर्तते ।
 यद्भ्रुकुकि 'रीगृदुपघस्य च' इति रीगागमः ॥

वृष्टिसनीरिति ॥ पञ्च एकैका दिक्षु एकां मध्ये । 'अप-
 स्पिन्य' इत्याद्याः वृष्टिसनिभ्यः वृष्टिसनयः । 'छन्दसि वनसन'
 इतिप्रत्ययः । एकधेति । एकस्थानेषु दिशि स्थित उपदध्यात् ।
 एकमृतुमिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अनुपरिहारमिति । अनु-
 क्रमेण परितस्तर्वासु दिक्षु गत्वा सादयति सर्वस्यां दिशि उप-

उप॒धायं वृष्टि॒सनीं॑रुप॒दधा॑ति तस्मा॒-
द्वायु॑प्र॒च्युता॒ दि॒वो वृष्टि॑री॒र्ते प॒शवो॑ वै
व॒यस्या॑ नाना॒मनसः॑ खलु॒ वै प॒श-
वो॑ नाना॒व्रता॑स्तेऽप ए॒वाभि॑ सम॒न-

भृतः । उप॒धायेत्यु॑प-धायं । वृष्टि॒सनी॑रिति वृष्टि-
सनीः । उप॒दधा॑तीत्यु॑प-दधाति । तस्मात् । वायु॑प्र-
च्यु॒तेति॑ वा॒यु-प्र॒च्युता॑ । दि॒वः । वृष्टिः । ई॒र्ते । 'प॒-
शवः॑ । वै । व॒यस्याः॑ । नाना॒मनस॑ इति॒ नाना॑-
म॒नसः॑ । खलु॑ । वै । प॒शवः॑ । नाना॒व्रता॑ इति॒ ना-

दधाति । आभीक्ष्ण्ये णमुल् । तस्मादित्यादि । गतम् । वायु
प्रच्युतेति । वायुना प्रच्यविता । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईर्ते इति । च्यक्ते । ईर गतो आदादिकः ॥

'अथ वयस्या विधास्यन् तासा अपस्याभ्यः पूर्वमेवोपधेयत्वं
शाखान्तरविधेय दूपयितुमाह—पशवो वै वयस्या इति ॥ तत्साधनत्वा-
त्ताच्छब्दम् । वयस्यावानुपधानो मन्त्रः आसाति वयस्याः 'ज्य-
विर्यः'* इत्याद्या एकोनविंशतिः । नानामनस इत्यादि । ना
आवयः नदे यस्मै [नावश्यं यदेवस्मै रोचने तदन्यस्मै] रोचते ।
तथा नानाव्रताः नानावर्माणः यत्रैव कश्चिन् प्रवर्तते तत्रैवान्यो
निर्वर्तते । सर्वेऽपि पशवो लक्षीकृत्य समानमनसो भवन्ति । सर्वे-

सः ॥३॥ यं कामयेतापशुस्स्यादि-
ति वयस्यास्तस्योपधायापस्या उप
दध्यादसंज्ञानमेवास्मै पशुभिः क-
रोत्यपशुरेव भवति यं कामयेत प-
शुमान्स्यादित्यपस्यास्तस्योपधाय

ना-व्रताः । ते । अपः । एव । अभीति । समनस
इति स-मनसः ॥ ३ ॥ यम् । कामयेत । अप-
शुः । स्यात् । इति । वयस्याः । तस्य । उपधाये-
त्युप-धाय । अपस्याः । उपेति । दध्यात् । असं-
ज्ञानमित्यसं-ज्ञानम् । एव । अस्मै । पशुभिरिति
पशु-भिः । करोति । अपशुः । एव । भवति । यम् ।
कामयेत । पशुमानिति पशु-मान् । स्यात् । इति ।
अपस्याः । तस्य । उपधायेत्युप-धाय । वयस्याः ।

भ्योप्याप रोचन्ते । सर्वेऽपि स्नानपानादिना अप्मु रन्ते । तस्मा-
देवमपा सर्वाभिमत्त्वात्पस्यानामेव प्राथम्य युक्तियुक्तमिति । अपस्या-
शब्देन चानन्तरोपहिता 'अपस्विन्व'* इत्यादयो वृष्टिसनय उच्यन्ते ॥

य कामयेनेत्यादि ॥ प्रथममुपहिताना पश्चात्तमना वयस्याना
पश्चादनुपरिहारमुपधीयमानाभि अपस्याभि अभिभूतत्वात्तस्य यज-
मानस्य पशुभिरसंज्ञान अप्रकाश करोति बहुपशुभिरप्रसिद्धे अ-

वयस्यां उपं दध्यात्संज्ञानमेवास्मै
 पशुभिः करोति पशुमानेव भवति
 चतस्रः पुरस्तादुपं दधाति तस्मात्-
 चत्वारि चक्षुषो रूपाणि द्वे शुक्ले द्वे

उपेति । दध्यात् । संज्ञानमिति सं-ज्ञानम् । एव ।
 अस्मै । पशुभिरिति पशु-भिः । करोति । पशुमानिति
 पशु-मान् । एव । भवति । चतस्रः । पुरस्तात् ।
 उपेति । दधाति । तस्मात् । चत्वारि । चक्षुषः ।
 रूपाणि । द्वे इति । शुक्ले इति । द्वे इति । कृष्णे

पशुरेव भवति । अपस्यानात् प्राथम्ये पश्वात्मानां वयस्यानां
 केनचिदभिभूतत्वात् पशुभि र्व्यातः पशुमान् भवति, वयस्यान्त-
 त्वात् चितेः गुणोत्तरेण चाभिभवो नास्तीति भावः ॥

चतस्र इत्यादि ॥ ' विष्टम्भो तयः ' इत्याद्याः । न त्वनुवाक-
 स्याद्या । अत्र मन्त्राम्नातक्रममुल्लङ्घ्य ब्राह्मणेन क्रमान्तरं विधी-
 यते । अत्र च लिङ्गं—मूर्धन्वतीर्भवन्ति इति । नद्यदिपु चत-
 सृषु काचिदपि मूर्धन्वती तासामुपधानोनि [घानि] विद्यते ।
 ताः पुरस्तात् शिरसि प्रतिरूपं दधाति । तन्मादिनि । द्वे
 शुक्ले रूपे शुक्लं च शारं च । द्वे कृष्णे कृष्णं गोळं पुरयम-
 ण्डलश्च । ' कृष्णस्यामृगाख्यायाम् ' इति अन्नोदात्तत्वम् ॥

कृष्णे. ॥४॥ मूर्धन्वतीर्भवन्ति त-
स्मात्पुरस्तान्मूर्धा पश्च दक्षिणायाम्
श्रोण्यामुप दधाति पश्चोत्तरस्यां
तस्मात्पश्चाद्दर्पीयान्पुरस्तात्प्रवणः.
पशुर्वस्तो वय इति दक्षिणेऽस
उप दधाति वृष्णिर्वय इत्युत्तरेऽस

इति ॥ ४ ॥ ^{१०}मूर्धन्वतीरिति मूर्धन्-वतीः । भव-
न्ति । तस्मात् । पुरस्तात् । मूर्धा । पश्च । दक्षि-
णायाम् । श्रोण्याम् । उपेति । दधाति । पश्च ।
उत्तरस्यामित्युत्-तरस्याम् । तस्मात् । पश्चात् ।
वर्पीयान् । पुरस्तात्प्रवण इति पुरस्तात्-प्रवणः ।
पशुः । ^{११}वस्तः । वयः । इति । दक्षिणे । अ२सै ।
उपेति । दधाति । वृष्णिः । वयः । इति । उत्तर

^{१०}मूर्धन्वतीरिति ॥ मूर्धन्वानासामुपधानो मन्त्र इति । 'वय-
स्यासु मूर्धो मतुप्' 'अनो नुट्' 'वा छन्दसि' इति पूर्वसव-
र्णदीर्घत्वम् । 'ह्रस्वनुद्ग्रां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । तस्मा-
दिति । पश्चाद्दर्पीयान् वृद्धतर । 'प्रियस्थिरादिना वर्षादेशः ।
पुरस्तात्प्रवण' लृशः । 'प्रनिरन्त' इत्यादिना णत्वन् ॥

^{११}दक्षिणे अंस उपदधातीत्येव । अंसावेधेति । परस्परस्योप-
कुर्वाणेन स्थापयति । उत्तर इति । पक्षे उपदधातीत्येव ।

सावेव प्रति दधाति व्याघ्रो वय इ-
ति दक्षिणे पक्ष उप दधाति सि३-
हो वय इत्युत्तरे पक्षयोरेव वीर्यं द-
धाति पुरुषो वय इति मध्ये तस्मा-
त्पुरुषः पशूनामधिपतिः ॥५॥

इत्युत्-तरे । अ३सौ । एव । प्रतीति । दधाति ।
व्याघ्रः । वयः । इति । दक्षिणे । पक्षे । उपेति ।
दधाति । सि३हः । वयः । इति । उत्तर इत्युत्-
तरे । पक्षयोः । एव । वीर्यम् । दधाति । पुरुषः ।
वयः । इति । मध्ये । तस्मात् । पुरुषः । पशू-
नाम् । अधिपतिरित्यधि-पतिः ॥ ५ ॥

ऋक्ष्या उपधार्य प्राणभृतस्समनसः कृष्णे
पुरुषो वय इति पञ्च च ॥ १ ॥

पक्षयोरित्यादि । गतम् । म०य इति आत्मानि । तस्मादिति । प्रधानस्था-
(य)ने पुरुषशब्देनोपधानात् । ' नामन्यतरस्याम् ' इति नाम
उदात्तत्वम् ॥

इति पञ्चमे तृतीये प्रथमोनुवाकः ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिति स्वय-
मातृणामुषं दधातीन्द्राग्निभ्यां वा
इमौ लोकौ विधृतावनयोर्लोकयो-
र्विधृत्या अधृतेव वा एषा यन्म-

इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । अव्यथमानाम् । इति ।
स्वयमातृणामिति स्वयं-आतृणाम् । उपेति ।
दधाति । इन्द्राग्निभ्यामितिन्द्राग्नि-भ्याम् । वै ।
इमौ । लोकौ । विधृताविति वि-धृतौ । अनयोः ।
लोकयोः । विधृत्या इति वि-धृत्यै । अधृता ।
इव । वै । एषा । यत् । मध्यमा । चितिः । अ-

अथ मध्यमायां चितौ स्वयमातृणां विदधाति—इन्द्राग्नी
इत्यादि ॥ प्रथमचितामिव स्वयमातृणां अश्वमवग्राप्य अविदुषा
ब्राह्मणेन सहाभिद्रुत्य 'इन्द्राग्नी अव्यथमानां'* इत्यनुद्रुत्य 'विश्व-
कर्मा त्वा सादयतु'* इत्युपदधाति । इमौ लोकाविति । द्यौश्च
पृथिवी च विधृताविति शेषो धारयितुं शक्यते । तस्मादि-
न्द्राग्निभ्यां कृतग्रहणा स्वयमातृणा अनयोस्तावन् लोकयोः विधृत्ये
भवति । 'गतिरनन्तरः' 'तादौ च' इत्युभयत्र गतेः प्रकृति-
स्वरत्वम् ॥

अथान्तरिक्षस्य विधृतिं प्रतिपादयन्ति—अधृतेव वेत्यादि H कथ-
मधृतेवेत्याह—अन्तरिक्षमिथेति । मध्यमत्वात् । ओजोभृताविति

ध्यमा चित्तिरन्तरिक्षमिव वा एपे-
न्द्राग्नी इत्याहेन्द्राग्नी वै देवानांमो-
जोभृतावोजसैवैनामन्तरिक्षे चिनुते
धृत्यै स्वयमातृणामुप दधात्यन्त
रिक्षं वै स्वयमातृणाऽन्तरिक्षमे-
वोप धत्तेऽश्वमुप ॥ ६ ॥ घ्रापय

न्तरिक्षम् । इव । वै । एषा । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अ-
ग्नी । इति । आह । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । वै ।
देवानाम् । ओजोभृतावित्योजः-भृतौ । ओजस्ता ।
एव । एनाम् । अन्तरिक्षे । चिनुते । धृत्यै । स्व-
यमातृणामिति स्वयं-आतृणाम् । उपेति । द-
धाति । अन्तरिक्षम् । वै । स्वयमातृणेति स्वयं-
आतृणा । अन्तरिक्षम् । एव । उपेति । धत्ते ।
'अश्वम् । उपेति ॥ ६ ॥ घ्रापयति । प्राणमिति प्र-अनम् ।

सामर्थ्यातिशयो गम्यते । सर्वेषामपि देवाना ओजोभृत्त्वात्
तस्मात्तयोरेवोजसा इमामन्तरिक्षे चिनुते । तस्मादियमन्तरिक्षस्यापि
धृत्यै धारणाय भवति ॥

^१अन्तरिक्ष वा इत्यादि ॥ बहुपदारकत्वात् उद्ववत्त्वाच्च ॥

^२अश्वमुप घ्रापयतीति ॥ व्याख्यात स्वयमातृणामित्यत ॥*

ति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्रा-
जापत्यो वा अश्वः प्रजापतिने-
शमि चिनुते स्वयमातृण्णा भवति
प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य
लोकस्यानुख्यात्यै देवानां वै सुवर्गं
लोकं यतां दिशस्समन्वलीयन्त त
एता दिश्या अपश्यन्ता उपादधत्

एव । अस्याम् । दधाति । अथो इति । प्राजापत्य
इति प्राजा-पत्यः । वै । अश्वः । प्रजापतिनेति
प्रजा-पतिना । एव । अग्निम् । चिनुते । स्वय-
मातृण्णेति स्वयं-आतृण्णा । भवति । प्राणाना-
मिति प्र-अनानाम् । उत्सृष्ट्या इत्युत्-सृष्ट्यै ।
अथो इति । सुवर्गस्येति सुवः-गर्य । लोकस्य ।
अनुख्यात्या इत्यनु-ख्यात्यै । देवानाम् । वै ।
सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । यताम् । दिशः ।
समिति । अन्वलीयन्त । ते । एताः । दिश्याः । अ-
पश्यन् । ताः । उपेति । अदधत् । ताभिः । वै । ते ।

°देवाना वा इत्यादि ॥ दिश्याविधिः । यतामिति । 'शतुरनु-
मः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । समन्वलीयन्त व्यशीर्यन्त । व्नी

ताभिर्वै ते दिशोऽहृहृन् यद्विश्या
 उपदधाति दिशां विधृत्यै दशं प्रा-
 णभृतः पुरस्तादुप ॥ ७ ॥ दधाति
 नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी
 प्राणानेव पुरस्ताद्धृत्ते तस्मात्पुरस्ता-

दिशः । अहृहृन् । यत् । दिश्याः । उपदधाती-
 त्युप-दधाति । दिशाम् । विधृत्या इति वि-धृत्यै ।
 'दशं । प्राणभृत इति प्राण-भृतः । पुरस्तात् । उ-
 पेति ॥ ७ ॥ दधाति । नव । वै । पुरुषे । प्राणा
 इति प्र-अनाः । नाभिः । दशमी । प्राणानिति
 प्र-अनान् । एव । पुरस्तात् । धृत्ते । तस्मात् ।
 पुरस्तात् । प्राणा इति प्र-अनाः । 'ज्योतिष्मतीम् ।

विशरणे । दिश्या इति । दिश्यानुपदधानो मन्त्र आसामिति दिश्या ।
 पूर्ववद्यन् । ' राह्यासि '* इत्यादयः पञ्च एकेका दिक्षु एकामध्ये ।
 ता इत्यादि । गतम् ॥

'दश प्राणभृत इत्यादि ॥ पुरस्तात् प्राची. ' आयुमें पारि '*
 इत्याद्याः पुरुषस्य आयुर्दा प्राणहेतवः । नवेति । सप्त शीर्ष्या द्वा-
 ववाञ्चाविति । तस्मात्पुरस्तात्प्रायश [त्प्राश्च] ॥

त्प्राणा ज्योतिष्मतीमुत्तमामुप द-
धाति तस्मात्प्राणानां वाग्ज्योतिरु-
त्तमा दशोपं दधाति दशाक्षरा वि-
राड्विराड्छन्दसां ज्योतिर्ज्योतिरेव पुर-
स्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्ताज्ज्योतिरुपां-
स्महे छन्दांसि पशुप्वजिमयु-

उत्तमामित्युत्-तमाम् । उपेति । दधाति । त-
स्मात् । प्राणानामिति म्र-अनानाम् । वाक् । ज्यो-
तिः । उत्तमेत्युत्-तमा । दश । उपेति । दधा-
ति । दशाक्षरेति दश-अक्षरा । विराडिति वि-
राट् । विराडिति वि-राट् । छन्दसाम् । ज्योतिः ।
ज्योतिः । एव । पुरस्तात् । धत्ते । तस्मात् ।
पुरस्तात् । ज्योतिः । उपेति । आस्महे । छ-
न्दांसि । पशुपुं । आजिम् । अयुः । तान् ।

ज्योतिष्मतीमिति ॥ ज्योतिर्मे यच्छेति । वाग्ज्योतिरिति । परस्य
ज्योतिषो विवर्तत्वाद्वाच ॥

दशाक्षरेति ॥ छन्दसां मध्ये विराट् द्योतनशील ज्योतिः ।
तस्मादिति । भ्रूमध्यादौ परं ज्योतिरुपास्महे । यद्वा—पूर्वस्यां
दिशि सावित्रं ज्योतिरुपास्महे उदितं पश्यामः ॥

अथ बृहतीविधातुमाह—छन्दांसीत्यादि ॥ पशुपु निमित्तेषु

ताभिर्वै ते दिशोऽहृन् हृन् यद्विश्यां
 उपदधाति दिशां विधृत्यै दश प्रा-
 णभृतः पुरस्तादुप ॥ ७ ॥ दधाति
 नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी
 प्राणानिव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्ता-

दिशः । अहृन् हृन् । यत् । दिश्याः । उपदधाती-
 त्युप-दधाति । दिशाम् । विधृत्या इति वि-धृत्यै ।
 'दश' । प्राणभृत इति प्राण-भृतः । पुरस्तात् । उ-
 पेति ॥ ७ ॥ दधाति । नव । वै । पुरुषे । प्राणा
 इति प्र-अनाः । नाभिः । दशमी । प्राणानिति
 प्र-अनान् । एव । पुरस्तात् । धत्ते । तस्मात् ।
 पुरस्तात् । प्राणा इति प्र-अनाः । 'ज्योतिष्मतीम् ।

विशरणे । दिश्या इति । दिश्यानुपदधानो मन्त्र आसाभिति दिश्या ।
 पूर्ववद्यत् । ' राह्यासि '* इत्यादयः पञ्च एकेका दिक्षु एकामध्ये ।
 ता इत्यादि । गतम् ॥

'दश प्राणभृत इत्यादि ॥ पुरस्तात् प्राची. ' आयुर्मे पाहि '*
 इत्याद्याः पुरुषस्य आयुर्दाः प्राणहेतवः । नवेति । सप्त शीर्षण्या द्वा-
 ववाश्चाविति । तस्मात्पुरस्तात्प्रायश' [प्रायः] ॥

त्प्राणा ज्योतिष्मतीमुत्तमामुपं द-
धाति तस्मात्प्राणानां वाग्ज्योतिरु-
त्तमा दशोपं दधाति दशाक्षरा वि-
राड्विराड्छन्दसां ज्योतिर्ज्योतिरेव पुर-
स्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्ताज्ज्योतिरुपां-
स्महे छन्दांसि पशुप्वजिमयु-

उत्तमामित्युत्-तमाम् । उपेति । दधाति । त-
स्मात् । प्राणानामिति अ-अनानाम् । वाक् । ज्यो-
तिः । उत्तमेत्युत्-तमा । ^६दश । उपेति । दधा-
ति । दशाक्षरेति दश-अक्षरा । विराडिति वि-
राट् । विराडिति वि-राट् । छन्दसाम् । ज्योतिः ।
ज्योतिः । एव । पुरस्तात् । धत्ते । तस्मात् ।
पुरस्तात् । ज्योतिः । उपेति । आस्महे । ^७छ-
न्दांसि । पशुपुं । आजिम् । अयुः । तान् ।

^१ज्योतिष्मतीमिति ॥ ज्योतिर्मे यच्छेति । वाग्ज्योतिरिति । परस्य
ज्योतिषो विवर्तत्वाद्वाचः ॥

^६दशाक्षरेति ॥ छन्दसां मध्ये विराट् द्योतनशील ज्योतिः ।
तस्मादिति । भ्रूमध्यादौ परं ज्योतिरुपास्महे । यद्वा—पूर्वस्यां
दिशि सावित्रं ज्योतिरुपास्महे उदितं पश्यामः ॥

^७अथ बृहतीविधातुमाह—छन्दांसीत्यादि ॥ पशुपुं दिनित्से

स्तान्वृहत्युदंजयत्तस्माद्धारहताः ॥ ८
 पशवं उच्यन्ते मा छन्द इति द-
 क्षिणत उपं दधाति तस्माद्दक्षिणा-
 वृतो मासाः पृथिवी छन्द इति प-
 श्वात्प्रतिष्ठित्या अग्निर्देवतेत्युत्तरत्

वृहती । उदिति । अजयत् । तस्मात् । वारहताः
 ॥ ८ ॥ पशवंः । उच्यन्ते । ¹⁰मा । छन्दः । इति ।
 दक्षिणतः । उपेति । दधाति । तस्मात् । दक्षिणा-
 वृत इति दक्षिणा-आवृतः । मासाः । पृथिवी ।
 छन्दः । इति । पश्वात् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-
 स्थित्यै । "अग्निः । देवता । इति । उत्तरत् इत्यु-

आजिमयुः युद्धं गताः । ' लडशशाकटायनस्य ' इति जेजुम् ।
 तानित्यादि । गतम् । तस्मात्पशव्या वृहत्य इत्युक्तं भवति ॥

¹⁰मा छन्दः* इत्याद्या द्वादश दक्षिणत उपदधाति तस्मादिति ॥
 पादसङ्ख्यानव्यान्माशब्दान्वयाच्च मासा गृह्यन्ते । दक्षिणावृत इति ।
 दक्षिणायां दिशि आवृत्तिर्यथा दक्षिणभागवृत्तित्वं प्रदक्षिणभागग-
 मन्त्वं मेपादिसंज्ञासंज्ञितगोच्छद्वादशभागस्थितदिवाकरगतिविशेषात्मनां
 मासानां गोच्छभ्रमणनिबन्धनान् प्रदक्षिणा वृत्तिः । प्रतिष्ठित्या
 इति । पृथिव्यादीनां द्वादशानां प्रतिष्ठाहेतुत्वात् ॥

¹¹ओज एवेति ॥ अग्न्यादीनां ओजस्वित्वात् । तस्मादिति ।

ओजो वा अग्निरोजं एवोत्तरतो ध-
त्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति
पङ्क्तिं शब्दसं पद्यन्ते पङ्क्तिं शदक्षरा
वृहती वारहताः पशवो वृहत्यैवा-
स्मै पशूनव रुन्धे वृहती छन्दसाम्
स्वाराज्यं परीयाय यस्यैताः ॥ ९ ॥

त्-तरतः । ओजः । वै । अग्निः । ओजः । एव ।
उत्तरत इत्युत्-तरतः । धत्ते । तस्मात् । उत्तरतो-
भिप्रयायीत्युत्तरतः-अभिप्रयायी । जयति । ¹²प-
ङ्क्तिं शब्दिति पट्-त्रिंशत् । समिति । पद्यन्ते ।
पङ्क्तिं शदक्षरेति पङ्क्तिं शत्-अक्षरा । वृहती । वा-
रहताः । पशवः । वृहत्या । एव । अस्मै । पशून ।
अवेति । रुन्धे । वृहती । छन्दसाम् । स्वाराज्य-
मिति स्व-राज्यम् । परीति । इयाय । यस्य ।

उत्तरस्यां दिशि अभिप्रयाणशीले जयति दुरितानि । 'सुप्यजा-
तौ' इति णिनि., कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

¹²पङ्क्तिं शब्दिति ॥ पङ्क्तिं शब्दं पङ्क्तिं शत् । 'सङ्ख्या' इति पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वम् । वृहत्येति । शतृवद्भावात् 'शतुरनुमः' इति नद्या
उदात्तत्वम्, 'वृहन्महोरूपसङ्ख्यानम्' इति वा । ततः 'उदात्तयगः'

उपधीयन्ते गच्छन्ति स्वाराज्यं स-
प्त बालखिल्याः पुरस्तादुप दधाति
सप्त पश्चात्सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा
द्वाववाञ्चौ प्राणानां सवीर्यत्वाय
मूर्धाऽसि राडिति पुरस्तादुप दधा-

एताः ॥ ९ ॥ उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । गच्छ-
न्ति । स्वाराज्यमिति स्व-राज्यम् । ¹³सप्त । बाल-
खिल्या इति बाल-खिल्याः । पुरस्तात् । उपेति ।
दधाति । सप्त । पश्चात् । सप्त । वै । शीर्षण्याः ।
प्राणा इति प्र-अनाः । द्वौ । अवाञ्चौ । प्राणाना-
मिति प्र-अनानाम् । सवीर्यत्वायेति सवीर्य-त्वा-
यं । ¹⁴मूर्धा । असि । राट् । इति । पुरस्तात् ।

इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्वाराज्यमिति । 'गुणवचनवाह्यादिभ्यः'
इति प्यञ् ॥

¹³बालखिल्या इति ॥ 'मूर्धाऽसि राट्'* इति पुरस्तात्प्रतीचीः
'यन्त्री राट्'* इति सप्त पश्चात् प्राचीः । बालस्थाने खिलां स्वरूपासङ्की-
र्तनान् बालखिल्या इति संज्ञामात्रमिदम् । यद्वा—बालखिल्या
ऋषयः तदात्मनेपठकाः स्तूयन्ते । द्वाविति । तेन शीर्षण्याः प्रा-
णाः सद्गुचायात्मसत्त्वान् संहतिः वक्ष्यत इति ॥

¹⁴समीच इति ॥ परस्परमङ्गनाः तेन चक्षुरादिके द्वेरे सङ्गते

ति यन्त्रीं राडिति पश्चात्प्राणानेवा-
स्मै समीचो दधाति ॥ १० ॥

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत् तदसुरा अ-
कुर्वत् ते देवा एता अक्षण्यास्तो-

उपेति । दधाति । यन्त्रीं । राट् । इति । पश्चात् ।
प्राणानिति प्र-अनान् । एव । अस्मै । समीचः ।
दधाति ॥ १० ॥

अश्वमुषं पुरस्तादुषं वारूहता एताश्वतु-
स्त्रिंशच्च ॥ २ ॥

देवाः । वै । यत् । यज्ञे । अकुर्वत् । तत् ।
असुराः । अकुर्वत् । ते । देवाः । एताः । अक्षण-
यास्तोमीया इत्यक्षण्या-स्तोमीयाः । अपश्यन् ।
ताः । अन्यथा । अनूच्येत्यनु-उच्यं । अन्यथा ।

इति । 'समस्तमिः' इति सम्यादेशे 'चो' इति दीर्घत्वम्, अ-
न्तोदात्तत्वं च ॥

इति पञ्चमे तृतीये द्वितीयोनुवाकः.

अथ चतुर्थी नितिरारभ्यते । तत्राक्षण्यास्तोमीया विधानुमा-
ह—देवा वा इत्यादि ॥ अन्यथेत्यादि । अन्येन क्रमेण स्तोमा-
नुसारिणा मन्त्रानाम्नाय अन्येन क्रमेण मुख्यत्वाद्यनुसारिणा ता
उपदधांचक्रुः । तां च प्रक्रियामसुरा नान्वगच्छन् आम्रायक्रमेणैवो-

मीयां अपश्यन्ता अन्यथाऽनूच्यान्य-
थोपादधत् तदसुरा नान्ववायन्ततो
देवा अभवन्पराऽसुरा यदक्षण्या-
स्तोमीयां अन्यथाऽनूच्यान्यथोपाद-
धाति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्म-

उपेति । अदधत् । तत् । असुराः । न । अन्ववा-
यन्नित्यनु-अवायन् । ततः । देवाः । अभवन् ।
परेति । असुराः । यत् । अक्षण्यास्तोमीया इत्य-
क्षण्या-स्तोमीयाः । अन्यथा । अनूच्येत्यनु-
उच्य । अन्यथा । उपदधातीत्युप-दधाति । भ्रा-
तृव्याभिभूत्या इति भ्रातृव्य-अभिभूत्यै । भवति ।
आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भव-

पादधन । ततः पराभवन् । अन्यथा उपधाने निवन्धनं न 'य-
स्य मुख्यवती' * इत्यादिना दर्शयिष्यति । अत्राक्षण्या अना-
जैवेन वर्तमाना. स्तोमाः त्रिगृदादयो येषु मन्त्रेषु ते अक्षण्या
स्तोमा मन्त्राः तेरुपवेयनया तत्सम्बन्धिन्य दृष्ट्वा अक्षण्या-
स्तोमीयाः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छः । 'आशुस्त्रिगृन्' । इत्यनु-
वाके अष्टदश, 'अग्नेर्भागोति' † इत्यत्र दश । परत्वात्मनेति
स्वयं भूतिमान् सम्पद्यते । मृत्वादिर्लक्षणा तृतीया ॥

ना पराऽस्य धातृव्यो भवत्याशु-
 स्त्रिवृदिति पुरस्तादुपं दधाति यज्ञ-
 मुखं वै त्रिवृत् ॥ ११ ॥ यज्ञमुख-
 मेव पुरस्ताद्वि यातयति व्योम स-
 सप्तदश इति दक्षिणतोऽन्नं वै व्योमा-
 न्नं सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते

ति । आशुः । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । इति ।
 पुरस्तात् । उपेति । दधाति । यज्ञमुखमिति
 यज्ञ-मुखम् । वै । त्रिवृदिति त्रि-वृत् ॥ ११ ॥
 यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । एव । पुरस्तात् । वी-
 ति । यातयति । व्योमेति वि-ओम् । सप्तदश
 इति सप्त-दशः । इति । दक्षिणतः । अन्नम् । वै ।
 व्योमेति वि-ओम् । अन्नम् । सप्तदश इति सप्त-
 दशः । अन्नम् । एव । दक्षिणतः । धत्ते । तस्मात् ।

यज्ञमुखं वा इत्यादि ॥ अत्रैव व्यवस्थापयिष्यते मुख्यवत्य
 पुरस्तादन्नत्वो दक्षिणत प्रतिष्ठावत्य पश्चादोन्नतवत्य उत्तरत
 इति । त्रिवृत्तो यज्ञमुखत्वं वहिष्यमानोपेक्षम् । वियातयत इति ।
 व्यापादयति ॥

अत वै व्योमेति ॥ विविधमनि व्योम्नि । ज्वरत्वरदिना
 उठि गुगु । सप्तदशस्मन्व अन्नसाधनत् सृष्टत्वात् । तस्मा-
 दक्षिणेन अन्नं भुज्यते ॥

मीयां अपदयन्ता अन्यथाऽनूच्यान्य-
थोपादधत् तदसुरा नान्ववायन्ततो
देवा अभवन्पराऽसुरा यदक्षणा-
स्तोमीयां अन्यथाऽनूच्यान्यथोपद-
धाति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्म-

उपेति । अदधत् । तत् । असुराः । न । अन्ववा-
यन्नित्यनु-अवायन् । ततः । देवाः । अभवन् ।
परेति । असुराः । यत् । अक्षणास्तोमीया इत्य-
क्षणा-स्तोमीयाः । अन्यथा । अनूच्येत्यनु-
उच्यं । अन्यथा । उपदधातीत्युप-दधाति । भ्रा-
तृव्याभिभूत्या इति भ्रातृव्य-अभिभूत्यै । भवति ।
आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भव-

पादधत् । ततः पराभवन् । अन्यथा उपधाने निवन्धनं न 'य-
स्य मुख्यवती' * इत्यादिना दर्शयिष्यति । अत्राक्षणा अना-
ज्जेन वर्तमानाः स्तोमाः त्रिपृदादयो येषु मन्त्रेषु ते अक्षणा
स्तोमा मन्त्राः तेरुपवेधनया तत्सम्बन्धिन्य इष्टका अक्षणा-
स्तोमीयाः । गहादेराकृतिगणवाच्छः । 'आशुस्त्रिपृन्'† इत्यनु-
वाके अष्टदश, 'अग्नेर्भागोसि'‡ इत्यत्र दश । मत्वात्मनेति
स्वयं भूतिमान् सम्पद्यते । प्रकृत्यादिकक्षणा तृतीया ॥

ना पराऽस्य ध्रातृव्यो भवत्याशु-
स्त्रिवृदिति पुरस्तादुपं दधाति यज्ञ-
मुखं वै त्रिवृत् ॥ ११ ॥ यज्ञमुख-
मेव पुरस्ताद्वि यातयति व्योम स-
प्तदश इति दक्षिणतोऽन्नं वै व्योमा-
न्नं सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते

ति । आशुः । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । इति ।
पुरस्तात् । उपेति । दधाति । यज्ञमुखमिति
यज्ञ-मुखम् । वै । त्रिवृदिति त्रि-वृत् ॥ ११ ॥
यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । एव । पुरस्तात् । वि-
ति । यातयति । व्योमेति वि-ओम् । सप्तदश
इति सप्त-दशः । इति । दक्षिणतः । अन्नम् । वै ।
व्योमेति वि-ओम् । अन्नम् । सप्तदश इति सप्त-
दशः । अन्नम् । एव । दक्षिणतः । धत्ते । तस्मात् ।

यज्ञमुखं वा इत्यादि ॥ अत्रैव व्यवस्थापयिष्यते मुख्यवत्यः
पुरस्तादन्नवत्सो दक्षिणत प्रतिष्ठावत्य पश्चादोन्नतवत्यः उत्तरत
इति । त्रिवृतो यज्ञमुखत्वं बहिष्पवमानापेक्षम् । पियातयत इति ।
व्यापादयति ॥

अन्नं वै व्योमेति ॥ विविधयति व्योम्नि । ज्वरत्वरदिना
उठि गुग. । सप्तदशस्मजत्व अन्नसाधनत् सृष्टत्वात् । तस्मा-
दक्षिणेन अन्नं भुज्यते ॥

तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते धरुणं एक-
 विंश इति पश्चात्प्रतिष्ठा वा एक-
 विंशः प्रतिष्ठित्यै भान्तः पञ्चदश
 इत्युत्तरत ओजो वै भान्त ओजः
 पञ्चदश ओज एवोत्तरतो धत्ते त-
 स्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति प्रतू-

दक्षिणेन । अन्नम् । अद्यते । 'धरुणः । एकविंश
 इत्येक-विंशः । इति । पश्चात् । प्रतिष्ठेति प्रति-
 स्था । वै । एकविंश इत्येक-विंशः । प्रतिष्ठी-
 त्या इति प्रति-स्थित्यै । भान्तः । पञ्चदश इति
 पञ्च-दशः । इति । उत्तरत इत्युत्-तरतः । ओजः ।
 वै । भान्तः । ओजः । पञ्चदश इति पञ्च-दशः ।
 ओजः । एव । उत्तरत इत्युत्-तरतः । धत्ते । त-
 स्मात् । उत्तरतोभिप्रयायीत्युत्तरतः-अभिप्रयायी ।
 जयति । प्रतूर्तिरिति प्र-तूर्तिः । अष्टादश इत्यष्टा-

प्रतिष्ठा वा इति ॥ पञ्चा सृष्टत्वात् ॥

भान्त भानशील इन्द्र ॥ पञ्चदशस्य ओजस्थानात् उरसो
 बाहुभ्या चोत्पत्ति ॥

द्वौ त्रिवृताविति ॥ द्वे नवने अष्टदशेति । अनुपूर्वं अ-
 नुक्रमेण ॥

तिरष्टादश इति पुरस्तात् ॥ १२ ॥
 उपं दधाति द्वौ त्रिवृतावभिपूर्वं यज्ञ-
 मुखे वि यातयत्यभिवर्तस्सविंश
 इति दक्षिणतोऽन्नं वा अभिवर्तोऽ-
 न्नं सविंशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते
 तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते वर्चो ह्यवि-
 ंश इति पश्चाद्यद्विंशतिर्दे तेन

दशः । इति । पुरस्तात् ॥ १२ ॥ उपेति । दधाति । द्वौ ।
 त्रिवृताविति त्रि-वृता । अभिपूर्वमित्यभि-पूर्वम् ।
 यज्ञमुख इति यज्ञ-मुखे । वीति । यातयति ।
 अभिवर्त इत्यभि-वर्तः । सविंश इति स-विं-
 शः । इति । दक्षिणतः । अन्नम् । वै । अभिवर्त
 इत्यभि-वर्तः । अन्नम् । सविंश इति स-विं-
 शः । अन्नम् । एव । दक्षिणतः । धत्ते । तस्मात् ।
 दक्षिणेन । अन्नम् । अद्यते । वर्चः । ह्यविंशः ।
 इति । पश्चात् । यत् । विंशतिः । द्वे इति । ते-

अभिवर्तस्सामविशेषः । अपरपक्ष इत्येके । सविशो विंशति-
 स्तोत्रियासहितः स्तोमः । तयोरन्नमाधनत्वात् अन्नत्वम् । गतमन्यत् ॥

यदिति ॥ यस्मादन्नं विंशतिः सन्ति तेन द्वे विराजौ दशके ।

विराजौ यद्दे प्रतिष्ठा तेन विराजो-
रेवाभिपूर्वमन्नाद्ये प्रति तिष्ठति त-
पो नवदश इत्युत्तरतस्तस्मात्सव्यः
॥ १३ ॥ हस्तयोस्तपस्वितरो यो-
निश्चतुर्विंश इति पुरस्तादुप दधा-

न । विराजाविति वि-राजौ । यत् । द्वे इति । प्र-
तिष्ठेति प्रति-स्था । तेन । विराजोरिति वि-रा-
जौः । एव । अभिपूर्वमित्यभि-पूर्वम् । अन्नाद्य
इत्यन्न-अद्ये । प्रतीति । तिष्ठति । तपः । नवदश
इति नव-दशः । इति । उत्तरत इत्युत्-तरतः ।
तस्मात् । सव्यः ॥ १३ ॥ हस्तयोः । तपस्वितर
इति तपस्वि-तरः । ^{१०}योनिः । चतुर्विंश इति
चतुः-विंशः । इति । पुरस्तात् । उपेति । दधा-
ति । चतुर्विंशत्यक्षरेति चतुर्विंशति-अक्षरा ।

यस्मादत्र द्वे स्त तेन प्रतिष्ठा । तेन विराजोः द्वयोरभिपूरं प्रति अ-
न्नाद्यर्थे विराजोऽन्नत्वान् । निमित्तात्मसमी ॥

^१सव्य इति ॥ हस्तयोर्मध्ये मन्त्रो दक्षिणः तपस्वितरः ।
तपः दु.सम् । प्रभूतनरोपकारक इत्यर्थः ॥

^{१०}चतुर्विंशत्यक्षरेत्यादि ॥ गनम् । पवमानाभिप्रायं गायत्र्या
यज्ञमुपत्वम् ॥

ति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गाय-
त्री यज्ञमुखं यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि-
यातयति गर्भाः पञ्चविंश इति दक्षि-
णतोऽन्नं वै गर्भा अन्नं पञ्चविंशोऽ-
न्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणे-
नान्नमद्यत् ओजस्त्रिणव इति पश्चा-
दिमे वै लोकास्त्रिणव एष्वेव लोकेषु
प्रति तिष्ठति संभरणत्रयोविंश
इति ॥ १४ ॥ उत्तरतस्तस्मात्सुव्यो

गायत्री । गायत्री । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् ।
यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । एव । पुरस्तात् ।
वीति । यातयति । गर्भाः । पञ्चविंश इति पञ्च-
विंशः । इति । दक्षिणतः । अन्नम् । वै । गर्भाः ।
अन्नम् । पञ्चविंश इति पञ्च-विंशः । अन्नम् ।
एव । दक्षिणतः । धत्ते । तस्मात् । दक्षिणेन । अ-
न्नम् । अद्यते । ओजः । त्रिणव इति त्रि-नवः ।
इति । पश्चात् । इमे । वै । लोकाः । त्रिणव इति
त्रि-नवः । एषु । एव । लोकेषु । प्रतीति । ति-
ष्ठति । संभरण इति सं-भरणः । त्रयोविंश
इति त्रयः-विंशः । इति ॥ १४ ॥ उत्तरत इ-

अग्नेर्भागोसीति पुरस्तादुप^१ दधाति
 यज्ञमुखं वा अग्निर्यज्ञमुखं दीक्षा
 यज्ञमुखं ब्रह्म यज्ञमुखं त्रिवृद्यज्ञमु-
 खमेवं पुरस्ताद्वि यातयति नृचक्ष-
 सां भागोसीति दक्षिणतश्शुश्रुवाः-
 सो वै नृचक्षसोऽन्नं धाता जातायैवा-
 स्मा अन्नमपि दधाति तस्माज्जासो-

'अग्नेः । भागः । अग्निः । इति । पुरस्तात् ।
 उपेति । दधाति । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् ।
 वै । अग्निः । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । दीक्षा ।
 यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । ब्रह्म । यज्ञमुखमिति
 यज्ञ-मुखम् । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । यज्ञमुखमिति
 यज्ञ-मुखम् । एव । पुरस्तात् । वीति । यातयति ।
 नृचक्षसामिति नृ-चक्षसाम् । भागः । अग्निः ।
 इति । दक्षिणतः । शुश्रुवाःसंः । वै । नृचक्षसु
 इति नृ-चक्षसः । अन्नम् । धाता । जातार्यम् । एव ।

^१अग्नेर्भागोसीत्यादि ॥ अग्निदीक्षामन्त्रः । त्रिवृतां यज्ञमुखम्
 आरम्भभावित्वात् । यज्ञमुखमेवेत्यादि । गतम् ॥

^२शुश्रुवांस इति ॥ श्रुताध्ययनसम्पन्नाः शुश्रुवांसः । ते चान्न-

त्रमत्ति जनित्रं स्पृतं सप्तदश-
स्तोम इत्याहानं वै जनित्रम् ॥ १६
अत्रं सप्तदशोन्नमेव दक्षिणतो धत्ते
तस्माद्दक्षिणेनात्रमद्यते मित्रस्य
भागोसीति पश्चात्प्राणो वै मित्रो-
पानो वरुणः प्राणापानावेवास्मि-

अस्मै । अत्रंम् । अपीति । दधाति । तस्मात् ।
जातः । अत्रंम् । अत्ति । जनित्रंम् । स्पृतम् । स-
प्तदश इति सप्त-दशः । स्तोमः । इति । आह ।
अत्रंम् । वै । जनित्रंम् ॥ १६ ॥ अत्रंम् । सप्तदश
इति सप्त-दशः । अत्रंम् । एव । दक्षिणतः । धत्ते ।
तस्मात् । दक्षिणेन । अत्रंम् । अद्यते । मित्रस्य ।
भागः । असि । इति । पश्चात् । प्राण इति प्र-
अनः । वै । मित्रः । अपान इत्यप-अनः । वरु-
णः । प्राणापानाविति प्राण-अपानौ । एव । अ-
स्मिन् । दधाति । द्विवः । वृष्टिः । वाताः । स्पृताः ।

वन्तः अत्रं धाता धारकत्वात् । जातयेव जन्मकाल एव जात-
मात्र एव अत्रजन्महेतुः सप्तदशोऽन्नस्य साधनम् ॥

प्राणो वा इत्यादि ॥ गतम् ॥

न्दधाति दिवो वृष्टिर्वातांस्स्पृता एक-
 विंशस्तोम इत्याह प्रतिष्ठा वा
 एकविंशः प्रतिष्ठित्या इन्द्रस्य
 भागोसीत्युत्तरत ओजो वा इन्द्र
 ओजो विष्णुरोजः क्षत्रमोजः पञ्च-
 दशः ॥ १७ ॥ ओजं एवोत्तरतो ध-
 त्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति
 वसूनां भागोसीति पुरस्तादुपं द-

एकविंश इत्येक-विंशः । स्तोमः । इति ।
 आह । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । वै । एकविंश इ-
 त्येक-विंशः । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ।
 'इन्द्रस्य । भागः । असि । इति । उत्तरत इत्युत्-
 तरतः । ओजः । वै । इन्द्रः । ओजः । विष्णुः ।
 ओजः । क्षत्रम् । ओजः । पञ्चदश इति पञ्च-द-
 शः ॥ १७ ॥ ओजः । एव । उत्तरत इत्युत्-
 तः । धत्ते । तस्मात् । उत्तरतोभिप्रयायीत्युत्तरतः-
 'अभिप्रयायी । जयति । 'वसूनाम् । भागः । अ-

१ ब्रह्मेन्द्रविष्णुक्षत्रपञ्चदशा ओजोवल्हेतवः । गनमन्यन् ॥

२ वसुस्त्रचतुर्विंशानां यज्ञमुखत्वं प्रधानसाधनत्वात् मुख्यत्वात् ॥

धाति यज्ञमुखं वै वसवो यज्ञमुखं
 रुद्रा यज्ञमुखं चतुर्विंशो यज्ञमु-
 खमेव पुरस्ताद्धि यातयत्यादित्या-
 नां भागोसीति दक्षिणतोन्नं वा आ-
 दित्या अन्नं मरुतोन्नं गर्भा अन्नं प-
 श्चविंशोन्नमेव दक्षिणतो धत्ते त-
 स्मादक्षिणेनान्नमद्यतेऽदित्यै भागः

सि । इति । पुरस्तात् । उपेति । दधाति । यज्ञ-
 मुखमिति यज्ञ-मुखम् । वै । वसवः । यज्ञमुख-
 मिति यज्ञ-मुखम् । रुद्राः । यज्ञमुखमिति यज्ञ-
 मुखम् । चतुर्विंश इति चतुः-विंशः । यज्ञमु-
 खमिति यज्ञ-मुखम् । एव । पुरस्तात् । वीति ।
 यातयति । आदित्यानाम् । भागः । अस्ति । इति ।
 दक्षिणतः । अन्नम् । वै । आदित्याः । अन्नम् ।
 मरुतः । अन्नम् । गर्भाः । अन्नम् । पञ्चविंश इ-
 ति पञ्च-विंशः । अन्नम् । एव । दक्षिणतः । ध-
 त्ते । तस्मात् । दक्षिणेन । अन्नम् । अद्यते । अ-

आदित्यमरूपश्वविशाना यज्ञद्वारेणाजमाघनत्वं . गर्भा अप्यन्न-
 साधकाः ॥

अदितिभूपत्रिगवाश्च यज्ञद्वारेण प्रतिघोहनवः ॥

॥ १८ ॥ असीति पश्चात्प्रतिष्ठा वा
 अदितिः प्रतिष्ठा पूषा प्रतिष्ठा त्रि-
 णवः प्रतिष्ठित्यै देवस्य सवितुर्भा-
 गोसीत्युत्तरतो ब्रह्म वै देवससविता
 ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्म चतुष्टोमो ब्रह्मव-
 र्चसमेवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरोर्धो
 ब्रह्मवर्चसितरस्सावित्रवती भवति

दित्यै । भागः ॥ १८ ॥ असि । इति । पश्चात् ।
 प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । वै । अदितिः । प्रतिष्ठेति
 प्रति-स्था । पूषा । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । त्रिणव
 इति त्रि-नवः । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ।
 ० देवस्य । सवितुः । भागः । असि । इति । उत्त-
 रत इत्युत्-तरतः । ब्रह्म । वै । देवः । सविता ।
 ब्रह्म । बृहस्पतिः । ब्रह्म । चतुष्टोम इति चतुः-स्तो-
 मः । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । एव । उत्तरत
 इत्युत्-तरतः । धत्ते । तस्मात् । उत्तर इत्युत्-तरः ।
 अर्धः । ब्रह्मवर्चसितर इति ब्रह्मवर्चसि-तरः । सा-

० सवितृबृहस्पतिचतुष्टोमानां बृहत्त्वाद्ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मवर्चसितरः
 प्रबृहत्सम्भाव्यफल्ग्वत्त्वाद्बृहत्त्वम् । इतरस्मात् ॥

० सावित्रवतीनि ॥ सावित्रेणानेन मन्त्रेण तद्धती । तस्माद्वास-

प्रसूत्यै तस्माद्ब्राह्मणानामुदीची स-
निः प्रसूता धृत्रश्वंतुष्टोम इति पुर-
स्तादुषं दधाति यज्ञमुखं वै धृत्रः
॥ १९ ॥ यज्ञमुखं चतुष्टोमो यज्ञमुख-

वित्रवतीति सावित्र-वती । भवति । प्रसूत्या इति
प्र-सूत्यै । तस्मात् । ब्राह्मणानाम् । उदीची । सनिः ।
प्रसूतेति प्र-सूता । ¹⁰धृत्रः । चतुष्टोम इति चतुः-
स्तोमः । इति । पुरस्तात् । उपेति । दधाति । यज्ञ-
मुखमिति यज्ञ-मुखम् । वै । धृत्रः ॥ १९ ॥ यज्ञ-
मुखमिति यज्ञ-मुखम् । चतुष्टोम इति चतुः-स्तो-
मः । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । एव । पुरस्तात् ।
वीति । यातयति । ¹¹यावानाम् । भागः । अस्ति ।

णानामुत्तरस्यां दिशि सनिर्याच्चा तथा प्रशस्तया । 'अनिग-
न्तोश्चतौ' इति उदीचीशब्दे गते प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रसूतेत्यत्र
'गतिरनन्तरः' इति ॥

¹⁰धृत्रः धारयिता अग्निष्टोम. स यज्ञाना मुखं चतुष्टोमो वा
समष्टिस्तोत्रीयः स्तोमः । तस्य यज्ञमुखत्वं यज्ञमुखभूतत्रिवृदात्मक-
त्वान् । चत्वारः श्लोमाः परिमाणमस्येति आभिर्यज्ञसाध्यत्वम् । पूर्व-
वत् 'द्विगोः' इति लुकि, 'स्तोमे ङविधिः' इति ङः ॥

¹¹यावानामिति ॥ यावा यानशीलवान् । यातेरौणादिको व-
प्रत्ययः । नञिवयुक्तन्यायेन यावसदृशा अर्धमासा अयावा आ-

मेव पुरस्ताद्वि यांतयति यावांतां
 भागोसीति दक्षिणतो मासा वै या-
 वा अर्धमासा अयावास्तस्माद्दक्षि-
 णावृतो मासा अन्नं वै यावा अन्नं
 प्रजा अन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मा-
 दक्षिणेनान्नमद्यत ऋभूणां भागो-
 सीति पश्चात्प्रतिष्ठित्यै विवर्तोष्टाच-
 त्वारिःश इत्युत्तरतोऽनयोर्लोकयो-

इति । दक्षिणतः । मासाः । वै । यावाः । अर्धमासा
 इत्यर्ध-मासाः । अयावाः । तस्मात् । दक्षिणावृत
 इति दक्षिणा-आवृतः । मासाः । अन्नम् । वै । या-
 वाः । अन्नम् । प्रजा इति प्र-जाः । अन्नम् । एव ।
 दक्षिणतः । धत्ते । तस्मात् । दक्षिणेन । अन्नम् ।
 अद्यते । ११ ऋभूणाम् । भागः । असि । इति ।
 पश्चात् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । विव-
 र्त इति वि-वर्तः । अष्टाचत्वारिःश इत्यष्टा-

गन्तारः तमनुगन्तारश्चेत्यर्थः । दक्षिणावृत इति व्याख्यातम्* ।
 अन्नस्य हेतवो यावा अयावाश्च प्रजाश्चान्नेतुजाः ॥

१२प्रतिष्ठित्या इति ॥ प्राधान्यात् । समीर्यत्वाय समानवीर्यत्वाय ।

स्सवीर्यत्वायं तस्मादिमौ लोकौ स-
मावंदीर्यौ ॥ २० ॥ यस्य मुख्यव-
तीः पुरस्तादुपधीयन्ते मुख्यं एव
भवत्याऽस्य मुख्यो जायते यस्यान्न-
वतीर्दक्षिणतोत्पन्नमाऽस्यान्नादो जा-

चत्वारिंशः । इति । उत्तरत इत्युत्-तरतः । अ-
नयोः । लोकयोः । सवीर्यत्वायेति सवीर्य-त्वायं ।
तस्मात् । इमौ । लोकौ । समावंदीर्याविति समा-
वत्-वीर्यौ ॥ २० ॥ "यस्यं । मुख्यवतीरिति मु-
ख्य-वतीः । पुरस्तात् । उपधीयन्त इत्युप-धीय-
न्ते । मुख्यः । एव । भवति । एति । अस्य । मु-
ख्यः । जायते । यस्यं । अन्नवतीरित्यन्न-वतीः ।
दक्षिणतः । अत्ति । अन्नम् । एति । अस्य । अ-
न्नाद इत्यन्न अदः । जायते । "यस्यं । प्रतिष्ठाव-

इदमपि श्रुतिप्रामाण्यादेव । समावंदीर्यौ समवीर्यौ । 'समा-
दावतुप्' इति आवतुप्प्रत्ययः ॥

¹³यस्येत्यादि ॥ मुत्तशब्देन या स्तुतिः तद्वत्यः पुरस्तादिष्टका
उपधीयन्ते सप्त । अयं मुख्यो भवति । आजायते चास्य मुख्यः
पुत्रः अन्नादः अन्नादनवान् । तेन सहासावन्नमति । आजायते चा-
स्यान्नादः पुत्रः ॥

¹⁴प्रतिष्ठावतीः प्रतिस्थितिमत्यः सप्त । प्रतितिष्ठत्येवायम् ॥

यत्ते यस्य प्रतिष्ठावतीः पश्चात्प्रत्येव
 तिष्ठति यस्यौजस्वतीरुत्तरत ओ-
 जस्व्येव भवत्यास्यौजस्वी जायतेऽ-
 र्को वा एष यदग्निस्तस्यैतदेव स्तो-
 त्रमेतच्छ्रुत्वा यदेषा विधा ॥ २१ ॥
 विधीयतेऽर्क एव तदक्यमनु विधी-

तीरिति प्रतिष्ठा-वतीः । पश्चात् । प्रतीति । एव ।
 तिष्ठति । 'यस्य । ओजस्वतीः । उत्तरत इत्युत्-
 तरतः । ओजस्वी । एव । भवति । एति । अ-
 स्य । ओजस्वी । जायते । ^{१५}अर्कः । वै । एषः ।
 यत् । अग्निः । तस्य । एतत् । एव । स्तोत्रम् ।
 एतत् । श्रुत्वा । यत् । एषा । विधेति वि-धा ॥
 २१ ॥ विधीयत् इति वि-धीयते । अर्कं । एव ।

^{१५}यस्यौजस्वतीरिति ॥ न्यार्थवादवत्य' मत्त । अयमोत्तरती
 भवति । आनायने चास्य ओजस्वी पुत्र ॥

^{१६}अर्क इति ॥ अर्चनीयो योऽग्निः स्तोत्रे स्तोत्राय शस्त्रैश्च
 शास्त्राय तस्यास्य एतदेव स्तोत्र एतदेव शस्त्र यदेषा विधा वि-
 धीयते यथोक्तमुच्यवत्याशुभाननवार विधेते । तदेतमर्थं अर्चनीयं
 अनु अग्निमुद्दिश्य तन्त्यांके अर्चनीयं एषा विधा विधीयते ।
 'चक्रोः कुदिष्यतो' इति दुत्तम्, उभयत्र ॥

यतेऽत्यन्नमास्यान्नादो जायते यस्यै-
पा विधा विधीयते य उ चैनामेवं
वेद सृष्टीरुपं दधाति यथासृष्टमे-
वार्व रुन्धे न वा इदं दिवा न न-
क्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा एता व्यु-

तत् । अर्क्यम् । अनु । वीति । धीयते । ¹⁷अत्ति ।
अन्नम् । एति । अस्य । अन्नाद इत्यन्न-अदः ।
जायते । यस्य । एपा । विधेति वि-धा । विधी-
यत इति वि-धीयते । यः । उ । च । एनाम् ।
एवम् । वेदं । ¹⁸सृष्टीः । उपेति । दधाति । यथा-
सृष्टमिति यथा-सृष्टम् । एव । अवेति । रुन्धे ।
¹⁹न । वै । इदम् । दिवा । न । नक्तम् । आसीत् ।

¹⁷अथास्या विधायाः फलमाह—अत्तीत्यादि ॥ यस्य यज-
मानस्येपा विधा विधीयते । यश्चाप्येनां विधां उपधानविधां वेदेति ॥

¹⁸सृष्टीरिति ॥ 'एकयाऽस्तुवत '* इत्याद्याः सप्तदश । चतस्रो
दक्षिणैस्त उपदधाति । अथ तिस्रः । अथ चतस्रो दक्षिणादंसान्
दक्षिणां श्रोगि अम्यायातयति । यथा सृष्टमिति । यथा वै
मन्त्रेषु सृष्टिमत्तया सृष्टं प्रजादिकं तदेव फलं अवरुन्धे ॥

• ¹⁹न वा इत्यादि ॥ व्युष्टीनां विधिः । इदं सर्वं अव्यावृत्तं
अविभक्तरूपमेवासीत् । न वै तदानीं दिवाऽऽसीत्, न च नक्तमा-

एरपश्यन्ता उपादधत् ततो वा इदं
व्यौच्छद्यस्यैता उपधीयन्ते व्येवास्मा
उच्छत्यथो तम एवार्प हते ॥ २२ ॥

अव्यावृत्तमित्यवि-आवृत्तम् । ते । देवाः । एताः ।
व्युष्टीरिति वि-उष्टीः । अपश्यन् । ताः । उपेति ।
अदधत् । ततः । वै । इदम् । वीति । औच्छत् ।
यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । वी-
ति । एव । अस्मै । उच्छति । अथो इति । तमः ।
एव । अपेति । हते ॥ २२ ॥

वै जनित्रं पञ्चदशोदित्यै भागो वै धर्त्रस्समा-
वद्दीयौ विधा ततो वा इदं चतुर्दश च ॥ ४ ॥

सीत्, एकरूपमन्धंतममिवाभवत् । देवानामस्तित्वात् तेषां व्या-
मोहमात्रमिदं, न विश्वत्रिलय इत्येके । देवात्मानोपि विश्वत्रिलये
विद्यन्ते नित्यत्वादित्यग्रे । ते देवा इत्यादि । ' इयमेव सा या '*
इत्यादयो व्युष्टयः पञ्चदश, मिस्र तिस्रो दिक्षु तिस्रो मध्ये
व्युष्टिभिश्चितिरवाप्यते । व्यौच्छदिति । अपहनतमरुं विभातमा-
सीत् । उच्छी विवासे । व्येवास्मा इति । सर्वज्ञ अस्य विभात-
भेन भवति । व्यावृत्तमेव सर्वं भासते । अथो अपि च तमस्म-
दृशं एतं सर्वं पापं हन्त्येव १, व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

इति पञ्चमं तृतीये चतुर्थोऽनुवाकः.

अग्नेर्नृचक्षसां जनित्रं मित्रस्ये
 न्द्रस्य वसूनामादित्यानामदित्यै दे-
 वस्य सवितुस्सावित्रवती धृत्रो यावा
 नामृभूणां विवृत्तश्वतुर्दश ॥
 अग्नें जातान्प्रणुं दानस्सपत्नानिति पु-
 रस्तादुप दधाति जातानेव भ्रातृव्या-
 न्प्रणुं दते सहसा जातानिति पश्चा-
 ज्जनिष्यमाणानेव प्रति नुदते चतु-

अग्नें । जातान् । प्रेति । नुदु । नः । सपत्नान् ।
 इति । पुरस्तात् । उपेति । दधाति । जातान् ।
 एव । भ्रातृव्यान् । प्रेति । नुदते । सहसा । जा-
 तान् । इति । पश्चात् । जनिष्यमाणान् । एव ।
 प्रतीति । नुदते । चतुश्चत्वारिंश इति चतुः-
 चत्वारिंशः । स्तोमः । इति । दक्षिणतः । ब्रह्म-
 तर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । वै । चतुश्चत्वारिंश

अग्नें जातानित्यादिरसपत्नाना विधि । पञ्चम्या चित्तौ असप-
 त्त्वं आत्मनः आत्मीयानां च याभिः क्रियते ताः असपत्नाः पञ्च ।
 जातान्नाशयति, जनिष्यमाणान् प्रणुदते प्रतीपमुत्पत्त्या नुदते उत्पत्ति-
 निरोधं करोति ॥

ब्रह्मवर्चसहेतुः चत्वारिंशः । गतमन्यत् ॥

श्रुत्वारिंशस्स्तोम इति दक्षिणतो
 ब्रह्मवर्चसं वै चतुश्रुत्वारिंशो ब्र-
 ह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्द-
 क्षिणोर्धो ब्रह्मवर्चसितरप्पोडशस्तो-
 म इत्युत्तरत्त ओजो वै षोडश ओजं
 एवोत्तरतो धत्ते तस्मात् ॥ २३ ॥
 उत्तरतोऽभिप्रयायी जयति वज्रो
 वै चतुश्रुत्वारिंशो वज्रं षोडशो

इति चतुः-चत्वारिंशः । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-
 वर्चसम् । एव । दक्षिणतः । धत्ते । तस्मात् । द-
 क्षिणः । अर्धः । ब्रह्मवर्चसितर इति ब्रह्मवर्चसि-
 तरः । षोडशः । स्तोमः । इति । उत्तरत्त इत्युत्-
 तरतः । ओजः । वै । षोडशः । ओजः । एव ।
 उत्तरत्त इत्युत्तरतः । धत्ते । तस्मात् ॥ २३ ॥
 उत्तरतोऽभिप्रयायीत्युत्तरतः-अभिप्रयायी । जयति ।
 वज्रः । वै । चतुश्रुत्वारिंश इति चतुः-चत्वारिं-
 शः । वज्रः । षोडशः । यत् । एते इति । इष्टके

वज्रो वा इत्यादि ॥ चतुश्रुत्वारिंशष्ोडशश्च वज्रतुल्यो सप-
 तानां नाशने । एते इति दक्षिणोत्तरे उच्येते । जातांश्रिणि ।
 पूर्वपश्चिमाम्यां जातान् जनिष्यमाणांश्च भ्रातृव्यान् प्रणुद्य निषीद्य

यदेते इष्टके उपदधाति ज्ञाताःश्चैव
 जनिप्यमाणाःश्च भ्रातृव्यान्प्रणुद्य
 वज्रमनु प्र हरति स्तृत्यै पुरीपवतीं
 मध्य उप दधाति पुरीपं वै मध्य-
 मात्मनस्सात्मानमेवाग्निं चिनुते सा-
 त्माऽमुष्मिन्लोके भवति य एवं वे-

इति । उपदधातीत्युप-दधाति । ज्ञातान् । च ।
 एव । जनिप्यमाणान् । च । भ्रातृव्यान् । प्रणु-
 द्येति प्र-नुद्यं । वज्रम् । अनुं । प्रेति । हरति ।
 स्तृत्यै । 'पुरीपवतीमिति पुरीप-वतीम् । मध्ये ।
 उपेति । दधाति । पुरीपम् । वै । मध्यम् । आ-
 त्मनः । सात्मानमिति स-आत्मानम् । एव । अ-
 ग्निम् । चिनुते । सात्मेति स-आत्मा । अमुष्मिन् ।

एताभ्यां दक्षिणोत्तराभ्या वज्रमनुप्रहरति स्तृत्ये मरणाय । स्तृ-
 णोतिः ह्रस्वान्तस्सौवादिकः ॥

'पुरीपवतीमिति ॥ 'एधिव्या. पुरीपमस्य सो नाम'* इति
 पुरुषवतीं पुरुषशब्दवती पुरीपसंहितां वा कृत्वा उपदधाति । पुरी-
 पं हि मध्यमात्मन आग्निशरीरस्य मध्यः । तस्मात्सात्मानमग्निं चिनुते
 आत्मानं च चिनुत इत्यर्थः । एवं वेदिना अमुष्मिन् लोके सात्मा
 भवति फलान् व्याप्तान् भवति ॥

द्वैता वा असपत्ना नामेष्टका यस्यै-
ता उपधीयन्ते ॥ २४ ॥ नास्य स-
पत्नो भवति पशुर्वा एष यदग्निर्वि-
राज उक्तमायां चित्यामुप दधाति

लोके । भवति । यः । एवम् । वेदं । एताः । वै ।
असपत्नाः । नाम । इष्टकाः । यस्य । एताः । उ-
पधीयन्त इत्युप-धीयन्ते ॥ २४ ॥ न । अस्य ।
सपत्नः । भवति । पशुः । वै । एषः । यत् । अ-
ग्निः । विराज इति वि-राजः । उक्तमायामित्युत्-
तमायाम् । चित्याम् । उपेति । दधाति । विराज-
मिति वि-राजम् । एव । उक्तमामित्युत्-तमाम् ।
पशुपुं । दधाति । तस्मात् । पशुमानिति पशु-

एता वा इत्यादि । गतम् ॥

पशुर्वा इत्यादि ॥ पशुर्धिक. [शुर्धिकः] निषेरादिक्रमेणोत्पाद्य-
त्वात् वा पशुः । तस्मात्पश्वात्मन्यस्मिन् उक्तमायां चित्यां पञ्चम्यां चित्तौ
विराज उपदधाति 'एवउन्दः'* इत्याद्या चत्वारिंशत् दश
दश दिक्षु मध्ये विराजः चत्वारिंशदक्षरत्वात् । उक्तमन्वमासां विरा-
जनहेतुत्वान् वा, विराजोऽन्नस्य हेतुन्याडा । उक्तमशब्द उज्ज्यादि-
रन्तोदात्तः । विराजमेवेति । प्रभूतमक्षम् । उक्तमामिति । ब्राह्म-
णादिभ्योपि उद्गतनमां उज्ज्वलतामा 'भुङ्क्ते' इत्यादिकां वाचं

विराजमेवोत्तमां पशुपुं दधाति त-
 स्मात्पशुमानुत्तमां वाचं वदति द-
 शदृशोपं दधाति सवीर्यत्वायाक्षण-
 योपं दधाति तस्मादक्षण्या पशवोऽ-
 ज्ञानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै यानि
 वै छन्दांसि सुवर्ग्याण्यासन्तैर्देवा-

मान् । उत्तमामित्युत्-तमाम् । वाचम् । वदति ।
 'दशदृशेति दशं-दृश । उपेति । दधाति । सवी-
 र्यत्वायेति सवीर्य-त्वायं । ^१अक्षण्या । उपेति । दृ-
 धाति । तस्मात् । अक्षण्या । पशवः । अज्ञानि ।
 प्रेति । हरन्ति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ।
^२यानि । वै । छन्दांसि । सुवर्ग्याणीति सुवः-र्ग्या-
 नि । आसन् । तैः । देवाः । सुवर्गमिति सुवः-

वदति पशुमान्यः कश्चिदपि । यद्वा—पशुमान् ब्राह्मणः उत्तमां 'ओं
 श्रावण' इत्यादिनां वाचं वदति । 'दस्यनुङ्ग्याम्' इति मत्तुप उदात्तत्वम् ॥

^१सवीर्यत्वायेति ॥ विराट्सङ्ग्यापूरणात् विराट्सवीर्यत्वं, ऊनत्वे
 हि नोवीर्यत्वं स्यात् ॥

^२अक्षगयेत्यादि ॥ गतम्* ॥

*यानिवा इत्यादि ॥ स्वर्गमनस्य योग्यतावन्ति स्वर्ग्याणि ।

स्सुवर्गं लोकमायन्तेन रूपयः ॥२५॥
 अश्राम्यन्ते तपोतप्यन्त तानि तप-
 साऽपश्यन्तेभ्य एता इष्टका निरमि-
 मतेवश्छन्दो वरिवश्छन्द इति ता
 उपादधत् ताभिर्वै ते सुवर्गं लोक-
 मायन् यदेता इष्टका उपदधाति

गम् । लोकम् । आयन् । तेन । रूपयः ॥ २५ ॥ अ-
 श्राम्यन् । ते । तपः । अतप्यन्त । तानि । तपसा ।
 अपश्यन् । तेभ्यः । एताः । इष्टकाः । निरिति । अ-
 मिमत । एवं । छन्दः । वरिवः । छन्दः । इति ।
¹⁰ताः । उपेति । अदधत् । ताभिः । वै । ते । सु-
 वर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । आयन् । यत् ।
 एताः । इष्टकाः । उपदधातित्युप-दधाति । या-
 नि । एव । छन्दाश्सि । सुवर्ग्याणीति सुवः-

‘गोद्वचचः’ इति यत् । यानि सर्वाणि छन्दांसि तदेवास्वर्ग
 गताः । तेन छन्दसां स्वर्गगमनहेतुना ऋषयोऽश्राम्यन् प्रणिधा-
 नेन यत्नं कृतवन्तः तदवस्थानं ज्ञातुम् । तस्मात् ज्ञात्वा तल्लाभाय
 तपोऽनप्यन्त । तपस्तानि तेन तपसा दृष्टवन्तः । तपस्तानि दृष्ट्वा
 तेभ्य एता इष्टका विराङ्गजा निरमिमन उत्पादितवन्तः । एमन्ना-
 दित्वादेव पररूपत्वम् ॥

¹⁰ता इत्यादि ॥ गतम् ॥

यान्येव छन्दासि सुवर्ग्याणि तैरेव
 यजमानस्सुवर्गं लोकमिति यज्ञेन
 वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता-
 स्स्तोमभागैरेवासृजत् यत् ॥ २६ ॥
 स्तोमभागा उपदधाति प्रजा एव
 तद्यजमानस्सृजते बृहस्पतिर्वा ए-

ग्यानि । तैः । एव । यजमानः । सुवर्गमिति सु-
 वः—गम् । लोकम् । एति । "यज्ञेन" । वै । प्रजा-
 पतिरिति प्रजा—पतिः । प्रजा इति प्र—जाः । अ-
 सृजत् । ताः । स्तोमभागैरिति स्तोम—भागैः । ए-
 व । असृजत् । यत् ॥ २६ ॥ स्तोमभागा इति
 स्तोम—भागाः । उपदधातीत्युप—दधाति । प्रजा-
 इति प्र—जाः । एव । तत् । यजमानः । सृजते ।
 बृहस्पतिः । वै । एतत् । यज्ञस्य । तेजः । समि-
 ति । अभरत् । यत् । स्तोमभागा इति स्तोम—
 भागाः । यत् । स्तोमभागा इति स्तोम—भागाः ।
 उपदधातीत्युप—दधाति । सतेजसमिति स—तेज-
 सम् । एव । अग्निम् । चिनुते । "बृहस्पतिः । वै ।

^{११}यज्ञेन वा इत्यादि ॥ स्तोमभागाना विधि । स्तोमाना त्रिवृ-
 दादीना भागास्तेजोशा बृहस्पतितेजस्माहितमेव चिनुते ॥

^{१२}प्रतिष्ठा मिति ॥ प्रतिष्ठाति स्तोम आभिरिति प्रतिष्ठा स्तोम भागा ॥

तद्यज्ञस्य तेजस्समंभरद्यथस्तोमंभा-
गा यथस्तोमंभागा उपदधाति स-
तेजसमेवाग्निं चिनुते वृहस्पतिर्वा
एतां यज्ञस्य प्रतिष्ठामपश्यद्यथस्तो-
मंभागा यथस्तोमंभागा उपदधाति
यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै सप्तसप्तोषं दधा-
ति सवीर्यत्वायं तिस्रो मध्ये प्रति-
ष्ठित्यै ॥ २७ ॥

एताम् । यज्ञस्यं । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । अ-
पश्यत् । यत् । स्तोमंभागा इति स्तोमं-भागाः ।
यत् । स्तोमंभागा इति स्तोमं-भानाः । उपदधा-
तीत्युप-दधाति । यज्ञस्यं । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-
स्थित्यै ।¹³सप्तसप्तेति सप्त-सप्त । उपेति । दधाति । स-
वीर्यत्वायेति सवीर्य-त्वायं । तिस्रोः । मध्ये । प्र-
तिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ॥ २७ ॥

उत्तरतो धत्ते तस्मादुपधीयन्त ऋषयोऽसृज-
त यत्त्रिचत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

¹³सवीर्यतायेति ॥ शक्तिमत्तान् मत्तस्य शाङ्करत्वान् । प्रति-
ष्ठित्या इति । मध्ये उत्तम्भनभावे प्रनिदितं स्यात् ॥

इति पञ्चमे वृत्तीये पञ्चमोऽनुवाकः.

रश्मिरित्येवादित्यमसृजत् प्रेतिरि-
 त्ति धर्ममन्वितिरिति दिवः सन्धि-
 रित्यन्तरिक्षं प्रतिधिरिति पृथिवीं
 विष्टम्भ इति वृष्टिं प्रवेत्यहरनुवेति

'रश्मिः । इति । एव । आदित्यम् । असृज-
 त् । प्रेतिरिति प्र-इतिः । इति । धर्मम् । अन्वि-
 तिरित्यनु-इतिः । इति । दिवम् । सन्धिरिति सं-
 धिः । इति । अन्तरिक्षम् । प्रतिधिरिति प्रति-धिः ।
 इति । पृथिवीम् । विष्टम्भ इति वि-स्तम्भः ।
 इति । वृष्टिम् । प्रवेति प्र-वा । इति । अहः । अ-

'उक्तं—'यज्ञेन वै प्रजापति प्रजा अमृजत तास्तोमभांगे-
 रेवासृजत' इति । तत्र केन कामसृजतेत्याह—रश्मिरित्येवेति ॥
 'रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं निन्व' इत्यनेनादित्यमसृजतेत्येवं
 रश्मिमान् रश्मिरादित्यः । मत्वर्थो लुप्यते । क्षयन्ति निवसन्ति
 सर्वे देवा अस्मिन्निति क्षय आदित्यः । 'क्षयो निवासे' इत्या-
 द्वादत्तत्वम् । प्रकृष्टा गतिः प्रेति धर्मसुकृतार्जनानन्तरं भोगाय
 गम्यत इति । अन्वितिरिति द्योः । उभयत्रापि 'तादौच' इति गतेः
 प्रकृष्टस्वरत्वम् । सन्धीयेते द्यावापृथिव्यावनेनेति सन्धि. अन्त-
 रिक्षम् । 'उपसर्गे घोः किः' प्रत्येकं धारयति मातृवत्प्रजा इति
 प्रतिधिः पृथिवी । पूर्ववत्किः । विष्टम्यन्ते धार्यन्ते प्रजा अने-
 नेति विष्टम्भो वृष्टिः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भय-

रात्रिमुशिगिति वसून्प्रकेत इति रु-
 द्रान्धुदीतिरित्यादित्यानोज् इति
 पितृस्तन्तुरिति प्रजाः पृतनापाडिति
 पशून्रेवदित्योपंधीरभिजिदंसि युक्त-

नुवेत्यनु-वा । इति । रात्रिम् । उशिक् । इति । व-
 सून् । प्रकेत इति प्र-केतः । इति । रुद्रान् । सु-
 दीतिरिति सु-दीतिः । इति । आदित्यान् । ओ-
 जः । इति । पितृन् । तन्तुः । इति । प्रजा इति
 प्र-जाः । पृतनापाट् । इति । पशून् । रेवत् ।
 इति । ओपंधीः । अभिजिदित्यभि-जित् । अ-

मत प्राप्यन्ते बुध्यन्त इति वा । दिव उकारान्तादेश 'मन्
 क्तिन् व्याख्यायान्' इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ
 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । उशिजो वमव ।
 वश कान्तो, इति । प्रष्टज्ञाना रुद्रा । कित ज्ञाने । शोभन-
 दीधितय आदित्या । ओजस्विन पितर । भत्वर्थोयो
 लुप्यते । तन्तव प्रजा एतना मनुष्यसङ्घातान् सहन्ति क्षीरा-
 दिना धारयन्तीति पृतनापाह पशव । 'छन्दसि सह'
 इति 'सहे पृतनतभ्याम्' इति पत्वम् । रेवन् धनवत् । धन-
 वत्य जोषय । क्रियाविनिमयादिना धनसाधनत्वान् वनवत्य ।
 मामान्यविवक्षया नपुमत्वम् । 'रयेर्मनौ बहुम्' इति सप्र-
 सारणम् । 'रेशब्दाच्च' इति मतुपो वन्त्वम् ॥

आभिमुख्येन सपत्नान् जयनीत्यभिजिदिन्द्रः । वज्र वज्रवन्

ग्रावा ॥ २८ ॥ इन्द्राय त्वेन्द्रं जि-
न्वेत्येव दक्षिणतो वज्रं पर्यौहदभि-
जित्यै ताः प्रजा अपंप्राणा असृ-
जत् तास्वधिपतिरसीत्येव प्राणम-

सि । युक्तग्रावेति युक्त-ग्रावा ॥ २८ ॥ इन्द्राय ।
त्वा । इन्द्रम् । जिन्व । इति । एव । दक्षिणतः ।
वज्रम् । परीति । औहत् । अभिजित्या इत्यभि-
जित्यै । ताः । प्रजा इति प्र-जाः । अपंप्राणा इ-
त्यर्प-प्राणाः । असृजत् । तासु । अधिपतिरित्य-
धि-पतिः । असि । इति । एव । प्राणमिति प्र-अ-
नम् । अदधात् । यन्ता । इति । अपानमित्यर्प-

कृत्वा जयिनं अनेनेन्द्रमकरोदित्यभिप्राय । दक्षिणत इत्यादि ।
अनेन मन्त्रेण दक्षिणे हस्ते वज्रं आधारयन् प्रजापत्यनुग्रहादि-
न्द्रः । तस्मादनेन मन्त्रेणोपधानमभिमित्ये भवति ॥

^३ता इत्यादि ॥ ता पूर्वाः सृष्टा सर्वा अपि प्रजा अपंप्राणाः
प्राणापानचक्षुश्रोत्रहीना एव असृजत । तामु 'अधिपतिरसि'* इत्या-
दिभिः प्राणादीन् अदधात् स्थापितवान् । अध्वारूढः प्रजाः
पातीति अधिपतिः प्राण उपरिवृत्तिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्व
रत्वम् । यमयतीति यन्ता अधोवृत्तिरपानः । प्राणापानशब्दौ
प्यन्तात्पचाद्यन्तौ । थाथादिस्वरः । संसर्पति ध्रुवतारकादिष्व-

दधाद्यन्तेत्यपान२ स२सर्प इति च-
 क्षुर्वयोधा इति श्रोत्रं ताः प्रजाः
 प्राणतीरपानतीः पश्यन्तीः शृण्वती-
 न् मिथुनी अभवन्तासु त्रिवृदसी-
 त्येव मिथुनमदधात्ताः प्रजा मिथु-

अनम् । स२सर्प इति सं-सर्पः । इति । चक्षुः ।
 वयोधा इति वयः-धाः । इति । श्रोत्रम् । ताः ।
 प्रजा इति प्र-जाः । प्राणतीरिति प्र-अनतीः ।
 अपानतीरित्यप-अनतीः । पश्यन्तीः । शृण्वतीः ।
 न । मिथुनी । अभवन् । तासु । त्रिवृदिति त्रि-वृत् ।
 असि । इति । एव । मिथुनम् । अदधात् । ताः ।
 प्रजा इति प्र-जाः । मिथुनी ॥ २९ ॥ भवन्तीः ।

• पीति ससर्प चक्षु । पचाद्यधि 'परादिदृच्छन्दिषि बहुलम्' ।
 वयोधा वय इव सर्वतो गत्वा दधाति शब्दमिति । नद्या उदात्तत्वम् ॥

'तासु 'त्रिवृदसि' इत्यादिभि मिथुनशक्तिमदधात् । त्रिवृ-
 त्संश्लेष प्रवर्तनसर्वतननिवर्तनानि मिथुनीभवनविशेषा । वृद्धुत्तरपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

'ता इत्यादि ॥ मिथुनीभक्ती मैथुन मुर्वन्त्योपि न प्राजा-
 यन्त न प्रजा प्राजनयन् । तत्र 'सरोहोमि'* इत्यादिभि

नी ॥ २९ ॥ भवन्तीर्न प्राजायन्त
 तास्संरोहोसि नीरोहोसीत्येव प्रा-
 ज्ञनयत्ताः प्रजाः प्रजाता न प्रत्य-
 तिष्ठन्ता वसुकोसि वेपथ्रिरसि व-
 स्यष्टिरसीत्येवैषु लोकेषु प्रत्यस्थाप-
 यद्यदाह वसुकोसि वेपथ्रिरसि व-

न । प्रेति । अजायन्त । ताः । स॒ं॒रोह इति सं-
 रोहः । असि । नीरोह इति निः-रोहः । असि ।
 इति । एव । प्रेति । अजनयत् । ताः । प्रजा इति
 प्र-जाः । प्रजाता इति प्र-जाताः । न । प्रतीति ।
 अतिष्ठन् । ताः । वसुकः । असि । वेपथ्रिरिति
 वेप-थ्रिः । असि । वस्यष्टिः । असि । इति । ए-
 व । एषु । लोकेषु । प्रतीति । अस्थापयत् । यत् ।
 आह । वसुकः । असि । वेपथ्रिरिति वेप-थ्रिः ।

चतुर्भिः प्राजनयन् प्रजननशक्तिमतीरकरोत् । सम्यक् रोहः सं-
 रोहः । निश्चयेन रोहो नीरोहः । प्रथमरोहः प्ररोहः पुत्रादिः ।
 पश्चाद्गोहोऽनुरोहः पौत्रादिः । धाधादिस्वरः ॥

‘ता इत्यादि ॥ प्रजाता अपि ता न प्रत्यतिष्ठन् प्रतिष्ठिता नाभ-
 वन् । ताः ‘वसुकोसि’* इत्यादिभिरेषु लोकेषु प्रतिष्ठिता अकरोत् ।

स्यष्टिरसीति प्रजा एव प्रजाता ए-
 पु लोकेषु प्रतिष्ठापयति सात्माऽन्त-
 रिक्षं रोहति सप्राणोऽमुष्मिन्लोके
 प्रति तिष्ठत्यव्यर्धुकः प्राणापानाभ्यां
 भवति य एवं वेद ॥ ३० ॥

असि । वस्यष्टिः । असि । इति । प्रजा इति प्र-
 जाः । एव । प्रजाता इति प्र-जाताः । एषु । लो-
 केषु । प्रतीति । स्थापयति । सात्मेति स-आ-
 त्मा । अन्तरिक्षम् । रोहति । सप्राण इति स-
 प्राणः । अमुष्मिन् । लोके । प्रतीति । तिष्ठति ।
 अव्यर्धुक इत्यर्धि-अर्धुकः । प्राणापानाभ्यामिति
 प्राण-अपानाभ्याम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ३०

युक्तग्रावा प्रजा मिधुन्यन्तरिक्षं द्वादश च ॥६॥

वमुकः वसुमान् । व्याप्यमानश्रीः वेषश्रीः । उकारान्तादेशः ।
 वमुषु भक्तिमान् वस्यष्टि । एषोदरादि ॥

सात्मेत्यादि ॥ विदुषः फलम् । ऋतेः छान्दस उरुम् ॥

इति पञ्चमे तृतीये षष्ठोऽनुवाकः.

नाकसद्भिर्वै देवास्सुवर्गं लोकमाय-
 न्तनाकसदां नाकसत्त्वं यत्राकसदं
 उपदधाति नाकसद्भिरेव तद्यजमा-
 नस्सुवर्गं लोकमेति सुवर्गो वै लो-
 को नाको यस्यैता उपधीयन्ते ना-

'नाकसद्भिरिति नाकसत्-भिः । वै । देवाः । सुव-
 र्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । आयन् । तत् । नाकस-
 दामिति नाक-सदाम् । नाकसत्त्वमिति नाकसत्-
 त्वम् । यत् । नाकसद इति नाक-सदः । उपदधाती-
 त्युप-दधाति । नाकसद्भिरिति नाकसत्-भिः । एव ।
 तत् । यजमानः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् ।
 एति । सुवर्ग इति सुवः-गः । वै । लोकः । नाकः ।
 यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । न ।

'नाकसद्भिरित्यादिना नाकसदां विधिः ॥ नाकस्य षष्ठे स्वर्गे
 लोके इत्यनुपङ्गः । तेनोपलक्षिता नाकसदः 'राह्यसि'* इत्याद-
 यः पद्य एतेन दिक्षु एकां मध्ये उपदधानः अस्माकं कं सुखं अकं
 दुःखं तत्स्यभावो न भवतीति नाकः । 'नभ्राण्णपात्' इति प्रकृ-
 त्या भावः ॥

स्ना अकै भवति यजमानायतनं
 वै नाकसदो यन्नाकसदं उपदधात्या-
 यतनमेव तद्यजमानः कुरुते पृष्ठा-
 नां वा एतत्तेजस्संभृतं यन्नाकसदो
 यन्नाकसदः ॥ ३१ ॥ उपदधाति
 पृष्ठानामेव तेजोवं रुन्धे पञ्चचोडा

अस्मै । अकम् । भवति । यजमानायतनमिति
 यजमान-आयतनम् । वै । नाकसद् इति नाक-
 सदः । यत् । नाकसद् इति नाक-सदः । उपद-
 धातीत्युप-दधाति । आयतनमित्या-यतनम् । ए-
 व । तत् । यजमानः । कुरुते । पृष्ठानाम् । वै ।
 एतत् । तेजः । सम्भृतमिति सं-भृतम् । यत् ।
 नाकसद् इति नाक-सदः । यत् । नाकसद् इति
 नाक-सदः ॥ ३१ ॥ उपदधातीत्युप-दधाति । पृ-
 ष्ठानाम् । एव । तेजः । अवेति । रुन्धे । पञ्चचो-

यजमानायतनमिति ॥ तत्साधनत्वात्ताच्छब्दम् ॥

पृष्ठानामिति ॥ रथन्तरादीनां साम्नां तेजस्संभृतं इष्टान्तर-
 पेण । तस्मात् पृष्ठसाध्यं तेजः आमामुपधानेन लभते ॥

पञ्चचोडा इति ॥ उपरिष्ठान्नाकसदामुपदधाति तस्मात्स्या-

उपं दधात्यप्सरसं एवैनमेता भूता
अमुष्मिन्लोके उपं शोरेऽथो तनूपा-
नीरेवैता यजमानस्य यं द्विप्यात्त-
मुपदधद्व्यायेदेताभ्यं एवैनं देवता-

डा इति पञ्च-चोडाः । उपेति । दधाति । अप्सर-
सः । एव । एनम् । एताः । भूताः । अमुष्मिन् ।
लोके । उपेति । शोरे । अथो इति । तनूपानीरिति
तनू-पानीः । एव । एताः । यजमानस्य । यम् ।
द्विप्यात् । तम् । उपदधदित्युप-दधत् । ध्यायेत् ।
एताभ्यः । एव । एनम् । देवताभ्यः । एति । वृश्चति ।

चीमुत्तमा नाक्सद एव 'अय पुरो हरिकेश' * इत्याद्या. पञ्च
एकैका दिक्षु एका मध्ये । चुड सरणे, चोडा सवृताभ्य अप्स-
रस. संस्तवात् पञ्चो चोडा पञ्चचोडा । 'दिक्सल्ये संज्ञा-
याम्' इति समास. सप्तर्षिवत् । एता पञ्चचोडा अप्सरस
एवम्भूता अमुष्मिन् लोके यजमानमुपशेरते रमयन्ति जाया-
भूताः । 'लोपस्त आत्मनेपदेपु' इति लोप 'बहुल छन्दसि'
इति रुद् । अथो अपि च एता यजमानस्य तनूपानी शरीर-
स्य पालिन्य । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । तस्मा-
द्यजमानो यं द्विप्यात्तं पुरुषं एता उपदध्यात् । एताभ्य. तनूपानीभ्यः
पञ्चचोडाभ्यो देवताभ्य एनं द्वेष्यमावृश्चति छिनात्ति पृथक्केनोपधानकाले
ध्यातत्वात् । ततश्च विनष्टतनुस्सन् तदानीमेवार्तिं गच्छति ॥

भ्यु आ वृश्चति त्राजगार्तिमाच्छ्रुत्यु-
त्तरा नाकसद्भ्य उप दधाति यथा
जायामानीय गृहेषु निपादयति ता-
दृगेव तत् ॥ ३२ ॥ पृश्वात्प्राचीमु-
त्तमामुप दधाति तस्मात्पृश्वात्प्राची
पत्न्यन्वास्ते स्वयमातृष्णां च विक-

त्राजक् । आर्तिम् । एति । ऋच्छ्रुति । उत्तरा इत्युत्-
तराः । नाकसद्भ्य इति नाकसत्-भ्युः । उपेति ।
दधाति । यथा । जायाम् । आनीयेत्या-नीयं ।
गृहेषु । निपादयतीति नि-सादयति । तादृक् । ए-
व । तत् ॥ ३२ ॥ पृश्वात् । प्राचीम् । उत्तमामि-
त्युत्-तमाम् । उपेति । दधाति । तस्मात् । पृश्वा-
त् । प्राची । पत्नी । अन्विति । आस्ते । स्वयमा-

^१उत्तरा इत्यादि ॥ उत्तराः उन्नतरा नाकसद्भ्य उपदधाति
पञ्चचोडाः । यथेत्यादि । आयतनस्थानीयानां नाकसदां उपरि
जायास्थानीयानां पञ्चचोडानां उपधानात् ॥

^२पृश्वात्प्राचीमित्यादि ॥ प्राच्यां प्राञ्जुख उत्तमां अन्त्यामुपद-
धाति । केचिदाहुः—प्राचीं दक्षिणां उत्तरां मध्यमाञ्चोपधाय प्र-
तीच्यां दिशि क्रमोपधेया तृतीया ? ॥

^३प्राणो वा इत्यादि ॥ प्राणस्थानीया स्वयमातृष्णा विकर्णी चापि
शब्दने ॥

णीं चोत्तमे उप दधाति प्राणो वै स्व-
यमातृणाऽऽयुर्विकृणीं प्राणं चैवा-
युंश्च प्राणानामुत्तमौ धत्ते तस्मात्प्रा-
णश्चायुंश्च प्राणानामुत्तमौ नान्यामु-
त्तरामिष्टकामुप दध्याद्यदन्यामुत्तरा-
मिष्टकामुपदध्यात्पशूनाम् ॥ ३३ ॥

तृणामिति स्वयं-आतृणाम् । च । विकृणीमि-
ति वि-कृणीम् । च । उत्तमे इत्युत्-तमे । उपे-
ति । दधाति । प्राण इति प्र-अनः । वै । स्वय-
मातृणेति स्वयं-आतृणा । आयुः । विकृणीति
वि-कृणीं । प्राणामिति प्र-अनम् । च । एव ।
आयुः । च । प्राणानामिति प्र-अनानाम् । उत्त-
मावित्युत्-तमौ । धत्ते । तस्मात् । प्राण इति प्र-
अनः । च । आयुः । च । प्राणानामिति प्र-अ-
नानाम् । उत्तमावित्युत्-तमौ । न । अन्याम् ।
उत्तरामित्युत्-तराम् । इष्टकाम् । उपेति । दध्या-
त् । यत् । अन्याम् । उत्तरामित्युत्-तराम् । इष्ट-
काम् । उपदध्यादित्युप-दध्यात् । पशूनाम् ॥ ३३ ॥

यदित्वादि ॥ अपिदन्यात् निरोदध्यात् नागयेत् । तस्मादन्या
तयोरुपरि निधेयेति ॥

च यजमानस्य च प्राणं चायुश्चापि
 दध्यात्तस्मान्नान्योत्तरेष्टकोपधेयां स्व-
 यमातृणामुपं दधात्यसौ वै स्वयमा-
 तृण्णाऽमूमेवोपं धत्तेऽश्वमुपं द्रापय-
 ति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्राजा-
 पत्यो वा अश्वः प्रजापतिनेवाग्निं
 चिनुते स्वयमातृण्णा भवति प्राणा-

च । यजमानस्य । च । प्राणमिति प्र-अनम् ।
 च । आयुः । च । अपीति । दध्यात् । तस्मात् ।
 न । अन्या । उत्तरेत्युत्-तरा । इष्टका । उपधेये-
 त्युप-धेयां । स्वयमातृणामिति स्वयं-आतृ-
 ण्णाम् । उपेति । दधाति । असौ । वै । स्वय-
 मातृण्णेति स्वयं-आतृण्णा । अमूम् । एव ।
 उपेति । धत्ते । अश्वम् । उपेति । द्रापयति ।
 प्राणमिति प्र-अनम् । एव । अस्याम् । दधाति ।
 अथो इति । प्राजापत्य इति प्राजा-पत्यः । वै ।
 अश्वः । प्रजापतिनेति प्रजा-पतिना । एव । अ-
 ग्निम् । चिनुते । स्वयमातृण्णेति स्वयं-आतृण्णा ।

स्वयमातृणामित्यादि ॥ च्याख्यातम्* । 'असौ वै' इत्यादि शेष ॥

नामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोक-
स्यानुख्यात्या एषा वै देवानां वि-
क्रान्तिर्यद्विक्रणीं यद्विक्रणींमुपदधाति
देवानामेव विक्रान्तिमनु वि क्रमत
उत्तरत उपं दधाति तस्मादुत्तरत-

भवति । प्राणानामिति प्र-अनानाम् । उत्सृष्ट्या
इत्युत्-सृष्ट्यै । अथो इति । सुवर्गस्येति सुवः-ग-
स्यं । लोकस्यं । अनुख्यात्या इत्यनु-ख्यात्यै ।
¹⁰एषा । वै । देवानाम् । विक्रान्तिरिति वि-क्रान्तिः ।
यत् । विक्रणींति वि-क्रणीं । यत् । विक्रणींमिति
वि-क्रणीम् । उपदधातीत्युप-दधाति । देवानाम् ।
एव । विक्रान्तिमिति वि-क्रान्तिम् । अनु । वीति ।
क्रमते । ¹¹उत्तरत इत्युत्-तरतः । उपेति । दधा-
ति । तस्मात् । उत्तरतउपचार इत्युत्तरतः-उपचा-

¹⁰एषा वां इत्यादि ॥ विक्रान्तिः विजयशक्तिः तामनुविक्रमते
तया सहाप्रतिचन्देन आक्रामति । तृतीयार्थेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इति वृत्तावात्मेनपदम् ॥

¹¹उत्तरत इति ॥ उत्तरतः प्रक्रमवेलायां प्रकीर्णमुपदधानि ।
उत्तरतउपचारः उत्तरस्यां दिशि कर्तव्या उपचारा यस्य तादृशो-
भिः तस्माद्भवति ॥ .

उपचारोग्निर्वायुमती भवति समि-
द्धयै ॥ ३४ ॥

छन्दांस्युप दधाति पशवो वै छ-
न्दांसि पशूनेवावं रुन्धे छन्दांसि

रः । अग्निः । ¹²वायुमतीति वायु-मती । भवति ।
समिद्ध्या इति सं-इद्धयै ॥ ३४ ॥

संभृतं यत्राकसद्यो यत्राकसदस्तत्पशूनामे-
पा वै द्वाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

'छन्दांसि । उपेति । दधाति । पशवः । वै ।
छन्दांसि । पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । छ-
न्दांसि । वै । देवानाम् । वामम् । पशवः । वा-

¹²वायुमतीति ॥ वायुशब्दान्मन्त्र 'आदस्य वातः' * इति ।
'ह्रस्वनुङ्गां मतुप्' इति मतुप् उदात्तत्वम् । समिद्ध्या इति ।
अग्नेस्समिन्धनार्थम् । 'तादौ च' इति गते मरुतिस्वरत्वम् ॥

इति पञ्चमे तृतीये सप्तमोनुवाकः.

'छन्दांस्युपदधातीत्यादि ॥ छन्देभि गायत्र्यादिभिः उपधेया
इष्टका छन्दांसि 'अग्निर्मूर्धा' † इत्याद्याः तिस्रस्त्रिंशो यथाग्ना-
नमेकैकरस्यां दिशि । पशवो वा इति । तत्साधनव्युत्पाच्छ-
व्यम् । नानारूपत्वाद्वा । छन्दांसि वा इति । देवानां स्व-

वै देवानां वामं पशवो वाममेव प-
 शूनर्व रुन्ध एतां ह वै यज्ञसेनश्चै-
 त्रियायणश्चित्तिं विदां चकार तथा वै
 स पशूनवार्नुध यदेतामुप दधाति
 पशूनेवार्व रुन्धे गायत्रीः पुरस्तादु-
 मम् । एव । पशून् । अवेति । रुन्धे । एताम् ।
 ह । वै । यज्ञसेन इति यज्ञ-सेनः । चैत्रियाय-
 णः । चित्तिम् । विदाम् । चकार । तथा । वै ।
 सः । पशून् । अवेति । अरुन्ध । यत् । एताम् ।
 उपदधातीत्युप-दधाति । पशून् । एव । अवेति ।
 रुन्धे । गायत्रीः । पुरस्तात् । उपेति । दधाति ।

भूतं वामं धननीयं यद्दत्तं पश्चात्कं तत्रालु छन्दसि । तस्मा-
 च्छन्दसामुपधानेन पश्चात्कं धनं वाममवरुन्धे ॥

एतां ह वा इत्यादि ॥ यज्ञसेनो नाम चित्रियायणस्य अ-
 पत्यं पुमान् चैत्रियायणः । 'कृद्धस्य च पूजयाम्' इति यु-
 वत्वम्, 'यजिजोश्च' इति फक् । नडादिश्चायं द्रष्टव्यः । य-
 द्वा—नडादिषु चित्रशब्दः पठ्यते । तस्मात् फक् । छन्दसो यकारोप-
 जनः । स. एताः. चन्द्रश्चित्तिं. मिश्रंन्यदात् इति । 'उपेतिदजागृभ्यः'
 इत्याम्प्रत्ययः । विदेरदन्त्विति निपातनाद्गुणाभावः । तयेत्यादि । गतम् ॥

गायत्रीरिति ॥ 'अग्निर्मूर्धो' इत्याद्याः । तेजो वा इति । तेजो-
 हेतुत्वात् तेजसा सहोत्पन्नत्वात् ॥

पं दधाति तेजो वै गायत्री तेज एव
 ॥ ३५ ॥ मुखतो धत्ते मूर्धन्वतीर्भ-
 वन्ति मूर्धानमेवैनं समानानां क-
 रोति त्रिष्टुभ उपं दधातीन्द्रियं वै
 त्रिष्टुगिन्द्रियमेव मध्यतो धत्ते ज-
 गतीरुपं दधाति जागता वै पशवः

तेजः । वै । गायत्री । तेजः । एव ॥ ३५ ॥ मु-
 खतः । धत्ते । 'मूर्धन्वतीरिति मूर्धन्-वतीः । भव-
 न्ति । मूर्धानम् । एव । एनम् । समानानाम् ।
 करोति । 'त्रिष्टुभः । उपेति । दधाति । इन्द्रियम् ।
 वै । त्रिष्टुक् । इन्द्रियम् । एव । मध्यतः । धत्ते ।
 'जगतीः । उपेति । दधाति । जागताः । वै । प-

'मूर्धन्वतीरिति ॥ वयस्यामुमूर्धां मतुञ्जिधीयते । नेता वयस्याः ;
 तर्हि 'तद्वानासां' इति न विवक्ष्यते । मूर्धशब्दवत्यो मूर्धन्वत्यः ।
 'अनो नुद्' 'दस्वनुङ्गचां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । पूर्व-
 वत्सवर्णदीर्घत्वम् । तामिस्फेया अप्युपचारेण गायत्र्यः मूर्धन्व-
 त्यश्च । मूर्धानं प्रवानमित्यर्थं ॥

'त्रिष्टुभ इति ॥ 'भुवो यज्ञस्य'* इत्याद्याः तिस्रो दक्षिणतः ।
 इन्द्रियं वा इति । पूर्वोत्ताच्छब्दम् ॥

'जगतीरिति ॥ 'जनस्य गोपा.*' इत्याद्यास्तिस्रः पश्चात् ॥

पशूनेवावं रुन्धेऽनुष्टुभ उपं दधाति
 प्राणा वा अनुष्टुप्प्राणानामुत्सृष्ट्यै
 बृहतीरुष्णिहाः पङ्कीरक्षरपङ्कीरिति
 विपुरुषाणि छन्दांस्युपं दधाति
 विपुरुषा वै पशवंः पशवंः ॥३६॥
 छन्दांसि विपुरुषानेव पशूनं रु-

शवंः । पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । अनुष्टुभ
 इत्यनु-स्तुभः । उपेति । दधाति । प्राणा इति प्र-
 अनाः । वै । अनुष्टुवित्यनु-स्तुप् । प्राणानामिति
 प्र-अनानाम् । उत्सृष्ट्या इत्युत्-सृष्ट्यै । बृहतीः ।
 उष्णिहाः । पङ्कीः । अक्षरपङ्कीरित्यक्षर-पङ्कीः । इ-
 ति । विपुरुषाणीति । विपु-रूपाणि । छन्दांसि ।
 उपेति । दधाति । विपुरुषा इति विपु-रूपाः । वै । पशवंः ।
 पशवंः ॥३६॥ छन्दांसि । विपुरुषानिति विपु-
 रूषान् । एव । पशून् । अवेति । रुन्धे । विपु-रू-

अनुष्टुभ इति ॥ 'त्वां चित्रश्रवस्तम' इत्याद्यास्तिस्र उत्तर-
 तः । प्राणानामुत्सृष्ट्या इति । अनिरोधोयेत्यर्थ ॥

बृहतीरित्यादि ॥ उक्तमुपधानं सम्प[समानपा]दानां गायत्रीत्रिष्टुप्-
 जगत्यनुष्टुभाम् । बृहतीरुष्णिहाः पङ्कीरक्षरपङ्कीरित्येतानि विपुरू-
 पाणि विषमरूपतया नानारूपाणि उपदध्यात् । तत्र मध्ये

मानः प्रतिष्ठित्यै ॥ ३७ ॥

सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽग्निश्चीयते य-
स्युजो नोपदध्याद्देवता अस्याग्निं

द्विषादिति द्वि-पात् । यजमानः । प्रतिष्ठित्या इति
प्रति-स्थित्यै ॥ ३७ ॥

तेज एव पशवः पशवो यजमान एकं च ॥८॥

सर्वाभ्यः । वै । देवताभ्यः । अग्निः । चीयते ।
यत् । स्युज इति स-युजः । न । उपदध्यादित्यु-
प-दध्यात् । देवताः । अस्य । अग्निम् । वृज्जीरन् ।
यत् । स्युज इति स-युजः । उपदधातीत्युप-द-

पादौ आसामिति बहुमीहो 'सङ्ख्यामुपूर्वस्य' इति लोपे समा-
सान्ते 'टावृधि' इति टाप्, 'पाद्गः पत्' इति पद्गवः,
'द्वित्रिम्यां पदन्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । द्विषदानामासामुपधानं
द्विषदो यजमानस्य प्रतिष्ठित्यै भवतीति । 'उदेतो च' इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति पञ्चमे तृतीये अष्टमोनुवाकः.

सर्वाभ्यो वै देवताभ्य इत्यादि स्युजां विधिः ॥ सह यो
यजति यजमानमग्निनेति स्युजः 'इन्द्राग्निम्यां'* इत्यष्टौ । 'स-
हस्य सः संज्ञायाम्' इति सभावः । सर्वदेवतार्थमग्निश्चीयते, सर्वा-
सामप्यङ्गप्रधानदेवतानां तत्रेज्यमानत्वात् । तत्र यदि स्युजो नो-

वृञ्जीरन् युजं उपदधात्यात्मनै-
 वैनः सयुजं चिनुते नाग्निना व्यु-
 ध्यतेऽथो यथा पुरुषस्त्वावभिस्संतत
 एवमेवेताभिरग्निस्संततोऽग्निना वै दे-

धाति । आत्मना । एव । एनम् । सयुजमिति
 स-युजम् । चिनुते । न । अग्निना । वीति । ऋ-
 ध्यते । अथो इति । यथा । पुरुषः । स्त्वावभिरिति
 स्त्वाव-भिः । संतत इति सं-ततः । एवम् । एव ।
 एताभिः । अग्निः । संतत इति सं-ततः । अग्नि-

पदध्यात् अस्याग्नि देवता युञ्जीरन् वर्णयेरन् । तस्मात्सयुजा-
 मुपधानेन एनं सयुज सहयुक्तं चिनुते । ततोऽय नाग्निना व्युध्यते
 अग्निसम्पाद्यया सिद्ध्या विहीनो न भवति । अथो अपि च
 यथा पुरुष स्त्वावभि सिराभि सन्तत व्याप्त एवमेवेताभि स-
 युग्भिरग्निभि सन्तत चित्वाचित्वा व्याप्त । तस्मात्सर्वापु चितिषु
 सयुजउपदध्यादिति विधिः । तत्राद्यन्तयोरेणैव उपदधाति 'इन्द्रा-
 ग्निभ्या त्वा'* 'रथे पोषाय सजाताना मध्यमस्थेयाय मया त्वा '*
 इति । द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु द्वे 'आगाराम्या त्वा'* 'तेजसा त्वा'*
 इति, द्वितीयस्या 'वर्णसा त्वा'* 'उक्थेभिस्त्वा '* इति, तृतीयस्या
 'स्तोमेभिस्त्वा,'* 'छन्दोभिस्त्वा '* इति, चतुर्थ्या 'सयुजा युजा
 युनज्म'* इति ॥

यथा देवाः गताः गच्छन्ति च प्रकाशं यथा देवा दिवि

वास्नुवर्गं लोकमायन्ता अमूः कृ-
त्तिका अभवन् दस्यैता उपधीय-
न्ते सुवर्गमेव ॥ ३८ ॥ लोकमैति
गच्छति प्रकाशं चित्रमेव भवति म-
ण्डलेष्टका उप दधातीमे वै लोका
मण्डलेष्टका इमे खलु वै लोका दे-

नां । वै । देवाः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् ।
आयन् । ताः । अमूः । कृत्तिकाः । अभवन् ।
यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । सुव-
र्गमिति सुवः-गम् । एव ॥ ३८ ॥ लोकम् । एति ।
गच्छति । प्रकाशमिति प्र-काशम् । चित्रम् । ए-
व । भवति । मण्डलेष्टका इति मण्डल-इष्टकाः ।
उपेति । दधाति । इमे । वै । लोकाः । मण्डलेष्टका इति
मण्डल-इष्टकाः । इमे । खलु । वै । लोकाः । दे-

प्रकाशन्ते चित्रं चास्य चरितं चायनीयं भवति सर्वदा यथा देवा-
नामिति । चित्रं सर्वदा भवति कृत्तिकावन् सच्चिषिष्टत्वात्* कृत्तिकाः ।
देवनद्य एना इति केचिन् । एताश्च दक्षिणेऽसे गुल्मकृता उप-
धेयाः ॥

*मण्डलेष्टका इत्यादि ॥ प्रथममव्यनोत्तमामु चितिषु ' एधिञ्यु-
दपुरं '† इत्याद्याः क्रमेण निख उपदधाति । इमे वा इति । स्थान-

वपुरा देवपुरा एव प्र विशति नार्ति-
 माल्यमि चिकयानो विश्वज्योतिष
 उप दधातीमानेवैताभिर्लोकजयो-
 तिष्मतः कुरुतेऽथो प्राणानेवैता य-

वपुरा इति देव-पुराः । देवपुरा इति देव-पुराः ।
 एव । प्रेति । विशति । न । आर्तिम् । एति । ऋच्छ
 ति । अग्निम् । चिकयानः । 'विश्वज्योतिष इति'
 विश्व-ज्योतिषः । उपेति । दधाति । इमान् । एव ।
 एताभिः । लोकान् । ज्योतिष्मतः । कुरुते । अथो
 इति । प्राणानिति प्र-अनान् । एव । एताः । य-

सामान्यात् । इमे सखिवति । देवाना पुरा वासस्थानानि । 'ऋत्पू-
 र्वू ' इत्याहारस्समासान्त । तस्माद्दिशानामेव पुर प्रविशति न
 चानि कारिदपि गच्छति, क मण्डलेष्टकापन्त अग्नि चितयान
 िन्वान । छान्दसो लिट् काननदेश, 'विभाषाञ्चे ' इति
 कुत्वम् ॥

'विश्वज्योतिष इति ॥ तास्वेव नितिषु 'वृहस्पतिन्त्वा सादयतु'*
 इत्याद्या तिस्र क्रमेणोपदधाति । विश्वज्योति याभि प्राप्यते
 ता विश्वज्योतिष । या मण्डलेष्टकाभि प्रविशति इमान् लोकान्
 भाभिर्विश्वज्योतिभि ज्योतिष्मत प्रकाशत कुरुते । अथो अपि
 न एता विश्व ज्योतिष यजमानस्य प्राणान्दाधति धारयति । वा
 न्दस शप श्लु । 'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

जमानस्य दाध्रत्येता वै देवतांस्तु-
वर्ग्यास्ता एवान्वारभ्य सुवर्गं लो-
कमेति ॥ ३९ ॥

वृष्टिसनीरुषं दधाति वृष्टिमेवाव रु-
न्धे यदेकधोषं दध्यादेकमृतुं वर्षेद-

जमानस्य । दाध्रति । 'एताः । वै । देवताः । सुव-
र्ग्या इति सुवः-र्ग्याः । ताः । एव । अन्वारभ्ये-
त्यनु-आरभ्यं । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् ।
एति ॥ ३९ ॥

सुवर्गमेव ता एव चत्वारि च ॥ १ ॥

'वृष्टिसनीरिति वृष्टि-सनीः । उपेति । दधा-
ति । वृष्टिम् । एव । अवेति । रुन्धे । यत् । एक-

'एता वा इति ॥ बृहस्पतिविश्वरमंभजापतयः स्वर्गप्राप्तिनिमित्त-
भूताः । 'गोद्वयच' इति यत् । ता एवान्वारभ्य अवलम्ब्य
स्वर्गं गच्छति विश्वज्योतिषामुपधाता ॥

इति पञ्चमे तृतीये नवमोनुवाकः.

'वृष्टिसनीरित्यादि ॥ व्याख्यातम्* । इह तु 'पुरोवातमनि'†
इत्याद्या वेदितव्याः । एताश्च पञ्च एकैका दिक्षु एका मध्ये । एतद्वा

नुपरिहारः सादयति तस्मात्सर्वा-
 नृतून् वरुपति पुरोवात्सनिरसीत्या-
 हतद्वै वृष्ट्यै रूपं रूपेणैव वृष्टिमव-
 रुन्धे संयानीभिर्वै देवा इमान् लोका-
 न्थसमयुस्तथसंयानीनां संयानित्वं

धेत्येक-धा । उपदध्यादित्युप-दध्यात् । एकम् ।
 ऋतुम् । वरुपेत् । अनुपरिहारमित्यनु-परिहारम् ।
 सादयति । तस्मात् । सर्वान् । ऋतून् । वरुपति ।
 पुरोवात्सनिरिति पुरोवात्-सनिः । असि । इति ।
 आह । एतत् । वै । वृष्ट्यै । रूपम् । रूपेण । ए-
 व । वृष्टिम् । अवेति । रुन्धे । संयानीभिरिति सं-
 यानीभिः । वै । देवाः । इमान् । लोकान् । समि-
 ति । अयुः । तत् । संयानीनामिति सं-यानी-
 नाम् । संयानित्वमिति संयानि-त्वम् । यत् । सं-
 यानीरिति सं-यानीः । उपदधातीत्युप-दधाति ।

इति । वृष्टेरेतद्रूपं रूपणं पुरोवात्कालिकं लिङ्गं रूपं तद्भावे
 भावात् ॥

संयानीभिर्वा इति ॥ 'अग्रेयान्यसि' * इत्याद्याः पञ्चस्वपि चि-
 तीपूपदधाति । लोकानां संयानहेतुत्वात् संयान्यः । तत्र प्रथम-

यथ्संयानीरुपदधाति यथाऽप्सु ना-
 वा संयात्येवम् ॥ ४० ॥ एवैताभि-
 र्यजमान इमान्लोकान्त्सं याति पु-
 वो वा एषोऽग्नेर्यथ्संयानीर्यथ्संया-
 नीरुपदधाति पुवमेवैतमग्रय उपं
 दधात्युत यस्यैतासूपंहितास्वापोऽग्निश्च

यथां । अप्स्वित्यप्-सु । नावा । संयातीति सं-
 याति । एवम् ॥ ४० ॥ एव । एताभिः । यजमानः ।
 इमान् । लोकान् । समिति । याति । पुवः । वै ।
 एषः । अग्नेः । यत् । संयानीरिति सं-यानीः ।
 यत् । संयानीरिति सं-यानीः । उपदधातीत्युप-
 दधाति । पुवम् । एव । एतम् । अग्रये । उपेति ।
 दधाति । उत । यस्य । एतासुं । उपंहितास्व-

गव्यमोत्तमासु चितिषु द्वे द्वे उपदधाति, इतरयोरेकैकाम् । संयानित्व-
 मिति । 'त्वेन' इति ह्रस्वत्वं । यथेति । यथा अप्सु नावा
 (अनवमनः) संयाति एष मेताभिः संयानीभिः नैस्थानीयाभिरि-
 मान् लोकानुदधिस्थानीयान् सं याति मन्तरति ॥

पुवो वा इति ॥ इत्यस्थीनायाः संयान्योग्नेः तस्मादेतासु
 इवस्थानीयासूपंहितासु यस्यामग्निमाषो हरन्ति अह्न एवासौ यद्यपि

हरन्त्यहंत एवास्याग्निरादित्येष्टका
 उपं दधात्यादित्या वा एतं भूत्यै प्र-
 ति नुदन्ते योऽलं भूत्यै सन्भूतिं न
 प्राप्नोत्यादित्याः ॥ ४१ ॥ एवैनं भू-
 तिं गमयन्त्यसौ वा एतस्यादित्यो
 रुचमा दन्ते योऽग्निं चित्वा न रोच-

त्युपं-हितासु । आपः । अग्निम् । हरन्ति । अहं-
 तः । एव । अस्य । अग्निः । 'आदित्येष्टका इत्यां-
 दित्य-इष्टकाः । उपेति । दधाति । आदित्याः ।
 वै । एतम् । भूत्यै । प्रतीतिं । नुदन्ते । यः । अ-
 लम् । भूत्यै । सन् । भूतिम् । न । प्राप्नोतीति
 प्र-आप्नोति । आदित्याः ॥ ४१ ॥ एव । एनम् ।
 भूतिम् । गमयन्ति । असौ । वै । एतस्य । आ-
 दित्यः । रुचम् । एति । दन्ते । यः । अग्निम् । चि-

हरन्ति अहत एवेति प्रतिपादयितुमुत शब्दः । न हि ह्येव
 प्रवमानोद्भिः हतो भवति ॥

'आदित्येष्टका इति ॥ 'सलिलाय त्वा' इत्याद्या अष्टौ द्वे
 दिशु मध्ये । आदित्या वा इत्यादि । गतम् ॥

'अमो वा इति ॥ नित्वाप्यग्निं यो दीप्तिमान् भवति स आ-
 दित्येष्टकोपधानेन दीप्तिमान् भवति ॥

भिर्यजमान आत्मन्धत्ते पञ्चोर्प दधा-
ति पाङ्कः पुरुषो यावानेव पुरुषस्त-
स्मिन् यशो दधाति ॥ ४३ ॥

देवासुरास्संयत्ता आसन्कनीयाः-
सो देवा आसन्भूयाः सोसुरास्ते

१पञ्च । उपेति । दधाति । पाङ्कः । पुरुषः । यावान् ।
एव । पुरुषः । तस्मिन् । यशः । दधाति ॥ ४३ ॥

एवं प्राप्नोत्यादित्या अर्धयत्येकान्नपञ्चाशच्च ॥१०॥

१ देवासुरा इति देव-असुराः । संयत्ता इति
सं-यत्ताः । आसन् । कनीयाःसः । देवाः । आ-
सन् । भूयाःसः । असुराः । ते । देवाः । एताः ।

१ एताश्च पञ्च एकैका दिक्षु एकाम्मध्ये । पाङ्क इति । उत्सा-
दित्वाद् । यावानिति । यावत्किञ्चित्पुरुषवृत्तं तन् सर्वं यशस्विनो
भवति यशोदानामुपधातु ॥

इति पञ्चमे तृतीये दशमोनुवाकः.

१ देवामुरा इत्यादि ॥ भूयस्वतां विधिः । कनीयांसः अल्प-
तराः क्षीणभूयिष्ठा देवा आसन् । अमुरास्तु भूयांसः बहुधा समृद्धा
आसन् । ते देवा एता 'भूयस्वदसि' इत्याद्याः भूयस्वतोपश्यन्
उपादधत च एताश्च पञ्च । एकैका दिक्षु एकाम्मध्ये 'भूयस्व-

देवा एता इष्टका अपश्यन्ता उपाद-
 धत भूयस्कृदसीत्येव भूयाःसोऽभ-
 वन्वनस्पतिभिरोपधीभिर्वरिवस्कृद-
 सीतीमामजयन्प्राच्यसीति प्राचीं
 दिशमजयन्नूर्ध्वाऽसीत्यमूमजयन्नन्त
 रिक्षसदस्यन्तरिक्षे सीदेत्यन्तरिक्षम-
 जयन्ततो देवा अभवन् ॥ ४४ ॥

इष्टकाः । अपश्यन् । ताः । उपेति । उपादधत् ।
 भूयस्कृदिति भूयः-कृत् । असि । इति । एव ।
 भूयाःसः । अभवन् । वनस्पतिभिरिति वनस्प-
 ति-भिः । ओपधीभिरित्योपधी-भिः । वरिवस्कृ-
 दिति वरिवः-कृत् । असि । इति । इमाम् । अ-
 जयन् । प्राचीं । असि । इति । प्राचीम् । दिशम् ।
 अजयन् । ऊर्ध्वा । असि । इति । अमूम् । अजयन् ।
 अन्तरिक्षसदित्यन्तरिक्ष-सत् । असि । अन्तरिक्षे ।
 सीद् । इति । अन्तरिक्षम् । अजयन् । ततः । देवाः ।

दसि ' इत्येतामुपधाय वनस्पतिभिरोपधीभिः ज्यायासोभवन् अक्षीय-
 माणा अभवन् ॥

वरिवस्कृदसीत्यादि ॥ समृद्धिकथनम् । ततो देवा अभवन् ।
 असुराः परा भूताः । यस्येत्यादि गतम् ॥

पराऽसुरा यस्यैता उपधीयन्ते भूया-
 नेव भवत्यभीमान्लोकाजयति भ-
 वंत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भव-
 त्यप्सुपदसि श्येनसदसीत्याहैतद्वा
 अग्ने रूपं रूपेणैवाग्निमव रुन्धे पृ-
 थिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामीत्या-

अभवन्न ॥४४॥ परेति । असुराः । यस्य । एताः ।
 उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । भूयान् । एव । भवति ।
 अभीति । इमान् । लोकान् । जयति । भवति ।
 आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति ।
 ३अप्सुपदित्यप्सु-सत् । असि । श्येनसदिति श्ये-
 न-सत् । असि । इति । आह । एतत् । वै । अग्नेः ।
 रूपम् । रूपेण । एव । अग्निम् । अवेति । रुन्धे ।
 ४पृथिव्याः । त्वा । द्रविणे । सादयामि । इति ।

३अथ अप्सुपदसीत्याद्या पञ्च एकैका दिक्षु एकां मध्ये । एत-
 द्वा इति । अनादयः । अप्सुपदादयः—अप्सु सीदन्तीति ङिप् ।
 'तत्पुरुषेति बहुळम्' इत्यङ्गुक् ॥

४अथ 'पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामि' इत्याद्या द्रविणोदाः
 पञ्च एकैका दिक्षु एका मध्ये । द्रविणस्य धनस्य धान्यः ।

हेमानेवैताभिर्लोकान्द्रविणावतः कु-
रुत आयुष्या उपदधात्यायुरेव ॥४५॥
अस्मिन्दधात्यग्ने यत्ते परं हन्नामे-
त्याहैतद्वा अग्नेः प्रियं धाम प्रियमे-

आह । इमान् । एव । एताभिः । लोकान् । द्रवि-
णावत् इति द्रविण-वत् । कुरुते । आयुष्याः ।
उपेति । दधाति । आयुः । एव ॥४५॥ अस्मिन् ।
दधाति । अग्ने । यत् । ते । परम् । हत् । नाम ।
इति । आह । एतत् । वै । अग्नेः । प्रियम् । धा-
म । प्रियम् । एव । अस्य । धाम । उपेति । आ-

पूर्वपदस्यासुगागमश्छान्दस । द्रविणावत धनवत । 'अन्येषामपि
दृश्यते' इति दीर्घत्वम् ॥

अथ प्राण मे पाहीत्याद्या आयुष्या सप्त । एकेका दिक्षु
तिस्रो मध्ये । केचिदाहु — पडायुष्या 'अग्ने यत्ते' इति,
सप्तम अग्नेर्हृदय इति । आयुर्मे पाहीत्यायुश्शब्दवता मन्त्रेणोप-
धेयत्वादायुष्या । पूर्ववत् छत्रिन्यायेन सर्वा अप्यायुष्या । यद्वा—
आयुषो निमित्ता । 'गोद्वचच' इति यत् । अत्र 'यस्यैता
उपधीयन्ते' इति भूयस्त्वसूपधान श्रूयते, 'आयुष्या उपदधाति'
इति च आयुष्यासु । अप्सुपत्सु द्रविणोदासु नोपधान श्रूयते ।
तत्र पञ्चदशाप्येता भूयस्त्व इव दृश्यन्ते । एतद्वा इति । अग्नि-
दद्यात्स्या सप्तमी । तस्मादस्या उपधानेन अग्ने प्रिय धामो-
पामोति ॥

वास्य धामोपाप्नोति तवेहि स५
 रंभावहा इत्याह व्यैवैनेन परि धत्ते
 पाञ्चजन्येष्वप्येध्यम् इत्याहैप वा
 अग्निः पाञ्चजन्यो यः पञ्चचितीकस्त-
 स्मादेवमाहर्तव्या उप दधात्येतद्वा

प्नोति । 'तौ । एति । इहि । समिति । रभावहै ।
 इति । आह । वीति । एव । एनेन । परीति । धत्ते ।
 'पाञ्चजन्येष्विति पाञ्च-जन्येषु । अपीति । एधि ।
 अग्ने । इति । आह । एपः । वै । अग्निः । पाञ्च-
 जन्य इति पाञ्च-जन्यः । यः । पञ्चचितीक इति
 पञ्च-चितीकः । तस्मात् । एवम् । आह । ऋत-
 व्याः । उपेति । दधाति । एतत् । वै । ऋतू-
 नाम् । प्रियम् । धर्म । यत् । ऋतुव्याः । ऋतू-

व्यैवैनेनेति ॥ एनेनाग्निना सह विपरिधत्ते यजमानव्यापार-
 नियमेपि सभा [सहभा] वा भाव(!) इति द्वयोरैकी भूतत्वात् ॥

एपवा इति । पञ्च चितयो निवृत्ता यस्य सोमिः पाञ्चजन्यः
 पञ्चसु योनिभूतासु चितिषु भवः पाञ्चजन्यः । छान्दसो ज्यः । त-
 स्मादेवमिति । कः २ पञ्चस्वपि जनषु एधि भव आह अग्ने इति मन्त्रः ॥

ऋतुव्या इति । 'यावा अया वा' इत्याद्यास्तत्तव्याः ।

ऋतूनां प्रियं धाम यदृत्तव्या ऋतू-
नामेव प्रियं धामाव रुन्धे सुमेक
इत्याह संवत्सरो वै सुमेकस्संवत्स-
रस्यैव प्रियं धामोपाप्नोति ॥ ४६ ॥
प्रजापतेरक्षयश्वयत्तपराऽपत्तदश्वो-

नाम् । एव । प्रियम् । धामं । अवेति । रुन्धे ।
सुमेक इति सु-मेकः । इति । आह । संवत्सर
इति सं-वत्सरः । वै । सुमेक इति सु-मेकः ।
संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्यं । एव । प्रियम् । धा-
मं । उपेति । आप्नोति ॥ ४६ ॥

अभवन्नायुरेवर्तव्या उप पड्वि शतिश्च ॥ ११ ॥

प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । अक्षि । अश्वयत् ।

एकेका दिक्षु तिष्ठो मध्ये । ऋतुप्राप्तिहेतुभूता ऋतव्याः ।
पूर्ववद्यत् ॥

सुमेक इति ॥ शोभनमेहन. प्रजानामुत्पादयितृणां मुख्यः सं-
वत्सर. । कंकारइडान्दस. । 'आद्युदात्तं द्वचच्छन्दसि' इत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

इति पञ्चमे तृतीये एकादशोनुषाकः.

अवुना अश्वमेधमधिकृत्योच्यते—प्रजापतेरित्यादि ॥ यैश्वदेवं
काण्डम् । प्रजापतेरक्षि अश्वयत् शूनमभवत् स्थानात् परेत्या-

भवद्यदश्वं यत्तदश्वं स्याश्वत्वं तद्देवा अ-
श्वमेधेनैव प्रत्यदधुरेष वै प्रजापति-
सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते सर्वं
एव भवति सर्वस्य वा एषा प्राय-

तत् । परेति । अपत्तत् । तत् । अश्वः । अभवत् ।
यत् । अश्वं यत् । तत् । अश्वस्य । अश्वत्वमित्य-
श्व-त्वम् । तत् । देवाः । अश्वमेधेनेत्यश्व-मेधेन ।
एव । प्रतीति । अदधुः । एषः । वै । प्रजापति-
मिति प्रजा-पतिम् । सर्वम् । करोति । यः ।
अश्वमेधेनेत्यश्व-मेधेन । यजते । सर्वः । एव ।
भवति । सर्वस्य । वै । एषा । प्रायश्चित्तिः । सर्व-

पतत् । तदश्वोभनत् । तस्मादश्वत्व अश्वस्य । अश्वयदित्यादि
व्याख्यातमेव । एतदेशलोपेन नामन्वेन परिग्रह । यद्वा—श्वय-
नादश्व । छान्दसोऽप्रत्ययोऽडागमश्च । सत्प्रभापनेरक्षि देवा
अश्वमेधेनैवानुष्ठितेन प्रत्यदधु रसस्थाने अविषत् पुनरथापितवन्त ।
तस्मादेव प्रजापतिं सर्वमविषत् करोति योऽश्वमेधेन यजते । सस्य
मपि सर्वोऽविषत्ते भवति ॥

सर्वस्य वा इति ॥ सर्वस्य प्रतिपिठनिमित्तकरणस्य अपमस्य भे-
यादेर्विहिताकरणनिमित्तस्य च सन्ध्यागोषादे प्रायश्चित्ति निर्या-
तनेन अश्वमेध । प्रायश्चित्ति प्रायो वसंगेव । तत्रिचिच्चिच्चिच्चि
प्रायश्चित्ति । प्रायश्चित्तस्य अत्र्ययत्वाद्दयसपूर्वपदप्रतिभवरत्वम् ।

श्वित्तिस्सर्वस्य भेषजं सर्वं वा ए-
तेन पाप्मानं देवा अतरन्नपि वा
एतेन ब्रह्महत्यामतरन्त्सर्वं पाप्मा-
नम् ॥ ४७ ॥ तरति तरति ब्रह्मह-
त्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैन-
मेवं वेदोत्तरं वै तत्प्रजापतेरक्ष्यश्व-
यत्तस्मादश्वस्योत्तरतोऽव्यन्ति दक्षि-

स्य । भेषजम् । सर्वम् । वै । एतेन । पाप्मानं ।
देवाः । अतरन् । अपीति । वै । एतेन । ब्रह्महत्या-
मिति ब्रह्म-हत्याम् । अतरन् । सर्वम् । पाप्मा-
नम् ॥ ४७ ॥ तरति । तरति । ब्रह्महत्यामिति ब्रह्म-
हत्याम् । यः । अश्वमेधेनेत्यश्व-मेधेन । यजते ।
यः । उ । च । एनम् । एवम् । वेदं । उत्तरमि-
त्युत्तरम् । वै । तत् । प्रजापतेरिति प्रजा-प-
तेः । अक्षि । अश्वयत् । तस्मात् । अश्वस्य । उ-

किञ्च सर्वस्य रोगस्य राजयक्ष्मादेरपि भेषजं औषधं शमनहेतुः ।
सर्वं वा इत्यादि । गतम् । पुनर्ब्रह्महत्याग्रहणं तस्मादुत्तरत्वव्यापना-
र्थम् । 'हनस्त च' इति क्पि ॥

सर्वं पाप्मानमित्यादि ॥ यदुर्वेदितुश्च फलम् ॥

उत्तरं वा इति ॥ उत्तरस्य शूनस्याक्ष्णोश्वमेधेन प्रतिहतत्वात्

णतोऽन्येषां पशूनां वैतसः कटो
भवत्यप्सुयोनिर्वा अश्वोऽप्सुजो वै-
तसस्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति
चतुष्टोमस्तोमो भवति सरह् वा
अश्वस्य सकथ्यावृहत्तद्देवाश्वतुष्टोमे-

त्तरत इत्युत्-तरतः । अवेति । द्यन्ति । दक्षिण-
तः । अन्येषाम् । पशूनाम् । वैतसः । कटः । भ-
वति । अप्सुयोनिरित्यप्सु-योनिः । वै । अश्वः ।
अप्सुज इत्यप्सु-जः । वैतसः । स्वे । एव । एनम् । यो-
नौ । प्रतिति । स्थापयति । चतुष्टोम इति चतुः-
स्तोमः । स्तोमः । भवति । सरट् । ह । वै । अश्वस्य ।

प्रजापतेरुत्तरो भागः अश्वमेधसम्बद्ध प्रशस्तः । तथैव प्राजा-
पत्यस्याश्वमेधस्य । तस्मादश्वस्योत्तरतोऽवद्यन्ति । कस्मादेवमुच्यते
इति चेत्—दक्षिणतोऽन्येषां पशूनां अवद्यन्तीत्येव । दक्षिणोत्तरा-
भ्यामतमुच् ॥

• वैतस इति ॥ वेतसो वञ्जुळः । 'पलाशादिभ्यो वा' इति
अनुदात्तलक्षणस्य अञो निवृत्ति । 'अपो योनियन्मनुषु' इति
सप्तम्या अलुक् । अप्सुज इति । 'सप्तम्यां जनेर्हः' 'तत्पुरुषे
कृति बहुळम्' इत्यलुक् । स्व एवेति । उमयोरपि अप्सुयोनि-
त्वात् स्वस्मिन् योनौ कारणे अप्सु अश्वं प्रतिष्ठापयति । धेनमः
कटः ॥

• चतुष्टोम इति ॥ चतुष्टोम इति चतुरुत्तरस्य चतुष्टोमत्वम् ।

नैव प्रत्यदधुर्यञ्चतुष्टोमस्तोमो भ-
वत्यश्वस्य सर्वत्वाय ॥ ४८ ॥

सक्थि । एति । अवृहत् । तत् । देवाः । चतुष्टोमेनेति च-
तुः-स्तोमेन । एव । प्रतीति । अदधुः । यत् । च-
तुष्टोम इति चतुः-स्तोमः । स्तोमः । भवति ।
अश्वस्य । सर्वत्वायेति सर्व-त्वाय ॥ ४८ ॥

सर्वं पाप्मानमवृहद्द्वादश च ॥ १२ ॥

उत्सन्न यज्ञ इन्द्राग्नीदेवा वा अक्षण्यास्तोमीया-
अग्नेर्भागोस्यग्नें जातात्रश्मिरिति नाकसद्भिश्छन्दा-
ःसि सर्वाभ्यो वृष्टिसनीर्देवासुराः कर्नीयाःसः
प्रजापतेरक्षि द्वादश ॥ १२ ॥

उत्सन्नयज्ञो देवा वै यस्य मुख्यवतीर्नाकसद्भि-
रेवैताभिरष्टाचत्वारिंशत् ॥ ४८ ॥

॥ पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकस्समाप्तः ॥

सरडिति । कृकलास इत्येके । कलविङ्क इत्यन्ये । सोश्वस्योत्तरं
सक्थि अवृहत् आच्छिद्य गृहीतवान् । वृहू उद्यमने । तत्सक्थि
देवाश्चतुष्टोमेन प्रत्यदधुः पूर्ववत्स्थापितवन्तः । तस्माच्चतुष्टोमः स्तोमो-
श्वस्य सर्वत्वाय अविकलत्वाय भवति ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये
मध्यमे काण्डे तृतीये प्रपाठके द्वादशोनुवाकः.

समाप्तः प्रपाठकः.

दे॒वा॒सुरा॑स्संय॒त्ता आ॒स॒न्ते न व्य-
ज॒यन्त॑ स ए॒ता इन्द्र॑स्त॒नूर॑पश्य॒त्ता-
उपा॑धत्त॒ ताभि॑वै स त॒नुर्व॑मिन्द्रि॒यं
वीर्य॑मा॒त्मन्न॑धत्त॒ ततो॑ दे॒वा अ॒भ॒व-
न्परा॑ऽसुरा॒ यदिन्द्र॑त॒नूरु॑प॒दधा॑ति त-
नु॒र्वमे॒व ताभि॑रिन्द्रि॒यं वीर्यं॑ यज-

¹दे॒वा॒सुरा॑ इति देव-असुराः । संय॒त्ता इति
सं-य॒त्ताः । आ॒स॒न् । ते । न । वी॒ति । अ॒ज॒य॒न्त ।
सः । ए॒ताः । इन्द्रः॑ । त॒नूः । अ॒प॒श्य॒त् । ताः । उ-
पे॒ति । अ॒ध॒त्त । ताभिः॑ । वै । सः । त॒नुर्व॑म् । इन्द्रि-
यम् । वीर्य॑म् । आ॒त्मन् । अ॒ध॒त्त । ततः॑ । दे॒वाः ।
अ॒भ॒वन् । प॒रेति॑ । अ॒सुराः॑ । यत् । इन्द्र॑त॒नूरि॑तीन्द्र-
त॒नूः । उ॒प॒द॒धा॒तीत्यु॑प-दधाति । त॒नुर्व॑म् । ए॒व ।
ताभिः॑ । इन्द्रि॒यम् । वीर्य॑म् । यज॑मानः । आ-

. ¹अथाग्निवाण्डमेवाग्नेयं—देवासुरा इत्यादि ॥ इन्द्रतनूना विधिः ।
ते न व्यजयन्त पृथक्पृथक् नाजयन् देवाश्च असुरान् अ-
सुराश्च देवान् । स एता इति । 'अग्निना विश्वापाद्' इत्या-
द्या द्वाविंशति आत्मनो विग्रहविशेषात्मिका इष्ट्वा अपश्यत् ।
ता उपाधत्त पञ्च दिक्षु द्वे मध्ये । तत्रश्च जयसाधनीं तन् जय-
समर्थं नक्षुरादीन्द्रिय वीर्यं पराक्रम चात्मन्यधत्त । ततो देवा इत्या-

मान आत्मन्धत्तेऽथो सेन्द्रमेवाग्निः
 सतनुं चिनुते भवत्यात्मना पराऽ-
 स्य भ्रातृव्यः ॥ १ ॥ भवति य
 ज्ञो देवेभ्योऽपाक्रामत्तमवरुधं ना-
 शंक्रुवन्त एता यज्ञतनूरंपश्यन्ता उ-
 पादधत् ताभिर्वै ते यज्ञमवारुन्धत्
 यद्यज्ञतनूरुपदधाति यज्ञमेव ताभि-

त्मन् । धत्ते । अथो इति । सेन्द्रमिति स-इन्द्रम् ।
 एव । अग्निम् । सतनुमिति स-तनुम् । चिनुते ।
 भवति । आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः ॥ १ ॥
 भवति । यज्ञः । देवेभ्यः । अपेति । अक्रामत् ।
 तम् । अवरुधमित्यव-रुधम् । न । अशंक्रुवन् । ते ।
 एताः । यज्ञतनूरिति यज्ञ-तनूः । अपश्यन् । ताः ।
 उपेति । अदधत् । ताभिः । वै । ते । यज्ञम् । अ-
 वेति । अरुन्धत् । यत् । यज्ञतनूरिति यज्ञ-तनूः ।
 उपदधातीत्युप-दधाति । यज्ञम् । एव । ताभिः ।

दि । गतम् । अथो अपि च सेन्द्र तनुमन्त चाग्नि चिनुते,
 इन्द्रतनूभिः सहितत्वात् ॥

‘यज्ञ इत्यादि ॥ यज्ञतनूना निधिः । अवरुधं अवरोद्धुम् ।
 ‘शकि णमुल्कमुलौ’ इति णमुल् । यज्ञतनूरिति । ‘प्रजापति-

यजमानोऽवरुन्धे त्रयस्त्रिंशत्मुप
 दधाति त्रयस्त्रिंशद्वै देवतां देवतां
 एवाचं रुन्धेऽथो सात्मानमेवाग्निं
 सतनुं चिनुते सात्मान्मुष्मिन्लोके
 ॥ २ ॥ भवति य एवं वेद ज्योति-
 ष्मतीरुप पधाति ज्योतिरेवास्मिन्द-

यजमानः । अवेति । रुन्धे । ^३त्रयस्त्रिंशत्मुपमिति
 त्रयः—त्रिंशत् । उपेति । दधाति । त्रयस्त्रिंश-
 दिति त्रयः—त्रिंशत् । वै । देवताः । देवताः ।
 एव । अवेति । रुन्धे । अथो इति । सात्मानमिति
 स—आत्मानम् । एव । अग्निम् । सतनुमिति स—त-
 नुम् । चिनुते । सात्मेति स—आत्मा । अमुष्मिन् ।
 लोके ॥ २ ॥ भवति । यः । एवम् । वेद । 'ज्यो-
 तिष्मतीः । उपेति । दधाति । ज्योतिः । एव ।

र्मनसान्धोच्छेत्* इत्याद्याः त्रयस्त्रिंशत् । संकल्पादारभ्य यजाम्य
 सतनुः अष्टावष्टौ दिशु एकात्मन्धे । ताभिरित्यादि । गतम् ॥

^३त्रयस्त्रिंशत्मुपमिति ॥ 'सङ्ख्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् । सात्मा-
 नमिति । आत्मना देवतया सहितं विशिष्टेन घरणं (?) महिनं च
 अग्निं चिनुते । सात्मेत्यादि । विद्वपः फल्म् । मात्मा अधिकलफल्दः ॥

^४ज्योतिष्मतीरिति ॥ 'ज्योतिष्मतीं ता' इत्याद्या द्वादश, तिष्व-

धात्येताभिर्वा अग्निश्चितो ज्वलति
 ताभिरेवैनं समिन्ध उभयोरस्मै
 लोकयोज्योतिर्भवति नक्षत्रेष्टका उ-
 प दधात्येतानि वै दिवो ज्योतींषि
 तान्येवाव रुन्धे सुकृतां वा एतानि

अस्मिन् । दधाति । एताभिः । वै । अग्निः । चि-
 तः । ज्वलति । ताभिः । एव । एनम् । समिति ।
 इन्धे । उभयोः । अस्मै । लोकयोः । ज्योतिः ।
 भवति । नक्षत्रेष्टका इति नक्षत्र-इष्टकाः । उपे-
 ति । दधाति । एतानि । वै । दिवः । ज्योतींषि ।
 तानि । एव । अवेति । रुन्धे । सुकृतामिति सु-
 कृताम् । वै । एतानि । ज्योतींषि । यत् । नक्ष-

स्तिस्त्रो दिक्षु न मध्ये ज्योतिशब्दवन्मन्त्रवत्यः । 'तद्धानासा-
 म्' इति यदपवादश्छान्दसो मनुष्यः । एताभिश्चितोमिर्ज्वलतीव
 भवति । तस्मात्ताभिः ज्योतिष्मतीभिरग्निं समिन्धे सम्यग्दीपयति ।
 ततश्च अस्मा इति 'अग्नये उभयोर्लोकयोः ज्योतिष्मती भवति ।
 अस्मा इत्यन्वादेशोनुदात्तः ॥

नक्षत्रेष्टका इति । 'कृत्तिका नक्षत्रं' * इत्याद्याः । तत्र दक्षि-
 णेसे 'कृत्तिकानक्षत्रं' इत्युपधाय अथैतन्न नक्षत्रपदं रोहिणीप्रभृति
 आविशाखाभ्यामायातयति । दक्षिणादंसादक्षिणां श्रोणीं आरम्याया-

ज्योतीं॑पि यन्नक्षत्राणि॒ तान्येवाप्नो-
त्यथो॑ अनूकाशमेवैतानि॑ ॥३॥ज्यो-
तीं॑पि कुरुते सुवर्गस्य॑ लोकस्यानु-
ख्यात्यै॒ यत्संस्पृष्टा॑ उपदध्यादृष्ट्यै॑

त्राणि । तानि॑ । एव । आप्नोति॑ । अथो॑ इति॑ ।
अनूकाशमित्यनु-काशम् । एव । एतानि॑ ॥ ३ ॥
ज्योतीं॑पि । कुरुते॑ । सुवर्गस्येति॑ सुवः-गस्य॑ ।
लोकस्य॑ । अनुख्यात्या॑ इत्यनु-ख्यात्यै॑ । यत् ।
संस्पृष्टा॑ इति॑ सं-स्पृष्टाः । उपदध्यादित्युप-द-

तयति । अथ पुच्छसन्धौ आत्मसन्धौ अमावास्यामुपदधाति 'यत्ते देवा अदधुः' * इत्येतन्नक्षत्रपथं अनूराधाप्रभृति आभरणीभ्य आ यातयति उत्तरार्धे श्रोणेरुत्तरमंसमाराभ्यायातयति । अथोत्तर एवासे पौर्णमासीमुपदधाति 'पूर्णा पश्चात्' * इति । नक्षत्रेष्टकाभिश्चित्तिरिप्यते । एतानिवा इत्यादि । गतम् । द्युलोकस्थितानि ज्योतीपि ता इष्टकाः । सृष्टता पुण्यकृतामेतानि ज्योतीपि । 'सुवर्गपाप' इति क्विप् । अथो अपि च । अनूकाशमिति हीनप्रकाशमनूकाशे दर्शयति । जातोवेकवचनम् । 'इकः काशे' इति दीर्घत्वम् । 'अनोरप्रधानकनीयसी' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तदपि एतानि ज्योतीपि कुरुते प्रकाशवत्परोति आमा प्रकाशातिशयेन कः । आसामुपधाता । त्रिपुनरिदानीं स्वर्गस्य महाप्रकाशस्येति । सुवर्गस्येति । यस्मादेवं तस्मादासामुपधानं स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै भवति ॥

१यदित्यादि । संस्पृष्टत्वे वृष्ट्यवकाश तिरोदध्यात् सर्वतदद्यादित-

लोकमपि दध्यादवर्पुकःपर्जन्य-
 स्यादसंस्पृष्टा उप दधाति वृष्ट्या
 एव लोकं करोति वर्पुकः पर्जन्यो
 भवति पुरस्तादन्याः प्रतीचीरुपं द-

ध्यात् । वृष्ट्यै । लोकम् । अपीति । दध्यात् । अ-
 वर्पुकः । पर्जन्यः । स्यात् । असंस्पृष्टा इत्य-
 सं-स्पृष्टाः । उपेति । दधाति । वृष्ट्यै । एव । लो-
 कम् । करोति । वर्पुकः । पर्जन्यः । भवति ।
 पुरस्तात् । अन्याः । प्रतीचीः । उपेति । दधाति ।

त्वात् । ततश्चावर्षणशील पर्जन्यस्यात् । 'लपपतपदस्थाभूवृष'
 इत्युक्तम् । अस्पृष्टत्वेतु वृष्ट्यवकाशलाभान् वर्षणो भवति पर्जन्यः ।

'पुरस्तादन्या इति । पुरस्तादारभ्य प्रतीचीनगति रुत्तिकादि
 विशासान्तानुपदधाति दक्षिणादसात् दक्षिणश्रोणे । अन्यास्तु
 अनूराधादिभरण्यन्ताः पश्चादारभ्य प्राचीनगतीरुपदधाति उत्तरश्रो-
 णेरुत्तरादंसात् । तस्मात्प्राचीनानि नक्षत्राणि पुन पुन पर्यावर्तन्ते ।
 दक्षिणश्रोणे प्रतीचीनानि उत्तरश्रोणे च प्रतीचीनानीति । कथं त-
 र्हि प्रत्यग्गोळवर्तिना एतदुपपद्यते । तत्रापि दिग्भेदात् प्राचीनप्रती-
 चीनभावावत्राधिगमेन । तथाहि—यत्रोदेति सविता सा प्राची,
 यत्र दृश्यमानो गच्छति सा दक्षिणा, यत्रास्तमेति सा प्रतीची,
 यत्रादृश्यमानो गच्छति सोदीचीनि । आहुश्च—

सर्वेषामुत्तरो मेरुर्लोकालोकश्च दक्षिणः । इति ।

तस्माद्गती एव सर्वत्र भवतः उदयानन्तरं प्रतीचीनां गतिरन्ते

धाति पश्चादन्याः प्राचीस्तस्मात्प्रा-
चीनानि च प्रतीचीनानि च नक्ष-
त्राण्या वर्तन्ते ॥ ४ ॥

ऋतव्या उपं दधात्यृतूनां ऋष्यै हं-

पश्चात् । अन्याः । प्राचीः । तस्मात् । प्राचीनानि ।
च । प्रतीचीनानि । च । नक्षत्राणि । एति । वर्तन्ते ॥ ४ ॥

ध्रातृव्यो लोक एवैतान्येकचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

^१ऋतव्याः । उपेति । दधाति । ऋतूनाम् । ऋ-
ष्यै । हं द्वामिति हं-द्वम् । उपेति । दधाति । त-

अस्तमयानन्तरं तु प्राचीनामिति । आहुः—वक्रानुवक्रादि विचि-
त्रकारिणः ताराग्रहा नक्षत्रशब्देनोच्यन्ते । अपरे पुनराहुः—
अश्विन्यादीनामपि दिनेदिने स्वल्पा प्राचीना गतिरस्तीति सौक्ष्म्यात्
नोपलभ्यते एवेति ॥

इति पञ्चमे चतुर्थं प्रथमोनुवाकः.

^१ऋतव्या इत्यादि ॥ 'मधुश्च माधवश्च'* इत्याद्या द्वे द्वे प्रती-
चीति । मध्यमायान्तु चतस्रः । धातुशब्दवन्मन्त्रेणोपधेयाः । पूर्व-
वद्यत् । क्लृप्त्या इति । विभागसामर्थ्यात् यद्द्वन्द्वमुपदधाति द्वे द्वे
इष्टके समानतया देवने । यज्ञपात्रप्रयोगे द्वन्द्वमिति निपातनम् ।
तस्माद्द्वन्द्वमिति । द्वौ द्वौ मासावृतवः । अभिव्यक्तौ निपातनम् ॥

द्वमुप दधाति तस्माद्द्वन्द्वमृतवोऽधृ-
 तेव वा एपा यन्मध्यमा चित्तिरन्त-
 रिक्षमिव वा एपा द्वन्द्वमन्यासु चि-
 तीपुप दधाति चतस्रो मध्ये धृत्या
 अन्तश्श्लेषणं वा एताश्चितीनां य-
 द्तव्यां यद्व्तव्यां उपदधाति चि-
 तीनां विधृत्या अवकामनूपदधात्ये-

स्मात् । द्वन्द्वमिति द्व-द्वम् । ऋतवः । ^२अधृता ।
 इव । वै । एपा । यत् । मध्यमा । चित्तिः । अ-
 न्तरिक्षम् । इव । वै । एपा । द्वन्द्वमिति द्व-द्वम् ।
 अन्यासु । चितीपु । उपेति । दधाति । चतस्रः ।
 मध्ये । धृत्यै । ^३अन्तश्श्लेषणमित्यन्तः-श्लेषणम् ।
 वै । एताः । चितीनाम् । यत् । ऋतव्याः । यत् ।
 ऋतव्याः । उपदधातीत्युप-दधाति । चितीनाम् ।
 विधृत्या इति वि-धृत्यै । अवकाम् । अनु । उपे-

^२अधृतेन वा इति । अत्र हेतुः अन्तरिक्षमिवेति । मध्यमत्व-
 मामान्यात् । द्वन्द्वमन्यास्वित्यादि । गतम् । मध्य इति । मध्यमार्या
 चित्तौ । धृत्या इति । तस्या धारणाय भवति ॥

^३अन्तश्श्लेषणमिति ॥ चित्यन्तराळानां श्लेषणं सन्धानं अश्ल-
 थत्वं तदर्थमेता ऋतव्याः सन्धानार्या इति यावत् । तस्मादासा-

पा वा अग्नेर्योनिस्सयोनिम् ॥ ५ ॥
 एवाग्निं चिनुत उवाच ह विश्वामि-
 त्तोऽददित्स ब्रह्मणाऽन्नं यस्यैता उ-
 पधीयान्तै य उं चैना एवं वेददिति
 संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै नुदते
 योऽग्निं चित्वा न प्रतिष्ठति पञ्च

ति । दधाति । एपा । वै । अग्नेः । योनिः । सयो-
 निमिति स-योनिम् ॥ ५ ॥ एव । अग्निम् । चि-
 नुते । 'उवाच' । ह । विश्वामिन्न इति विश्व-मि-
 त्तः । अदत् । इत् । सः । ब्रह्मणा । अन्नम् । य-
 स्य' । एताः । उपधीयान्ता इत्युप-धीयान्तै । यः ।
 उ । च । एनाः । एवम् । वेदत् । इति । 'संवत्स-
 र इति सं-वत्सरः । वै । एतम् । प्रतिष्ठायै इति
 प्रति-स्थायै । नुदते । यः । अग्निम्' । चित्वा । न ।
 प्रतिष्ठति इति प्रति-तिष्ठति । पञ्च । पूर्वाः । चि-

मुपधानं चितीनां चिनुते अष्टयन्वायेन भवति । अत्रा शैवालं
 ऋग्व्यानमन्तरमुपदधाति । एपा य इति । अप्सुयोनिरग्निः तामि-
 श्रावकाया अभेद उपर्ययेत । सयोनिमिति । कारणेन सह चिनुते ॥

'उवाच हेत्यादि ॥ व्याख्यातम् । ऋग्व्यानमेव स्तुतिः ॥

'संवत्सरो वा इत्यादि षष्ठ्याग्निर्विधिः ॥ यश्चित्वाप्यग्निं न

पूर्वाश्रितयो भवन्त्यथ पृष्ठीं चितिं चि-
नुते पट्टा ऋतवस्संवत्सर ऋतुष्वेव सं-
वत्सरे प्रति तिष्ठत्येता वै ॥६॥ अधि-
पत्नीनामिष्टका यस्यैता उपधीयन्ते-
ऽधिपतिरेव समानानां भवति यं द्वि-
प्यात्तमुपदधद्व्यायेदेताभ्य एवैनं दे-

तयः । भवन्ति । अथ । पृष्ठीम् । चितिम् । चिनु-
ते । पट् । वै । ऋतवः । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।
ऋतुषु । एव । संवत्सर इति सं-वत्सरे । प्रतीति ।
तिष्ठति । 'एताः । वै ॥ ६ ॥ अधिपत्नीरित्यधि-
पत्नीः । नाम । इष्टकाः । यस्य । एताः । उपधी-
यन्त इत्युप-धीयन्ते । अधिपतिरित्यधि-पतिः ।
एव । समानानाम् । भवति । यम् । द्विप्यात् ।
तम् । उपदधदित्युप-दधत् । ध्यायेत् । एताभ्यः ।
एव । एनम् । देवताभ्यः । एति । वृश्चति । ता-

प्रतितिष्ठति संवत्सरः सत्वेन प्रतिष्ठाय नुदते च्यावयति । तत्र
पञ्च पूर्वाश्रितयो भवन्ति किं ताभि । अथ पञ्चानामन्ते पृष्ठीं
निति चिनुते । पट्टा ऋतव इत्यादि । गतम् ॥

'एता वा इति ॥ पठ्याश्रिते. सम्बन्धिन्यः अधिपत्यो नामे-
ष्टकाः 'संयञ्च प्रचेनाश्च' इत्याद्याः पञ्च एकेका दिक्षु एका
मध्ये । यस्येत्यादि व्याख्यातम् ॥

वताभ्य आ वृश्चति तजगार्तिमा-
 छृत्यङ्गिरसस्सुवर्गं लोकं यन्तो या
 यज्ञस्य निष्कृतिरासीत्तामृषिभ्यः प्र-
 त्यौहन्तद्विरण्यमभवद्यद्विरण्यशल्कैः
 प्रोक्षति यज्ञस्य निष्कृत्या अथो भे-
 पजमेवास्मै करोति ॥ ७ ॥ अथो रू-

जक् । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । 'अङ्गिरसः ।
 सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । यन्तः । या ।
 यज्ञस्य' । निष्कृतिरिति निः-कृतिः । आसीत् ।
 ताम् । ऋषिभ्य इत्यृषि-भ्यः । प्रतीति । औहन् ।
 तत् । हिरण्यम् । अभवत् । यत् । हिरण्यशल्कैरि-
 ति हिरण्य-शल्कैः । प्रोक्षतीति प्र-उक्षति । य-
 ज्ञस्य । निष्कृत्या इति निः-कृत्ये । अथो इति ।
 भेषजम् । एव । अस्मै । करोति ॥ ७ ॥ अथो इ-

'अङ्गिरस इत्यादि ॥ निष्कृतिः निष्कृत्यः यथा यज्ञ आत्म-
 सान् क्रियते तामृषिभ्यः प्रत्यौहन् प्रति ददुः तामृषिभ्यो दक्षिणां
 दत्त्वा स्वर्गं गताः निष्कृतात्मान । तद्विरण्य स्वर्गमभवन् । तस्मा-
 द्विरण्यशल्कैः प्रोक्षणं यज्ञस्य निष्कृत्याय । अथो अपि च
 अर्घ्यं यज्ञाय भेषजं दुरितशमनं करोति । अपि च यज्ञं रू-

पेणैवैनꣳ समर्धयत्यथो हिरण्यज्यो-
तिपैव सुवर्गं लोकमेति साहस्रवता
प्रोक्षति साहस्रः प्रजापतिः प्रजा-
पतेरासया इमा मे अग्र इष्टका धे-

ति । रूपेण । एव । एनम् । समिति । अर्धयति ।
अथो इति । हिरण्यज्योतिपेति हिरण्य-ज्योतिपा ।
एव । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । एति ।
साहस्रवतेति साहस्र-वता । प्रेति । उक्षति । सा-
हस्रः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजापतेरिति
प्रजा-पतेः । आप्त्यै । इमाः । मे । अग्रे । इष्ट-

पसमृद्धं करोति । उभयत्रापि अन्वादेशोनुदात्त । अथो यज-
मानोपि हिरण्यज्योतिपा रूपेण स्वर्गं गच्छति ॥

साहस्रवतेति ॥ 'शतमानविशतिक' इत्यण् । 'सहस्रस्य प्रमा
असि'* इत्यादिमन्त्रगताः प्रमादय सहस्रशब्देनोच्यन्ते । तद्वताम-
न्त्रेण 'सहस्रस्य प्रमा असि'* इत्यादिना प्रोक्षति द्वाभ्या द्वाभ्यां
शताभ्यां प्रतिदिशं एकैकेन मन्त्रेण प्रोक्षति मध्यमोत्तमाभ्यां प्रा-
क्षुप्तः । यद्वा—सहस्रपरिमाणवता हिरण्यशकलसमूहेन प्रोक्षति ।
सहस्रमेववा साहस्रं सहस्रशब्दवता मन्त्रेणेति । साहस्र इत्यादि गतम् ॥

इमां मे अग्र इत्यादि ॥ अनेन मन्त्रेण श्रोण्यन्ते तिष्ठन्नुत्तरा
धेनूः या धेनुस्थानीया एवेष्टकाः कुरुते । ताश्च कामदुघाः सर्वा-

वताभ्यु आ वृश्चति ताजगातिमा-
 छृत्यङ्गिरसस्तुवर्गं लोकं यन्तो या
 यज्ञस्य निष्कृतिरासीत्तामृषिभ्यः प्र-
 त्यौहन्तद्विरण्यमभवद्यद्विरण्यशल्कैः
 प्रोक्षति यज्ञस्य निष्कृत्या अथो भे-
 पजमेवास्मै करोति ॥ ७ ॥ अथो रू-

जक् । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । अङ्गिरसः ।
 सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । यन्तः । या ।
 यज्ञस्य । निष्कृतिरिति निः-कृतिः । आसीत् ।
 ताम् । ऋषिभ्यु इत्यृषि-भ्यः । प्रतीति । औहन् ।
 तत् । हिरण्यम् । अभवत् । यत् । हिरण्यशल्कैरि-
 ति हिरण्य-शल्कैः । प्रोक्षतीति प्र-उक्षति । य-
 ज्ञस्य । निष्कृत्या इति निः-कृत्यै । अथो इति ।
 भेषजम् । एव । अस्मै । करोति ॥ ७ ॥ अथो इ-

अङ्गिरस इत्यादि ॥ निष्कृतिः निष्कृत्यः यथा यज्ञ आत्म-
 सात् क्रियते तामृषिभ्यः प्रत्यौहन् प्रति ददुः तामृषिभ्यो दक्षिणां
 दत्त्वा स्वर्गं गताः निष्कृतात्मानः । तद्विरण्यं स्वर्गमभवन् । तस्मा-
 द्विरण्यशकलैः प्रोक्षणं यज्ञस्य निष्कृत्याय । अथो अपि च
 अस्मै यज्ञय भेषजं दुरितशमनं करोति । अपि चैनं यज्ञं रू-

पेणैवैनः५ समर्धयत्यथो हिरण्यज्यो-
तिपैव सुवर्गं लोकमेति साहस्रवता
प्रोक्षति साहस्रः प्रजापतिः प्रजा-
पतेरासयां इमा मे अग्र इष्टका धे-

ति । रूपेण । एव । एनम् । समिति । अर्धयति ।
अथो इति । हिरण्यज्योतिपेति हिरण्य-ज्योतिपा ।
एव । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । एति ।
साहस्रवतेति साहस्र-वता । प्रेति । उक्षति । सा-
हस्रः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजापतेरिति
प्रजा-पतेः । आप्त्यै । इमाः । मे । अग्रे । इष्ट-

पसमृद्धं करोति । उभयत्रापि अन्वादेशोनुदात्त । अथो यन-
मानोपि हिरण्यज्योतिपा रूपेण स्वर्गं गच्छति ॥

साहस्रवनेति ॥ 'शतमानविशतिक' इत्यण् । 'सहस्रस्य प्रमा
आसि'* इत्यादिमन्त्रगताः प्रमादय सहस्रशब्देनोच्यन्ते । तद्वताम-
न्त्रेण 'सहस्रस्य प्रमा आसि'* इत्यादिना प्रोक्षति द्वाभ्यां द्वाभ्यां
शताभ्यां प्रतिदिशं एकैकेन मन्त्रेण प्रोक्षति मध्यमोत्तमाभ्यां प्रा-
द्युत् । यद्वा—सहस्रपरिमाणवता हिरण्यशकलसमूहेन प्रोक्षति ।
सहस्रमेववा साहस्रं सहस्रशब्दवता मन्त्रेणेति । साहस्र इत्यादि गतम् ॥

इमां मे अग्र इत्यादि ॥ अनेन मन्त्रेण श्रोण्यन्ते तिष्ठन्मुत्तरा
धेनुः या धेनुस्थानीया एवेष्टकाः कुस्ते । ताश्च कामदुषा. सर्वा-

नवंस्सन्त्वित्याह धेनूरेवैनाः कुरुते
ता एनं कामदुघां अमुत्रामुष्मि-
न्लोक उप तिष्ठन्ते ॥ ८ ॥

रुद्रो वा एष यदग्निस्स एतरर्हि
काः । धेनवः । सन्तु । इति । आह । धेनूः । एव ।
एनाः । कुरुते । ताः । एनम् । कामदुघा इति का-
म-दुघाः । अमुत्र । अमुष्मिन् । लोके । उपेति ।
तिष्ठन्ते ॥ ८ ॥

सयोनिमेता वै करोत्येकान्न चत्वारिंशच्च ॥२॥

'रुद्रः । वै । एषः । यत् । अग्निः । सः । एतरर्हि ।

नकामानस्मै दुहते । अमुत्र द्यलोके अमुष्मिश्च प्राजापत्यादि लोके
एनमुपतिष्ठन्ते यत्रेच्छति यथा वा इमा इच्छति तथा 'एका
च शतं च सहस्रं च '* इत्यादि भावेनोपतिष्ठते । यच्चान्यदि-
च्छति तच्चास्मै दुहाना ऋतावृधो घृतश्रुतो मधुश्रुत ऊर्जस्वत्यः
स्वधावत्यश्च तत्र भवन्ति । किञ्च या एता विराजो नाम कामदुघा
इष्टका अमुत्र द्यलोके अमुष्मिश्च ऐन्द्रे ब्राह्मे प्राजापत्ये तत्र च
लोके वर्तन्ते । तत्रतत्र च यथाभिपते लोके एता एव भूत्वा
इष्टका धेनवो यजमानमुपतिष्ठन्ति ॥

इति पञ्चमस्य चतुर्थे द्वितीयोऽनुशाकः.

'रुद्रो वा एष इत्यादि ॥ शतरुद्रीपहोमविधिः । रुद्र एव स्वय-
मेपोमिः तस्य तनुत्वात् । स रुद्रः एतस्मिन्काले जातः प्रादुर्भूतो

जातो यर्हि सर्वश्चितस्स यथा व-
 त्सो जातस्स्तनं प्रेप्सत्येवं वा एष
 एतर्हि भागधेयं प्रेप्सति तस्मै य-
 दाहुतिं न जुहुयादध्वर्युं च यज-
 जातः । यर्हि । सर्वः । चितः । सः । यथा । वत्सः ।
 जातः । स्तनम् । प्रेप्सतीति प्र-ईप्सति । एवम् ।
 वै । एषः । एतर्हि । भागधेयमिति भाग-धेयम् । प्रे-
 ति । ईप्सति । तस्मै । यत् । आहुतिमित्या-हुतिम् ।
 न । जुहुयात् । अध्वर्युम् । च । यजमानम् । च ।
 ध्यायेत् । शतरुद्रीयमिति शत-रुद्रीयम् । जुहोति ।

भवति यदा सर्वोग्निश्चितो भवति । स इदानी सन्निधत्ते । सन्नि-
 हितश्च स एष एतर्हि इदानीमेव । ' एनेतो रयो ' इति एता-
 देश । भागधेय प्रेप्सति प्राप्तुमिच्छति यथा वत्सो जतो जात-
 मात्र एव स्तन प्रेप्सति । वत्सदृष्टान्तो विळम्बना । सर्वत्र अन-
 द्यतनेर्हि । तस्मै यदाहुतिमिदानीमेव जुहुयान् अध्वर्युं च यज-
 मानं च ध्यायेत् भक्षणीयत्वेन । तस्माच्छतरुद्रीय जुहोति रुद्रा-
 येति । अन्य आहु — ' रुद्रो वा एष यत् ' इत्यग्ने. रुद्रत्वेन
 स्नुति । स तादृशोग्निरेतस्मिन् काले जात इति । स यथेत्याद्यग्नि-
 विषये । तस्माद्गुद्रात्मने शतरुद्रीय जुहोति । नानास्वभावा रुद्राः
 शतरुद्रा देवस्येच्छातनवो देवता अरयेति शतरुद्रीयम् । ' शतरुद्राच्छ
 च ' इति छ । ' नमस्ते रुद्र मन्यवे ' इत्यारम्य एकादशानुवा-

मानं च ध्यायेच्छतरुद्रीयं जुहोति
भागधेयेनैवैनं शमयति नार्तिमा-
च्छेत्यध्वर्युर्न यजमानो यद्ग्राम्याणां
पशूनाम् ॥ ९ ॥ पर्यसा जुहुयाद्ग्रा-

भागधेयेनेति भाग—धेयेन । एव । एनम् । शमय-
ति । न । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । अध्वर्युः । न ।
यजमानः । यत् । ग्राम्याणाम् । पशूनाम् ॥ ९ ॥
पर्यसा । जुहुयात् । ग्राम्यान् । पशून् । शुचा । अ-
र्पयेत् । यत् । आरण्यानाम् । आरण्यान् । जर्तिल-

काः । तत्र प्रथमे मनुवाकं निगद्य द्वितीयं तृतीयं चतुर्थस्य यत्राभि-
जानाति 'नमः क्षत्तृभ्यः' * इति तत्स्वाहाकरोति । ततस्तद्गृहीतृभ्यः
प्रतिपद्य शिष्टमनुवाकस्य निगद्य पञ्चमं षष्ठं सप्तमस्य यत्राभिजा-
नाति 'नमो वप्याय च ' इति तत्स्वाहाकरोति । यथा 'वप्याय
च ' इति प्रतिपद्य शिष्टमनुवाकस्य निगद्य अष्टमं नवमं दशममे-
कादशस्य च यत्राभिजानाति 'य एतावन्तश्च' † इति तत्स्वाहा-
करोति । एवं तिस्र आहुतयः । अथ 'नमो रुद्रेभ्यो ये पृथि-
व्यां ये अन्तरिक्षे ये दिवि' ‡ इति तिस्र उत्तरा आहुतयः । एव-
मेतेन शतरुद्रीयहोमेन स्वयं देव शमितो भवति आत्मीयभागदा-
भात् । ततोध्वर्युर्नयमानश्च आर्तिं न गच्छतः ॥

‡यदित्यादि ॥ ग्राम्या पशवः उक्ताः गवादयः आरण्याश्च
सिंहादयः । यद्दारण्यानामिति । पशूनां पयसा जुहुयादित्येव ।

म्यान्पशूञ्छुचाऽप्येद्यदारुण्यानामा-
 रण्यार्जितिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवी-
 धुकयवाग्वा वा न ग्राम्यान्पशून्
 हिनस्ति नारण्यानथो खल्वाहुरना-
 हुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यज-
 क्षीरेण जुहोत्याग्नेयी वा एपा यद्-

यवाग्वेति जर्तिल-यवाग्वा । वा । जुहुयात् । गवी-
 धुकयवाग्वेति गवीधुक-यवाग्वा । वा । न । ग्रा-
 म्यान् । पशून् । हिनस्ति । न । आरण्यान् । अथो
 इति । खलु । आहुः । अनाहुतिरित्यना-हुतिः । वै ।
 जर्तिलाः । च । गवीधुकाः । च । इति । अजक्षीरे-
 णेत्यज-क्षीरेण । जुहोति । आग्नेयी । वै । एपा ।
 यत् । अजा । आहुत्येत्या-हुत्या । एव । जुहोति -

आरण्यानिनि । पशूञ्छुचा अप्येदित्येव च । जर्तिलः दृष्ण-
 तिलाः गवीधुका वृणतण्डुला नाम । अनाहुतिरिति । तन्मादृ-
 श्यात् ताच्छब्दम् । अनाहुतिमादृश्यं च अजक्षीरेणेत्या नि-
 रुदत्वात् ॥

अजक्षीरेणेति ॥ 'इचापोरमंशान्द्रमोः' इति इन्द्रम् ।
 आग्नेयीति । अग्निना महोत्पन्नोः । 'सर्वत्राग्निश्चिन्त्यन्' इति
 दक् । आहुत्येवेति । आहनियोग्यद्रव्यनाहुतिः । इन्नेति चिद् ।

जाऽऽहुत्यैव जुहोति न ग्राम्यान्प-
शून् हिनस्ति नारण्यानङ्गिरसस्तु-
वर्गं लोकं यन्तः ॥ १० ॥ अजायां
घर्मं प्रासिञ्चत्सा शोचन्ती पूर्णं परा-
ऽजिहीत् सोऽर्कोऽभवत्तदुर्कस्यार्क-
त्वमर्कपूर्णं जुहोति सयोनित्वायो-

न । ग्राम्यान् । पशून् । हिनस्ति । न । आरण्यान् ।
'अङ्गिरसः । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । य-
न्तः ॥ १० ॥ अजायाम् । घर्मम् । प्रेति । असि-
ञ्चन् । सा । शोचन्ती । पूर्णम् । परेति । अजिहीत् ।
सः । अर्कः । अवत् । तत् । अर्कस्य । अर्कत्वमि-
त्यर्क—त्वम् । अर्कपूर्णेत्यर्क—पूर्णं । जुहोति । स-

योग्यत्वं च तस्य आग्नेयत्वात् । तादृशेन द्रव्येण होमश्च कृतो
भवति । ग्राम्यारण्यपशुहिंसा न कृता भवति ॥

'अङ्गिरस इत्यादि ॥ घर्मं प्रवर्ग्य अजाया प्रासिञ्चन् । सा
शोचन्ती तप्यमाना पूर्णं पापरोग परानहीत् त्यक्तयती । सोऽर्कोऽ-
भवत् । अर्कत्वमिति । अर्चनीयं प्रशस्तोभिः । कर्मणि घञि
कुत्वम् । तस्मादुर्कपूर्णं जुहोतीति विधिः । सयोनित्वाय क्षीर-
पूर्णयोरजाभियोनित्वात् ॥

दङ्कृष्टं जुहोत्येपा वै रुद्रस्य दिक्स्वा-
यामेव दिशि रुद्रं निरवदयते चर-
मायामिष्टकायां जुहोत्यन्तत एव
रुद्रं निरवदयते त्रेधाविभक्तं जुहो-

यो नित्वायेति स योनि-त्वायं । उदङ् । तिष्ठन् ।
जुहोति । एपा । वै । रुद्रस्यं । दिक् । स्वायाम् ।
एव । दिशि । रुद्रम् । निरवदयत् इति निः-अवद-
यते । चरमायाम् । इष्टकायाम् । जुहोति । अन्ततः ।
एव । रुद्रम् । निरवदयत् इति निः-अवदयते ।
त्रेधाविभक्तमिति त्रेधा-विभक्तम् । जुहोति । त्र-

उदङिति ॥ 'अनिगन्तोच्चतौ' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् ।
स्वायामेवेति । स्वस्यामेव दिशि निष्कृष्य पृथक्केन रुद्रं यजेते
यागदानादिषु । चरमायामिति । उत्तरपक्षे पश्चिमोत्तरको-
णायत्ये*ष्टकायाः । अन्तत इति । सर्वान्ते निष्कृष्य स्वात-
न्त्र्येण यजेते ॥

त्रेधेति ॥ एकत्रिभागः पण्णवति. मन्त्राः । तद्यथा—प्रथमोनु-
वाकः पञ्चदश । द्वितीयः पड्विंशतिः । तृतीयश्चतुस्त्रिंशत् । चतु-
र्थस्य 'नमः क्षतृभ्य' इतियावत् एकविंशतिरिति पण्णवतिः । अ-
थ चतुर्थे शेषे त्रयोदश । पञ्चमपष्ठो पष्ठिः । सप्तमस्य च
यावान् 'नमो वप्याय च' इति त्रयो विंशतिरिति पण्णवतिः ।
अथ—सप्तमस्य शेषे नव । अष्टमो द्वात्रिंशत् । नवमः त्रयास्त्रि-

ति त्रयं इमे लोका इमानेव लो-
कान्स्समावद्दीर्यान्करोतीत्यग्रे जु-
होति ॥ ११ ॥ अथेयत्यथेयति त्र-
यं इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्य-
श्शमयति तिस्र उत्तरा आहुतीर्जु-

यः । इमे । लोकाः । इमान् । एव । लोकान् । समाव-
द्दीर्यानिति समावत्-दीर्यान् । करोति । इयति ।
अग्रे । जुहोति ॥ ११ ॥ अथ । इयति । अथ । इयति ।
त्रयः । इमे । लोकाः । एभ्यः । एव । एनम् । लो-
केभ्यः । शमयति । तिस्रः । उत्तरा इत्युत्-त-

शत् । दशमो वा द्वादश । अन्त्यस्य च 'नमो रुद्रेभ्यः' इत्यतः
प्राक् दश । एवं पणवतिः । समावद्दीर्यान् समवीर्यान् ।
'समादावतुप्' इति स्वार्थं वतुप् ॥

'इयतीति ॥ जान्वादिप्रमाण विशेषप्रतिपादनार्थमिदम् । प्रमा-
णसामान्यमिदं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदस्य अविश्लेषितत्वात् । परि-
माणप्रत्ययान्तेन प्रमाणविशेषाणां सामान्याभिधानम् । 'किमिद-
म्भ्यां वो घ' इति घ, 'यस्य' इति लोपे इकारनिवृत्तिस्वरेण
इकार उदात्त । अथ शब्दक्रममाह—लोकत्रयप्रसिद्धचर्षुं जा-
नुदधे आकाशप्रदेशे धारयन् प्रथमामाहुतिं जुहोति । अथ ना-
भिदग्ने धारयन् द्वितीयाम् । अथ श्रीवदग्ने धारयन् तृतीयामिति ।
एभ्य इति । लोकत्रयार्थम् । शमयति धनपरमध्वर्युः यजमानार्थमेवेति ॥

'तिस्र इति ॥ 'नमो रुद्रेभ्यः' * इत्यादिभिः समासेन । षडि-
त्यादि गतम् ॥

होति पट्त्सं पद्यन्ते पड्वा ऋतवं
 ऋतुभिरेवैनं शमयति यदनुपरि-
 क्रामं जुहुयादन्तरवचारिणं रुद्रं
 कुर्यादथो खल्वाहुः कस्यां वाऽहं
 दिशि रुद्रः कस्यां वेत्यनुपरिक्रामं-
 मेव होतव्यमपरिवर्गमेवैनं शम-

राः । आहुतीरित्या-हुतीः । जुहोति । पट् । स-
 मिति । पद्यन्ते । पट् । वै । ऋतवं । ऋतुभिरि-
 त्यनु-भिः । एव । एनम् । शमयति । यत् । अ-
 नुपरिक्राममित्यनु-परिक्रामम् । जुहुयात् । अ-
 न्तरवचारिणमित्यन्तः-अवचारिणम् । रुद्रम् । कु-
 र्यात् । अथो इति । खलु । आहुः । कस्याम् । वा ।
 अहं । दिशि । रुद्रः । कस्याम् । वा । इति । अ-
 नुपरिक्राममित्यनु-परिक्रामम् । एव । होतव्यम् ।
 अपरिवर्गमित्यपरि-वर्गम् । एव । एनम् । शमयति

थ्यादित्यादि ॥ उक्तमेकत्र तिष्ठन्ना होतव्यमिति । इदानीं
 पक्षान्तरं दृषयित्वा स्थापयति तत् । अनुक्रमेण दिक्षु परिक्रम्य
 तत्र तत्र गतं रुद्रं शमयितुं जुहुयात् । एवं क्रियमाणे रुद्रोऽन्तः-
 प्रविश्यापचारमनुधावनार्थं अवतु । सार्वत्रिकेणानेन शमनस्य सार्व-
 त्रिकत्वं प्रतिपादन इति । आभीक्ष्ये णमुल् । अपरिवर्गमिति ।
 छान्दसो घमुञ् ॥

यति ॥ १२ ॥ एता वै देवतास्तु-
वृग्यां या उ॒त्तमास्ता यज॑मानं वा-
च॒यति॑ ताभिरेवैनं सुव॒र्गं लो॒कं
ग॑मयति यं द्वि॒ष्यात्तस्य॑ संच॒रे पं-
शूनां न्य॑स्येद्यः प्रथ॒मः प॒शुर॑भिति-
ष्ठति॑ स आ॒र्तिमा॑च्छति ॥ १३ ॥

॥ १२ ॥^{१०}एताः । वै । देवताः । सुवृग्यां इति सु-
वः-ग्याः । याः । उ॒त्तमा इत्यु॒त्-तमाः । ताः । यज॑-
मानम् । वा॒च॒यति॑ । ताभिः । ए॒व । ए॒नम् । सुव॒र्गमिति॑
सुवः-गम् । लो॒कम् । ग॑मयति ।^{११}यम् । द्वि॒ष्यात् ।
तस्य॑ । संच॒र इति॑ सं-च॒रे । प॒शूनाम् । नीति॑ ।
अ॒स्येत् । यः । प्रथ॒मः । प॒शुः । अ॒भिति॑ष्ठतीत्य-
भि-तिष्ठति । सः । आ॒र्तिम् । ए॒ति । ऋ॒च्छति ॥ १३ ॥

प॒शूनां यन्तो॒ग्रेजु॑होत्यपरिवर्गमेवैनं शम-
यति त्रि॒शुश॑चं ॥ ३ ॥

^{१०}एता वा इति ॥ एता उत्तमा 'नमो रुद्रम्यः' * इति । आ-
द्युदात्तत्वम् । मन्त्रप्रतिपाद्या देवताः ता एताः स्वर्गावासिनिमित्तभूताः ।
'गोद्वचः' इति यत् । ता इति । गतम् ॥

^{११}यं द्विष्यादिति ॥ द्वेष्यस्य पशूनां संचरे संचरणदेशे अर्क-
पर्णे । न्यस्येदित्यादि । गतम् ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे तृतीयोनुवाकः.

अश्मन्नूर्जमिति परिपिञ्चति मार्ज-
यत्येवैनमथो तर्पयत्येव स एनं तृ-
प्तोऽक्षुध्यन्नशौचन्नमुष्मिन्लोक उ-
पतिष्ठते तृप्यति प्रजया पशुभिर्य
एवं वेद तां न इपमूर्जं धत्त मरु-
तस्संरराणा इत्याहान्नं वा ऊर्जन्नं

अश्मन्नं । ऊर्जम् । इति । परीति । सिञ्चति ।
मार्जयति । एव । एनम् । अथो इति । तर्पयति ।
एव । सः । एनम् । तृप्तः । अक्षुध्यन्न । अशौचन्न ।
अमुष्मिन् । लोके । उपति । तिष्ठते । तृप्यति ।
प्रजयेति प्र-जया । पशुभिरिति पशु-भिः । यः ।
एवम् । वेदं । ताम् । नः । इपम् । ऊर्जम् । ध-
त्त । मरुतः । संरराणा इति सं-रराणाः । इति ।
आह । अन्नम् । वै । ऊर्कं । अन्नम् । मरुतः । अ-

अश्मन्नूर्जमिति परिपिञ्चति गरुत्मन्तं कुम्भेन ॥ अथो अपि च
तर्पयति सोप्याग्निः शुच्योकरहितः अमुष्मिन् लोके उपनिष्ठते यज-
मानं यत्रार्थोऽग्नेः । अथ तादृशाग्निमतया यजमानोपि शुच्योकर-
हितो भविष्यति । अनुक्तमपि गम्यते । तृप्यतीत्यादि । विदुषां
फलं । य एवं वेद सोपि प्रजया च पशुमिश्र तृप्यति । इति इन्द्र
एवमनुतिष्ठतीत्यर्थात् गम्यते । एवं—मस्तः । तदेतन्नाचाच्छन्द ॥

मरुतोऽन्नमेवाव रुन्धेऽश्मन्स्ते क्षु-
दमुं ते शुक् ॥ १४ ॥ ऋच्छतु यं
द्विष्म इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य
क्षुधा च शुचा चार्पयति त्रिः परि-
पिञ्चन्पर्येति त्रिवृद्वा अग्निर्यावाने-
वाग्निस्तस्य शुचश्शमयति त्रिः पु-
नः पर्येति पट्त्सं पद्यन्ते पट्वा ऋतवं

न्नम् । एव । अवेति । रुन्धे । अश्मन् । ते । क्षुत् ।
अमुम् । ते । शुक् ॥ १४ ॥ ऋच्छतु । यम् । द्वि-
ष्मः । इति । आह । यम् । एव । द्वेष्टि । तम् ।
अस्य । क्षुधा । च । शुचा । च । अर्पयति । त्रिः ।
परिपिञ्चन्ति परि-सिञ्चन् । परीति । एति । त्रि-
वृदिति त्रि-वृत् । वे । अग्निः । यावान् । एव । अ-
ग्निः । । तस्य । शुचम् । शमयति । त्रिः । पुनः ।
परीति । एति । पट् । समिति । पद्यन्ते । पट् ।
वे । ऋतवं । ऋतुभिरित्यूतु-भिः । एव । अस्य ।

^२अश्मन्स्त इति । परिपेककुम्भमश्मानं संसृष्टं सादयति । यमे-
वेत्यादि । द्वेष्यमस्मिन् क्षुच्छोकाम्यां योजयति ॥

^३त्रिरिति । प्रदक्षिणं परिपिञ्चति परितो गच्छति । अथापरि-
पिञ्चन् त्रिः पुनः पर्येति । गतमन्यन् ॥

ऋतुभिरेवास्य शुचं शमयत्यपां वा
 एतत्पुष्पं यद्वैतसोपाम् ॥ १५ ॥ श-
 रोवका वेतसशाखया चार्वकाभिश्च
 वि कर्पत्यापो वै शान्ताश्शान्ता-
 भिरेवास्य शुचं शमयति यो वा

शुचंम् । शमयति । अपाम् । वै । एतत् । पु-
 ष्पंम् । यत् । वेतसः । अपाम् ॥ १५ ॥ शरः ।
 अवकाः । वेतसशाखयेति वेतस-शाखया । च ।
 अवकाभिः । च । वीति । कर्पति । आपः । वै ।
 शान्ताः । शान्ताभिः । एव । अस्य । शुचंम् ।
 शमयति । यः । वै । अग्निम् । चित्तम् । प्रथमः ।

‘अपां वा एतदिति । वेतसोपां पुष्पस्थानीयः, ततः प्रादुर्भूत-
 त्वात् । अवका च अपां शरस्थानीया । शरस्सारपरिणामः अव-
 का शैवालम् । आपो वा इति । अभिजनस्तुत्या वेतसावका
 एव स्तूयन्ते शान्तिहेतुत्वाज्जाताः ॥

‘यो वा अग्निमिति । यः पशुः अग्नि चित्तं प्रथममधि-
 क्रामति आरोहति तं शुना शोकेन प्रकर्षण दग्धुमीश्वरोग्निः ।
 ‘ईश्वरे तोसुन्ऋसुनौ’ इति तोसुन् । मण्डूकेनेति । ननु तस्यापि
 शोकः परिहर्नव्य एवेत्याह—न वा एष इति । पशूनां मध्ये
 एषोनुपजीवनीयः कथंचिदपि मांसादिना वहनादिना वा । अ-
 योच्येत धातुमूलविशेषवदारोग्यहेतुस्स्यात्; तदपि नास्तीत्याह—

अग्निं चितं प्रथमः पशुरंधि क्रामती-
श्वरो वै तश्च शुचा प्रदहो मण्डूकेन
चि कर्पत्येप वै पशूनामनुपजीव-
नीयो न वा एष ग्राम्येषु पशुषु हि-
तो नारण्येषु तमेव शुचाऽर्पयत्य-
ष्टाभिर्वि कर्पति ॥ १६ ॥ अष्टाक्ष-

पशुः । अधिक्रामतीत्यधि-क्रामति । ईश्वरः । वै ।
तम् । शुचा । प्रदह इति प्र-दहः । मण्डूकेन ।
वीति । कर्पति । एपः । वै । पशूनाम् । अनुप-
जीवनीय इत्यनुप-जीवनीयः । न । वै । एपः ।
ग्राम्येषु । पशुषु । हितः । न । आरण्येषु । तम् ।
एव । शुचा । अर्पयति । अष्टाभिः । वीति । कर्प-
ति ॥ १६ ॥ अष्टाक्षरेत्यष्टा-अक्षरा । गायत्री ।

न वा एप इति । न ह्ययं ग्राम्येषु आरण्येषु वा पशुषु
उपकारकतया हित शास्त्रेण, विहितः । यद्वा—हितयोगे च-
तुर्धा व्यत्ययेन बाध्यते । उपकारको न भवति । तमेवेति ।
गृह्यतामयं शोकेन पापीयानिति भावः ॥

अष्टाभिरिति ॥ 'समुद्रस्य त्वाऽत्राकया'† इत्यादिभिः । गा-
यत्रीभिरिति । सहोत्पन्नत्वात् ॥

रा गायत्री गायत्रौग्निर्यावानेवाग्नि-
स्तस्य शुचं शमयति पावकवती-
भिरन्नं वै पावकोऽन्नेनैवास्य शुचं
शमयति मृत्युर्वा एष यद्वाग्निर्व्रह्मण
एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनं कार्ष्णीं उ-
पानहावुर्ष मुञ्चते ब्रह्मणैव मृत्योरन्त-

गायत्रः । अग्निः । यावान् । एव । अग्निः । तस्य ।
शुचंम् । शमयति । 'पावकवतीभिरिति' पावक-
वतीभिः । अन्नम् । वै । पावकः । अन्नेन । एव ।
अस्य । शुचंम् । शमयति । 'मृत्युः । वै । एषः ।
यत् । अग्निः । ब्रह्मणः । एतत् । रूपम् । यत् ।
कृष्णाजिनमिति' कृष्ण-अजिनम् । कार्ष्णीं इति ।
उपानहौ । उपेति । मुञ्चते । ब्रह्मणा । एव । मृ-

^१पावकवतीभिरिति । पावकशब्दवतीभिः । अन्नं वा इति ।
तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् ॥

^२मृत्युर्वा इति । दाहेन नाशकत्वात् वदान्तादीनां [वृन्तादी-
नां] क्षयहेतुत्वात् वा । ब्रह्मण इति । ब्राह्मणः कर्मणो रू-
पमिदं कृष्णाजिनं प्रधानसाधनत्वात् ब्राह्मणस्यैव तद्रूपं । का-
र्ष्णीं । 'अप्राणि रजतादि'इत्यञ्, अग्नि 'वा छन्दसि'
इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । कृष्णो मृगविशेषः । उपमुञ्चते पादयोर्ब-

धत्तेऽन्तर्मृत्योर्धत्तेऽन्तरन्नाद्यादित्याहुः
 रन्यामुपमुञ्चतेऽन्यान्नान्तः ॥ १७ ॥
 एव मृत्योर्धत्ते वाऽन्नाद्यं रुन्धे न-
 मस्ते हरंसे शोचिष इत्याह नम-

त्योः । अन्तः । धत्ते ।^९अन्तः । मृत्योः । धत्ते । अन्तः ।
 अन्नाद्यादित्यन्न-अद्यात् । इति । आहुः । अन्याम् । उ-
 पमुञ्चत् इत्युप-मुञ्चते । अन्याम् । ना । अन्तः ॥ १७ ॥ ए-
 व । मृत्योः । धत्ते । अवेति । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् ।
 रुन्धे ।^{१०}नमः । ते । हरंसे । शोचिषे । इति । आह । न-
 मस्कृत्येति नमः-कृत्यं । हि । वसीयाः सम् । उ-

धाति । ब्रह्मणोव मृत्योरन्तर्धत्ते । ब्रह्मबलेन मृत्योरदर्शनेन च वर्तेते ॥

^९अथेनदुभयोरुपमोचनं दूषयति—अन्तरिति । अन्तर्मृत्योर्धत्ते
 अविशेषादित्याहुः । अन्तरन्नाद्यादिति । धत्त इत्येव । तत्र का
 प्रतिपत्तिरित्याह—एकामुपमुञ्चते एकां न । ‘एकान्याम्याम्’ इति
 आख्यातं न निहन्येत । अन्तरेवेति । उपमुक्तायां मृत्योरन्त-
 र्धन्ते । अनुपमुक्तायामन्नाद्यमवरुन्धे ॥

^{१०}नमस्ते इति । ‘अपामिदं न्ययनं’ इति द्वाभ्यां श्वेत-
 वतीभ्यां ? अभि मृज्य अभिट्टत्य आरोहनि चिति । नमस्कृ-
 त्येति अनुज्ञाप्य प्रतिपिद्धं अप्याचरितुं नमस्कारेण यमोयांस-
 माराधयन्ति ॥

स्कृत्य हि वसीयाः समुपचरन्त्य-
 न्यं ते अस्मत्तपन्तु हेतय इत्याह
 यमेव द्वेष्टि तमस्य शुचाऽर्पयति
 पावको अस्मभ्यः शिवो भवेत्या-
 हान्नं वै पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे द्वा-
 भ्यामर्धं कामति प्रतिष्ठित्या अप-
 स्यवतीभ्याः शान्त्यै ॥ १८ ॥

पुचरन्तीत्युप-चरन्ति । "अन्यम् । ते । अस्मत् ।
 तपन्तु । हेतयः । इति । आह । यम् । एव । द्वे-
 ष्टि । तम् । अस्य । शुचा । अर्पयति । पावकः ।
 अस्मभ्यमित्यस्म-भ्यम् । शिवः । भव । इति ।
 आह । अन्नम् । वै । पावकः । अन्नम् । एव । अ-
 वेति । रुन्धे । "द्वाभ्याम् । अर्धति । कामति ।
 प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । अपस्यवतीभ्या-
 मित्यपस्य-वतीभ्याम् । शान्त्यै ॥ १८ ॥

शुग्वैतसोपामंष्टाभिर्वि कर्पति नान्तरेकान्नप-
 श्चाशच्च ॥ ४ ॥

¹¹अन्य त इति ॥ द्वेष्यमस्याग्नि. शोकेन तापयति । पावक
 इत्यादि । गतम् ॥

¹²अपस्यवतीभ्यामिति ॥ अप्शब्दवतीभ्या एकेन अप्शब्देन द्वे

नृपदे वडिति व्याघारयति पृङ्ग्याऽऽ-
हुंत्या यज्ञमुखमा रंभतेऽक्षण्या व्या-
घारयति तस्मादक्षण्या पशवोङ्गान् .

¹नृपद् इति नृ-सर्दे । वट् । इति । व्याघारय-
तीति वि-आघारयति । पृङ्ग्या । आहुत्येत्या-हु-
त्या । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । एति । रंभते ।
²अक्षण्या । व्याघारयतीति वि-आघारयति । तस्मा-
त् । अक्षण्या । पशवः । अङ्गानि । प्रेति । हरन्ति ।
प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । यत् । वपृङ्ग्या-
दिति वपट्-ऋयति । यातयामेति यात-यामा ।

अपि तद्वत्त्वा । यद्वा—साहचर्यात् द्वितीयाऽपि अप्शब्दवती अनि-
वत् । अप्शब्दात् 'भ्र्योगय' इत्यादिना स्वाधिनो यत्, तत्स-
न्नियोगेनासुगागमो निपात्य ॥

इति पद्यमे चतुर्थं चतुर्थोऽनुवाकः.

¹नृपदे वडित्यादि ॥ रयमातृगणा चितिमेव व्याघारयति । उत्तर
व्याघारणम् । पृङ्गेति । पदपृङ्ग्या । यथोक्त 'पशभिः पश-
कैः पदपृङ्गिः' इति । अक्षरपाङ्क्तिरिति केचित्, एरय चतृष्क-
त्वात् । आहुत्येति । आहुत्येन यज्ञमुखमुपक्रममारभते ॥

²अक्षणेत्यादि ॥ व्यारपातम्* ॥

नि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै यद्वपट्कुर्याद्या-
 नयांमाऽस्य वपट्कारस्स्याद्यन्न वपट्कुर्या-
 द्रक्षांसि यज्ञं हन्युर्वडित्याह प-
 रोक्षमेव वपट्करोति नास्य यातयां-
 मा वपट्कारो भवति न यज्ञं रक्षा-
 ंसि घ्नन्ति हुतादो वा अन्ये देवाः
 ॥ ११ ॥ अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदे-

अस्य । वपट्कार इति वपट्-कारः । स्यात् ।
 यत् । न । वपट्कुर्यादिति वपट्-कुर्यात् । रक्षांसि ।
 यज्ञम् । हन्युः । वट् । इति । आह । परोक्षमिति
 परः-अक्षम् । एव । वपट् । करोति । न । अस्या
 यातयामेति यात-याम् । वपट्कार इति वपट्-कारः ।
 भवति । न । यज्ञम् । रक्षांसि । घ्नन्ति । हुताद्
 इति हुत-अदः । वै । अन्ये । देवाः ॥ ११ ॥ अ-
 हुताद् इत्यहुत-अदः । अन्ये । तान् । अग्निचिदि-

हुताद् इत्यादि ॥ शुमुष्टिनाऽवोक्षणविधि । हुतमग्नौ प्रास्तम-
 दन्तीति हुतादः पुरोडाशादिभुजः । 'अदोऽनने' इति विद् ।
 षट्दुत्तरपदप्रकृतिसारत्वम् । अहुतमदन्तीत्यहुतादः बलिहरणादिभुजः ।
 स एव प्रत्ययः स्तरश्च । तानुभयानपि अग्निचिदेवाग्निचिन् प्री-
 णाति प्रीणायेनुमर्हति । उभयेऽप्यनेन प्रीणयितव्याः । तस्मात् 'ये

वोभयान्प्रीणाति ये देवा देवानाम्भि-
ति दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षति हुताद-
श्चैव देवानंहुतादश्च यजमानः प्री-
णाति ते यजमानं प्रीणन्ति दध्नैव
हुतादः प्रीणाति मधुपाऽहुतादो ग्रा-

त्यग्नि-चित् । एव । उभयान् । प्रीणाति । ये ।
देवाः । देवानाम् । इति । दध्ना । मधुमिश्रेणेति
मधु-मिश्रेणं । अवेति । उक्षति । हुताद् इति हु-
त-अदः । च । एव । देवान् । अहुताद् इत्यहुत-
अदः । च । यजमानः । प्रीणाति । ते । यजमा-
नम् । प्रीणन्ति । 'दध्ना । एव । हुताद् इति हुत-
अदः । प्रीणाति । मधुपा । अहुताद् इत्यहुत-अ-
दः । 'ग्राम्यम् । वै । एतत् । अन्नम् । यत् । दधि।

देवाः* इति द्वाभ्या जातिभ्या दध्ना मधुमिश्रेण अवोक्षति । तेन
उभयानपि देवान् यजमानं प्रीणाति । ते च प्रीताः यजमानं
प्रीणयन्ति ॥

*दध्नैवेत्यादि ॥ गन्म् । अनट उदात्तत्वाद्दध्ना विभक्तिरुदा-
त्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्ता । मधुशब्दपर्यायः सकारान्नो मधुशब्दः ॥

*ग्राम्यं वा इत्यादि ॥ गन्म् ॥

म्यं वा एतदन्नं यद्वर्ध्यारण्यं मधु य-
 द्दधा मधुमिश्रेणावोक्षत्युभयस्याव-
 रुध्यै शुमुष्टिनाऽवोक्षति प्राजापत्यः
 ॥ २० ॥ वै शुमुष्टिस्तयोनित्र्वाय
 द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या अनुपरिचारम-

आरण्यम् । मधु । यत् । द्दधा । मधुमिश्रेणेति
 मधु-मिश्रेण । अवोक्षतीत्यव-उक्षति । उभयस्य ।
 अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । शुमुष्टिना । अवेति ।
 उक्षति । प्राजापत्य इति प्राजा-पत्यः ॥ २० ॥ वै ।
 शुमुष्टिः । सयोनित्वायेति सयोनि-त्वाय । द्वा-
 भ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । अनुप-
 रिचारमित्यनु-परिचारम् । अवेति । उक्षति । अ-
 परिवर्गमित्यपरि-वर्गम् । एव । एनान् । प्रीणा-

‘शुमुष्टिः दर्भमुष्टिग्रहणम् । प्रशंसाकर्मण ओणादिकः इवप्रत्ययः,
 इत्वाभावश्च । प्राजापत्य इति । शुमुष्टिः प्रजापतिदेवत्यः । अग्निः
 प्रजापतिमुपादुत्पन्नः । तस्मात्समानकरणत्वाय भवति । समान-
 स्य सभानः । द्वाभ्यामवोक्षणं प्रतिष्ठाया एव भवति ॥

‘अनुपरिचारमिति ॥ अनुक्रमेण परितो गत्वा पुरस्ताद्वक्षिणतः
 पश्चादुत्तरतः पश्चादवोक्षति । आभीक्ष्ये णमुल् । अपरिवर्गमिति ।
 किञ्चिदपरिवृज्य सर्वानेव तान्प्रीणयति । वृजेश्छान्दसो घमुन् ॥

वोक्षत्यपरिवर्गमेवैनान्प्रीणाति वि
 वा एप प्राणैः प्रजया पशुभिर् ऋ-
 ध्यते योग्निं चिन्वन्नधि कामति प्रा-
 णदा अपानदा इत्याह प्राणानेवा-
 त्मन्धत्ते वर्चोदा वरिवोदा इत्याह

ति । १वीति । वै । एपः । प्राणैरिति प्र-अनैः ।
 प्रजयेति प्र-जया । पशुभिरिति पशु-भिः । ऋ-
 ध्यते । यः । अग्निम् । चिन्वन्न । अधिक्रामतीत्य-
 धि-कामति । प्राणदा इति प्राण-दाः । अपान-
 दा इत्यपान-दाः । इति । आह । प्राणानिति प्र-
 अनान् । एव । आत्मन् । धत्ते । वर्चोदा इति व-
 र्चः-दाः । वरिवोदा इति वरिवः-दाः । इति । आ-
 ह । प्रजेति प्र-जा । वै । वर्चः । पशवः । वरि-
 वः । प्रजामिति प्र-जाम् । एव । पशून् । आ-

१वि वा एप इत्यादि ॥ अत्रोहणस्य अर्थप्राप्तय मन्त्रविधिः ।
 यद्वा—अधिरोहणस्य दोषवचनेन अत्रोहणाय विशिष्टमन्त्रविधिः ।
 'प्राणदाः' इत्यादिरवरोहणमन्त्र. पङ्क्तिश्रुतुष्पदा । प्राणानिति ।
 प्राणापानस्य प्रदर्शनार्थत्वात् बहुवचनम् । वर्चो वटम् । वरिवः
 पूजा । तद्भेतुत्वात्ताच्छब्दम् ॥

प्रजा वै वर्चः पशवो वरिवः प्रजा-
मेव पशूनात्मन्धत्त इन्द्रो वृत्रमह-
न्तं वृत्रः ॥ २१ ॥ हतप्पोडशभि-
भोगैरसिनात्स एतामग्रयेऽनीकवत्
आहुतिमपश्यत्तामजुहोत्तस्याग्निर-
नीकवान्धस्वेन भागधेयेन प्रीतप्पो-

त्मन् । धत्ते । इन्द्रः । वृत्रम् । अहन् । तम् । वृ-
त्रः ॥ २१ ॥ हतः । पोडशभिरिति पोडश-भिः ।
भोगैः । असिनात् । सः । एताम् । अग्रये । अ-
नीकवत् इत्यनीक-वत्ते । आहुतिमित्या-हुतिम् ।
अपश्यत् । ताम् । अजुहोत् । तस्य । अग्निः । अ-
नीकवानित्यनीक-वान् । स्वेन । भागधेयेनेति
भाग-धेयेन । प्रीतः । पोडशधेति पोडश-धा ।

इन्द्रो वृत्रमित्यादि ॥ भागै शरीरगुणै पोडशधा विभक्तेः
इन्द्रमसिनात् अवधान् । पिञ्चन्धने । एतामिति । 'अग्निस्ति-
ग्मेन'* इति द्वाभ्यां या क्रियते । अनीकवान् सेनावान् । मुख-
वान्वा । पोडशधेति । पोडशधा विभक्तेन निजशरीरेण वृत्रस्य
पोडशधा हि भोगानदहत् । वैश्वकर्मणेनेति । 'य इमा विश्वाः'†
इति क्रियमाणेन । पाप्मन इति । वृत्रवधनिमित्तात् ॥

उशुधा वृत्रस्य भोगानप्यदहद्वैश्व-
 कर्मणेन पाप्मनो निरमुच्यत यद्-
 भयेऽनीकवत् आहुतिं जुहोत्यग्निरे-
 वास्यानीकवान्त्स्वेन भागधेयेन प्री-
 तः पाप्मानमपि दहति वैश्वकर्म-
 णेन पाप्मनो निरमुच्यते यं काम-
 येत चिरं पाप्मनः ॥ २२ ॥ निरमु-

वृत्रस्य । भोगान् । अपीति । अदहत् । वैश्वकर्म-
 णेनेति वैश्व-कर्मणेन । पाप्मनः । निरिति । अ-
 मुच्यत । ^{१०}यत् । अग्नये । अनीकवत् इत्यनीक-
 वत्ते । आहुतिमित्या-हुतिम् । जुहोति । अग्निः ।
 एव । अस्य । अनीकवानित्यनीक-वान् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । प्रीतः । पाप्मानम् ।
 अपीति । दहति । वैश्वकर्मणेनेति वैश्व-कर्मणेन ।
 पाप्मनः । निरिति । मुच्यते । ^{११}यम् । कामयेत ।
 चिरम् । पाप्मनः ॥ २२ ॥ निरिति । मुच्येत ।

^{१०}यदित्यादि ॥ गतम् । आहवनीये होमः ॥

^{११}यमित्यादि ॥ चिरं दीर्घेण कालेन । एकैकमिति । प्रति-
 मन्त्रमाहुतीर्गृह्यात् । तान्क् तदार्त्तमिव । सर्वाणीति । सर्वा-

च्येतेत्येकैकं तस्य जुहुयाच्चिरमेव
 पाप्मनो निर्मुच्यते यं कामयेत ता-
 जक्पाप्मनो निर्मुच्येतेति सर्वाणि
 तस्यानुद्रुत्य जुहुयात्ताजगेव पाप्म-
 नो निर्मुच्यतेऽथो खलु नानैव सू-

इति । एकैकमित्येकं—एकम् । तस्य । जुहुयात् ।
 चिरम् । एव । पाप्मनः । निरिति । मुच्यते ।
 यम् । कामयेत । ताजक् । पाप्मनः । निरिति ।
 मुच्येत । इति । सर्वाणि । तस्य । अनुद्रुत्येत्यनु-
 द्रुत्य । जुहुयात् । ताजक् । एव । पाप्मनः । नि-
 रिति । मुच्यते । १२अथो इति । खलु । नानां ।
 एव । सूक्ताभ्यामिति सु—उक्ताभ्याम् । जुहोति ।
 नानां । एव । सूक्तयोरिति सु—उक्तयोः । वीर्यम् ।

णि मन्तनाकयान्यनुद्रुत्य अन्ते वैकामाहुति जुहुयात् । अनुद्रव-
 णं अनुक्रमेण उच्चारणम् ॥

१२अथो इत्यादि ॥ पक्षान्तरम् । नाना पृथक्पृथक् द्वे
 आहुती जुहोति द्वाभ्यां सूक्ताभ्याम् । 'य इमा विश्वाः'* इत्यार-
 भ्य 'विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट'* इत्येकं सूक्तम् । 'चतुपः पिता'*
 इत्यारभ्य 'विश्वकर्मेव रविपा वर्धनेन'* इत्यपरम् । वीर्यमिति ।

क्ताभ्यां जुहोति नानैव सूक्तयोर्वीर्यं
दधात्यथो प्रतिष्ठित्यै ॥ २३ ॥

उदेनमुत्तरां नयेति समिध आ दं-
धाति यथा जनं यतेऽवसं करोति

दधाति । अथो इति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थि-
त्यै ॥ २३ ॥

देवाः प्राजापत्यो वृत्रश्चिरं पाप्मनश्चत्वारिंश-
शच्च ॥ ५ ॥

उदिति । एनम् । उत्तरामित्युत्-तराम् । न-
य । इति । समिध इति सं-इधः । एति । दधा-
ति । यथा । जनम् । यते । अवसम् । करोति ।

सूक्तद्वयसम्बन्धि षथम्भूतं वीर्यं द्विप्रकारं दधाति आत्मनि स्था-
पयति । अथो अपि च प्रतिष्ठित्यै द्वित्वलामात् ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे पञ्चमोनुवाकः.

‘उदेन’* इत्यादितिमृमिस्तिस्वः आदधाति ॥ यथेति । य-
था द्रष्टव्यं जनं यते गच्छते अवसं रक्षणार्थं पाथेयादिकं करोति
तच्चुल्यम् ॥

तादृगेव तत्तिस्त्र आ दधाति त्रिवृद्धा
अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मै भागधेयं क-
रोत्यौदुम्बरीर्भवन्त्यूर्वा उदुम्बर ऊ-
र्जमेवास्मा अपि दधात्युदु त्वा वि-
श्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे दे-
वाः प्राणैः ॥ २४ ॥ एवैनमुद्यच्छ-

तादृक् । एव । तत् । ^२तिस्त्रः । एति । दधाति ।
त्रिवृदिति त्रि-वृत् । वै । अग्निः । यावान् । एव ।
अग्निः । तस्मै । भागधेयमिति भाग-धेयम् । क-
रोति । औदुम्बरीः । भवन्ति । ऊर्क् । वै । उदु-
म्बरः । ऊर्जम् । एव । अस्मै । अपीति । दधा-
ति । ^३उदिति । उ । त्वा । विश्वे । देवाः । इति ।
आह । प्राणा इति प्र-अनाः । वै । विश्वे । देवाः ।
प्राणैरिति प्र-अनैः ॥ २४ ॥ एव । एनम् । उदि-

^२तिस्त्र इत्यादि ॥ गतम् । 'उदात्तयण.' इति तिसृभ्यो
विभक्तिरुदात्ता । त्रैधाविहितेष्टकत्वात् त्रिवृच्चमग्नेः ।

^३उदु त्वा विश्वे देवाः* इति पङ्क्तिरग्निमुद्यच्छते । ननु कथमुक्तं—
पङ्क्तिरग्निमुद्यच्छते इति उच्यमानस्य नियताङ्गत्वात् दोषः । द्वे परिगृह्यवती

तेऽग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा
 एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं सः
 मर्धयति पञ्च दिशो देवीर्यज्ञमवन्तु
 देवीरित्याह दिशो ह्येषोऽनुं प्रच्यव-
 तेऽपामतिं दुर्मतिं बाधमाना इत्या-
 ह रक्षसामपहृत्यै रायस्पोपै यज्ञप-

ति । यच्छते । अग्ने । भरन्तु । चित्तिभिरिति चि-
 त्ति-भिः । इति । आह । यस्मै । एव । एनम् ।
 चित्तायं । उद्यच्छत इत्युत्-यच्छते । तेन । एव ।
 एनम् । समितिं । अर्धयति । पञ्च । दिशः । दे-
 वीः । यज्ञम् । अवन्तु । देवीः । इति । आह । दि-
 शः । हि । एषः । अन्वितिं । प्रच्यवन्तु इति प्र-
 च्यवन्ते । अपेतिं । अमतिम् । दुर्मतिमिति दुः-म-
 तिम् । बाधमानाः । इति । आह । रक्षसाम् । अ-
 पहृत्या इत्यप-हृत्यै । रायः । पोपै । यज्ञपतिमि-
 ति यज्ञ-पतिम् । आभजन्तीरित्या-भजन्तीः ।

परिगृह्यशब्दवत्यो द्वे ऋचौ द्वितीयाचतुर्थ्यां 'रायस्पोपे अधि य-
 ज्ञः'* 'ऊर्जा यद्यज्ञम्'* इति च । एवं हरणसामर्थ्यप्रत्यापनार्थं

तिमाभजन्तीरित्याह पशवो वै रा-
 यस्पोषः ॥ २५ ॥ पशूनेवाव रुन्धे
 पङ्क्तिर् हरति पट्वा ऋतव ऋतुभिरे-
 वैनः हरति द्वे परिगृह्यवती भवतो
 रक्षसामपंहत्यै सूर्यरश्मिर् हरिकेशः
 पुरस्तादित्याह प्रसूत्यै ततः पावका
 आशिपो नो जुपन्तामित्याहान्नं वै

इति । आह । पशवः । वै । रायः । पोषः ॥ २५ ॥
 पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । पङ्क्तिरिति पट्-भिः ।
 हरति । पट् । वै । ऋतवः । ऋतुभिरित्यूतु-भिः ।
 एव । एनम् । हरति । द्वे इति । परिगृह्यवती इ-
 ति परिगृह्य-वती । भवतः । रक्षसाम् । अपंहत्या
 इत्यप-हृत्यै । सूर्यरश्मिरिति सूर्य-रश्मिः । हरि-
 केश इति हरि-केशः । पुरस्तात् । इति । आह ।
 प्रसूत्या इति प्र-सूत्यै । ततः । पावकाः । आशि-
 प इत्या-शिपः । नः । जुपन्ताम् । इति । आह ।
 अन्नम् । वै । पावकः । अन्नम् । एव । अ-

छत्रिन्यायेन सर्वासां परिगृह्यवच्चख्यापनमभिप्रेतम् । तेन देवैः परि-
 गृहीतत्ववचनाद्रक्षांसि वाधितुं प्रभवति ॥

पावुकोऽन्नमेवाव रुन्धे देवासुरा-
स्संयत्ता आसन्ते देवा एतदप्रतिर-
थमपश्यन्तेन वै तेऽप्रति ॥ २६ ॥
असुरानजयन्तदप्रतिरथस्याप्रतिरथ-
त्वं यदप्रतिरथं द्वितीयो होताऽन्वा-

वेति । रुन्धे । 'देवासुरा इति देव-असुराः ।
संयत्ता इति सं-यत्ताः । आसन् । ते । देवाः ।
एतत् । अप्रतिरथमित्यप्रति-रथम् । अपश्यन् ।
तेन । वै । ते । अप्रति ॥ २६ ॥ असुरान् । अजय-
न् । तत् । अप्रतिरथस्येत्यप्रति-रथस्य । अप्रति-
रथत्वमित्यप्रतिरथ-त्वम् । यत् । अप्रतिरथमित्य-

'देवासुरा इति ॥ अप्रतिरथ्यं नाम 'आशुशिशानः'* इत्या-
दिकं दशर्चं सूक्तमाग्नानक्रमं विहाय प्रागेवेदं विनियुक्ते । अ-
प्रतीति । प्रतिपक्षो यत्र नास्ति तदप्रतीति क्रियाविशेषणम् । यथा
न कश्चित्प्रतीपशिश्यते तथा असुरानजयत् । बहुव्रीहौ 'नञ्मु-
भ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—अतिकल्पम् । 'सुप्र-
तिनामात्रार्थे' इत्यव्ययीभावसमासः । अप्रतिरथत्वमिति । अप्र-
तिरथं जपसाधनत्वात् ॥

यदित्यादि ॥ यदा 'अग्रये प्रणीयमानाय अनुबूहि' इति ।

*सं. ४-६-४.

हांप्रत्येव तेन यजमानो धातृव्या-
 क्षयत्यथो अनभिजितमेवाजि ज-
 यति दशर्चं भवति दशाक्षरा वि-
 राडिराजेमौ लोकौ विधृतावनयो-
 लोकयोर्विधृत्या अथो दशाक्षरा वि-

प्रति-रथम् । द्वितीयः । होता । अन्वाहृत्यनु-आ-
 ह । अप्रति । एव । तेन । यजमानः । धातृव्यान् ।
 जयति । अथो इति । अनभिजितमित्यनभि-जि-
 तम् । एव । अभीति । जयति । 'दशर्चमिति द-
 श-ऋचम् । भवति । दशाक्षरेति दश-अक्षरा ।
 विराडिति वि-राट् । विराजेति वि-राजा । इमौ ।
 लोकौ । विधृताविति वि-धृतौ । अनयोः । लो-
 कयोः । विधृत्या इति वि-धृत्ये । अथो इति । द-
 शाक्षरेति दश-अक्षरा । विराडिति वि-राट् । अ-
 नम् । विराडिति वि-राट् । विराजीति वि-राजि ।

संप्रैः क्रियते तदेतत्सूक्तं द्वितीयो होताऽन्वाह—अथो इति ।
 अनभिजितं अभिनेतुमशक्यमपि शत्रुमभिजयत्येव ॥

‘अनुवाहशेषस्य पक्षेणस्य दशानामृतां समाहारो दशर्चम् ।
 ‘नक्तपूरब्धुः’ इत्यशरससमाप्तान्त । विराजेति । विराट् य-
 जोऽन्नं च ॥

राडन्नं विराड्विराज्येवान्नाद्ये प्रति ति-
 प्रत्यसदिव वा अन्तरिक्षमन्तरिक्ष-
 मिवाग्नीध्रमाग्नीध्रे ॥ २७ ॥ अश्मान-
 नुं नि दधाति सत्त्वाय द्वाभ्यां प्रति-
 ष्ठित्यै विमान एष दिवो मध्य आ-
 स्त इत्याह व्यैवैतयां मिमीते मध्ये

एव । अन्नाद्य इत्यत्र-अद्ये । प्रतीति । तिष्ठति ।
 असत् । इव । वै । अन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षम् ।
 इव । आग्नीध्रमित्याग्नि-इध्रम् । आग्नीध्र इत्याग्नि-
 इध्रे ॥ २७ ॥ अश्मानम् । नीति । दधाति । सत्त्वा-
 येति सत्-त्वाय । द्वाभ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्र-
 ति-स्थित्यै । विमान इति वि-मानः । एषः । दि-
 वः । मध्ये । आस्ते । इति । आह । वीति । एव ।
 एतयां । मिमीते । मध्ये । दिवः । निहित इति नि-

^१असदिवेति ॥ आग्नीध्रयेऽश्मनि साधनविधिः । असदिव वा
 अन्तरिक्षं, प्रत्यक्षमदृशानान् । अन्तरिक्षमिवाग्नीध्रं मध्ये मावात् ।
 सत्त्वायेति- । अश्मनि निहिते उपलम्भादिसत्त्वनिवृत्तिः ॥

^२विमान एष इति ॥ अश्मनिधानमन्तौ । व्यैवैतयेनि । एतया
 ऋचा अन्तरिक्षमसद्विमिमीते । सत्त्वं बल हि विमान अन्तरिक्ष-
 स्थानीयस्याग्नीध्रस्य, 'आस्ते'* इति मन्तलिङ्गात् । तर्हि द्विती-

द्विधो निहितः पृश्निरश्मेत्याहान्नं वै
 पृश्न्यन्नमेवाव रुन्धे चतसृभिरा पु-
 च्छादेति चत्वारि छन्दांसि छन्दो-
 भिरेवेन्द्रं विश्वां अवीवृधन्नित्याह
 वृद्धिमेवोपावर्तते वाजानाम् सत्पतिं
 पतिम् ॥ २८ ॥ इत्याहान्नं वै वा-

हितः । पृश्निः । अश्मा । इति । आह । अन्नम् ।
 वै । पृश्नि । अन्नम् । एव । अवेति । रुन्धे । च-
 तसृभिरिति चतसृ-भिः । एति । पुच्छात् । एति ।
 चत्वारि । छन्दांसि । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः ।
 एव । ¹⁰इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । इति । आ-
 ह । वृद्धिम् । एव । उपावर्तत इत्युप-आवर्तते ।
 वाजानाम् । सत्पतिमिति सत्-पतिम् । पतिम् ॥
 २८ ॥ इति । आह । अन्नम् । वै । वाजः । अ-

यया ऋ क्रियत इत्याह—अन्न वा इति । शुद्धत्वसामान्यात्
 अन्न वृत्तिरश्मा तत्कारण वा । तस्माद्धितीयया अश्मनि साधनत्व
 सप्रतिपद्या इति भाव ॥

⁹चतसृभिरिति ॥ 'इन्द्र विश्वा' इत्यादिभि आपुच्छात्
 गच्छति । उन्दोभिरेवेति एतीत्येव ॥

¹⁰वृद्धिमेवेति ॥ निजवृद्धिलाभाभिप्रायत्वात् इन्द्रवृद्धिकीर्तनस्य ।

जोऽन्नमेवावरुन्धे सुन्नहूर्यज्ञो देवाः
 आ च वक्षदित्याह प्रजा वै पश-
 वस्सुन्नं प्रजामिव पशूनात्मन्धत्ते य-
 क्षदग्निर्देवो देवाः आ च वक्षदित्या-
 ह स्वगाकृत्यै वाजस्य मा प्रसवे-

न्नम् । एव । अवेति । रुन्धे । सुन्नहूरिति सुन्न-
 हूः । यज्ञः । देवान् । एति । च । वक्षत् । इति ।
 आह । प्रजेति प्र-जा । वै । पशवः । सुन्नम् ।
 प्रजामिति प्र-जाम् । एव । पशून् । आत्मन् ।
 धत्ते । ¹¹यक्षत । अग्निः । देवः । देवान् । एति ।
 च । वक्षत् । इति । आह । स्वगाकृत्या इति स्व-
 गा-कृत्यै । ¹²वाजस्य । मा । प्रसवेनेति प्र-सवे-

एव वाजस्येयोरपि द्रष्टव्यम् । सुन्नं सुगम् । प्रजानां च तद्धे-
 तुत्वात्ताच्छब्दम् ॥

¹¹स्वगाकृत्या इति ॥ असाद्व्येण स्वभागदाभाय । अग्निरेव
 हि देवास्तथा यद्यु शक्नोतीति मन्त्राभिन्नाय इति दर्शयति ।
 छान्दमडानन्तस्य गतिव्यान् ' उर्याद्विच्विदाचश्च ' इति गतिव्यान्
 ' तादौ च निति ' इति प्रकृतिरस्यत्वम् ॥

¹²अमो इत्यादि ॥ उच्यन् उद्गम । उद्गृह्णाति उत्साग्यति ।
 रश्मीन् निम्नोच्यन् अस्तं गच्छन्निम्नाभ निगृह्णाति ग्रमति नियच्छति

नोद्ग्राभेणोदग्रभीदित्याहासौ वा आ-
दित्य उद्यत्नुद्ग्राभ एष निघ्नोचं नि-
ग्राभो ब्रह्मणैवात्मानंमुद्गृह्णाति ब्रह्म-
णा भ्रातृव्यं नि गृह्णाति ॥ २९ ॥
प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्या-

न । उद्ग्राभेणेत्युत्-ग्राभेण । उदिति । अग्रभीत् ।
इति । आह । असौ । वै । आदित्यः । उद्यन्नित्यु-
त्-यन् । उद्ग्राभ इत्युत्-ग्राभः । एषः । निघ्नोच-
निति नि-घ्नोचन् । निग्राभ इति नि-ग्राभः । ब्र-
ह्मणा । एव । आत्मानम् । उद्गृह्णातीत्युत्-गृह्णा-
ति । ब्रह्मणा । भ्रातृव्यम् । नीति । गृह्णाति ॥ २९ ॥

प्राणैः पोषोप्रत्याग्नीध्रे पतिमेप दशं च ॥ ६ ॥

¹प्राचीम् । अन्विति । प्रदिशमिति प्र-दिशम् ।

रश्मीनिति । सुगुद्यमनिपातनयोर्व्युत्पादितावत्र सादृश्याच्च वर्ते-
ते । ब्रह्मणैवेति । उद्गृह्णात्माना अनेन परिचूढेनादित्यकर्मणा
आदित्येनैवावाकारिणा आत्मानमुद्गृह्णाति उच्छ्रितं करोति भ्रातृव्यं
च निगृह्णाति विधेयीकरोति ॥

इति पद्यमे चतुर्थे पद्येनुवाकः.

¹प्राचीमित्यादि ॥ अग्निना सह नित्यधिश्रयणमन्ता एत-
'प्राचीमनु प्रदिशं'* इत्याद्याः . पद्य । देवलोकागिति । देवलोक-

ह देवलोकमेवैतयोपावर्तते कर्मध्व-
 मग्निना नाकमित्याहेमानेवैतया लो-
 कान्क्रमते पृथिव्या अहमुदन्तरिक्ष-
 माऽरुहमित्याहेमानेवैतया लोका-
 न्त्समारोहति सुवर्षन्तो नापेक्षन्त
 इत्याह सुवर्गमेवैतया लोकमेत्यग्ने
 प्रेहि ॥ ३० ॥ प्रथमो देवयतामि-

प्रेति । इहि । चिदान् । इति । आह । देवलोक-
 मिति देव-लोकम् । एव । एतया । उपावर्तते इ-
 त्युप-आवर्तते । कर्मध्वम् । अग्निना । नाकम् ।
 इति । आह । इमान् । एव । एतया । लोकान् ।
 क्रमते । पृथिव्याः । अहम् । उदिति । अन्तरि-
 क्षम् । इति । अरुहम् । इति । आह । इमान् ।
 एव । एतया । लोकान् । नमारोहतीति सं-आ-
 रोहति । सुवर्षः । यन्तः । न । अपेति । इक्षन्ते ।
 इति । आह । सुवर्गमिति सुवः-गम् । एव । ए-
 तया । लोकम् । अग्ने । प्रेति । इहि ॥ ३० ॥
 प्रथमः । देवयतामिति देव-यताम् । इति ।

स्थानीयं आह्वयनीयं ।

उपावर्तते उपमं-

त्याहोभयेष्वेवैतया देवमनुष्येषु च-
 क्षुर्दधाति पञ्चभिरधि क्रामति पाङ्क्तौ
 यज्ञो यावानेव यज्ञस्तेन सह सुवर्गं
 लोकमेति नक्तोपासेति पुरोनुवा-
 उभयेषु । एव । एतया । देवमनुष्येष्विति देव-
 मनुष्येषु । चक्षुः । दधाति । पञ्चभिरिति पञ्च-
 भिः । अधीति । क्रामति । पाङ्क्तः । यज्ञः । यावा-
 न् । एव । यज्ञः । तेन । सह । सुवर्गमिति सुवः-
 गम् । लोकम् । एति । नक्तोपासा । इति । पुरो-

गच्छति । वृत्तावात्मनेपदम् । तृतीयया लोकान् समारोहति
 स्वर्गं प्राप्नोति स्वर्गस्थानीय वा अग्निमधिरोहति । पञ्चम्या म-
 नुष्यान्देवांश्च चक्षुष्मत करोति ॥

पञ्चभिरिति ॥ पुच्छादारम्याधिरोहति । पाङ्क्त इति । धा-
 नादिपञ्चसन्ध्यत्वात् पङ्क्तिप्रभवत्वाद्वा । पङ्क्तिशब्दादुत्सादित्वा-
 दन् । पञ्चत्वान्वयात् पाङ्क्तेन यज्ञेन सह स्वर्गस्थानीय चित्वा-
 ग्नि प्राप्नोति । यद्वा—यजनीयोऽग्नि यज्ञ । तेन संवेण सह
 नितिमारोहति ॥

पुरोनुवास्यामिति ॥ दध्न. पूर्णामौदुम्बरी स्वयमातृष्णाया जुहो-
 नि । तत्र 'नक्तोपासा'* इति पुरोनुवाक्यामन्वाह । प्रत्ये
 इति । धामाष्टयिव्यो प्रलवनाथं प्रदानारम्भ [प्रतिः । तस्ये]
 प्रत्ये । यथा वत्सला गोः पत्सदर्शनेन ऊध. पूरणात्प्रलवस्तनी

क्यामन्वाह प्रत्या अग्ने सहस्राक्षे-
 त्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापते-
 राप्त्यै तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहे-
 त्याहान्नं वै वाजोन्नमेवाव ॥ ३१ ॥
 रुन्धे दध्नः पूर्णामौदुम्बरीः स्वय-

नुवाक्यामिति पुरः—अनुवाक्याम् । अन्विति । आ-
 ह । प्रत्यै । 'अग्ने' । सहस्राक्षेति सहस्र—अक्ष । इ-
 ति । आह । साहस्रः । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः ।
 प्रजापतेरिति प्रजा—पतेः । आप्त्यै । तस्मै । ते ।
 विधेम । वाजाय । स्वाहा । इति । आह । अन्नम् ।
 वै । वाजः । अन्नम् । एव । अवेति ॥ ३१ ॥ रुन्धे ।
 दध्नः । पूर्णाम् । औदुम्बरीम् । स्वयमातृणायामि-

भवति यथोक्तम्—'प्रत्ता वै गौर्दुहे '* । एवमेतद्देशेनात् द्यावापृथिव्यो
 प्रत्ते क्रियेते अनया पुरोनुवाक्येयति भावः । ददातेः प्रपूर्वात् 'अच
 उपसर्गात्तः' इति तादेशः । 'तादौ च' इति गतेः प्रत्यतिस्वरत्वम् ॥

'अथ अग्ने सहस्राक्षेति तत्रैव याज्या ॥ साहस्र इति । सह-
 स्रपरिमाणः सहस्रप्राप्तिहेतुर्वा । प्रदानां पाता अग्निः प्रजापतिः ।
 तस्मात्सहस्रान्वयादियं याज्या तादृशस्याग्नेः प्राप्त्यै भवति ।
 'शतमानविंशतिरु' इत्यण् ॥

'दध्न इति ॥ 'पूर्णगुग' इति ममामप्रतिषेवान् पूर्णार्थ-

मातृण्णायां जुहोत्यूर्ग्वै दध्यूर्गुदुम्ब-
 रोसौ स्वयमातृण्णाऽमुप्यामेवोर्जं
 दधाति तस्मादमुतोऽर्वाचीमूर्जमुपं
 जीवामस्तिसृभिरसादयति त्रिवृद्वा
 अग्निर्यावानेवाग्निस्तं प्रतिष्ठां गमय-
 ति प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इ-
 ति स्वयं—आतृण्णायां । जुहोति । ऊर्क । वै । द-
 धि । ऊर्क । उदुम्बरः । असौ । स्वयमातृण्णेति स्व-
 यं—आतृण्णा । अमुप्यांम् । एव । ऊर्जम् । दधाति ।
 तस्मात् । अमुतः । अर्वाचीम् । ऊर्जम् । उपेति ।
 जीवामः । तिसृभिरिति तिसृ—भिः । सादयति ।
 त्रिवृदिति त्रि—वृत् । वै । अग्निः । यावान् । एव ।
 अग्निः । तम् । प्रतिष्ठामिति प्रति—स्थाम् । गमयति ।
 प्रेद्ध इति प्र—इहः । अग्ने । दीदिहि । पुरः । नः ।

योगे षष्ठी ज्ञापिता । औदुम्बरीस्य दध्यभेदेनोच्यते । ऊर्क
 रसः असौ योः । अमुत इति । अमुतो चुलोकादर्वाचीमधः-
 पतन्ती वृष्टिमुपाश्रित्य जीवामः ॥

• तिसृभिरित्यादि ॥ 'सुपर्णोसि' इत्यादिभिः तिसृभिस्स्वयमा-
 तृण्णामध्यस्थमग्निं प्रतिष्ठापयति । त्रिवृदित्यादि । गतम् ॥

• औदुम्बरीमिति ॥ तस्मिन्नग्नौ अन्नमुदुम्बरीं समिधमादधाति ।

त्थौदुंश्चरीमा दधात्येषा वै सूर्मी
 कर्णकावत्येतया ह स्म ॥ ३२ ॥
 वै देवा असुराणां शततरहास्तृ-
 हन्ति यदेतया समिधमादधाति
 वज्रमेवैतच्छेत्तर्घ्नी यजमानो धातृ-
 व्याय प्र हरति स्तृत्या अछेम्ब-
 द्कारं विधेमं ते परमे जन्मन्नम् इति

इति । औदुंश्चरीम् । एति । दधाति । एषा । वै । सू-
 र्मी । कर्णकावतीति कर्णक-वती । एतया । ह ।
 स्म ॥ ३२ ॥ वै । देवाः । असुराणाम् । शततरहा-
 निति शत-तरहान् । तृहन्ति । यत् । एतया ।
 समिधमिति सं-इधम् । आदधातीत्या-दधाति ।
 वज्रम् । एव । एतत् । शतर्घ्नीमिति शत-घ्नीम् ।
 यजमानः । धातृव्याय । प्रेति । हरति । स्तृत्यै । अ-
 छेम्बद्कारमित्यछेम्बट्-कारम् । विधेमं । ते । परमे ।
 जन्मन् । अग्ने । इति । वैकङ्कतीम् । एति । दधाति ।

एषा वा इत्यादि । उपमानपदमिदं यादृशमग्निच्छिद्यते । य-
 द्वा—अग्निचित् अग्नि दुग्धे अग्निसकाशात्मवर्णयामिमतानि लभते ।
 दुह प्रपूर्णे, प्रपूर्णं रेचनम् । तत्राग्निना दुह्यमानः अग्निचित्

वैकङ्कतीमा दंघाति भा एवाव रुन्धे
 ताऽसंवितुर्वरेण्यस्य चित्रामिति श-
 मीमयीऽशान्त्या अग्निर्वा ह वा अ-
 ग्निचितं दुहेऽग्निचिद्वाऽग्निं दुहे ताम्
 ॥ ३३ ॥ सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामि-
 त्याहैप वा अग्नेर्दोहस्तमस्य कण्वं
 एव श्रायसोऽवेत्तेन ह स्मैन्ऽस दुहे

भाः । एव । अवेति । रुन्धे । ताम् । सवितुः । वरे-
 ण्यस्य । चित्राम् । इति । शमीमयीमिति शमी-
 मयीम् । शान्त्यै । अग्निः । वा । ह । वै । अग्निचित-
 मित्याग्नि-चितम् । दुहे । अग्निचिदित्याग्नि-चित् ।
 वा । अग्निम् । दुहे । ताम् ॥ ३३ ॥ सवितुः । वरे-
 ण्यस्य । चित्राम् । इति । आह । एपः । वै । अग्नेः ।
 दोहः । तम् । अस्य । कण्वः । एव । श्रायसः । अ-
 वेत् । तेन । ह । स्म । एनम् । सः । दुहे । यत् । ए-

अग्निचिता दुह्यमानो हि स्वमहिम्नाऽऽरोपितः पुनःपुनराप्यायत
 इति विशेषः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । 'च वा-
 योगे प्रथमा' इति प्रथमा तिङ्भिक्तिर्न निहन्यते ॥

एप वा इति ॥ एप मन्त्रोऽग्नेः । असेति कर्मणि षष्ठी ।
 तमिमग्नेर्दोहमन्तं कण्वः श्रायसः पुत्रोऽवेत् । कथमवंगम्यते

यदेतयां समिधमादधात्यग्निचिदेव
 तदग्निं दुहे सप्त ते अग्ने समिधस्सप्त
 जिह्वा इत्याह सप्तैवास्य साप्तानि
 प्रीणाति पूर्णया जुहोति पूर्ण इव
 हि प्रजापतिः प्रजापतेः ॥ ३४ ॥
 आप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनद्धि

तयां । समिधमिति सं-इधम् । आदधातीत्यां-द-
 धाति । अग्निचिदित्यग्नि-चित् । एव । तत् । अग्निम् ।
 दुहे । सप्त । ते । अग्ने । समिध इति सं-इधः । स-
 प्त । जिह्वाः । इति । आह । सप्त । एव । अस्य । सा-
 प्तानि । प्रीणाति । पूर्णया । जुहोति । पूर्णः । इव ।
 हि । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजापतेरिति प्र-
 जा-पतेः ॥ ३४ ॥ आप्त्यै । न्यूनयेति नि-ऊनया ।

सोऽवेदित्यत्राह—स सलु कण्व एनमग्निं तेनानेन मन्त्रेण दुहे दुग्धे ।
 पूर्ववच्चञ्चलोपश्च । यदेतयेत्यादि । गतम्* ॥

*सप्त ते अग्ने इति ॥ आज्यस्य पूर्णां सप्त जुहोति । स-
 प्तैवेति । सप्त प्रमाणानि सप्त भवन्त्यग्नेः समिधादि, तानि प्रीणाति
 अनेन मन्त्रेण होमात्तत्र समिन्धनहेतवः सप्त मरुतः सप्त छन्दां-
 सि वा जिह्वाना ऋषयः प्रीयमाणाः । प्रियाणि धामानि आह-
 वनीयादीनि विष्ण्यनामानि वामस्थानानि । होत्रादयो षपद्भृत्तगि

प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानां
 सृष्ट्या अग्निदेवेभ्यो निलायत स
 दिशोऽनु प्राविशज्जुह्वन्मनसा दिशो
 ध्यायेद्दिग्भ्य एवैनमवरुन्धे दध्ना पु-
 रस्तांजुहोत्याज्येनोपरिष्टात्तेजश्चैवा-

जुहोति । न्यूनादिति नि-ऊनात् । हि । प्रजाप-
 तिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति प्र-जाः । असृ-
 जत । प्रजानामिति प्र-जानांम् । सृष्ट्यै । ¹⁰अ-
 ग्निः । देवेभ्यः । निलायत । सः । दिशः । अनुं ।
 प्रेति । अविशत् । जुह्वत् । मनसा । दिशः । ध्या-
 येत् । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः । एव । एनम् ।
 अवेति । रुन्धे । ¹¹दध्ना । पुरस्तात् । जुहोति ।

होत्रा सप्त । यागविधा अग्निष्टोमादय सप्त सस्या यान्य-
 ग्न्युत्पत्तिस्थानानि भूरादीनि । सप्तशब्द उत्सादिर्द्रष्टव्य । 'सप्तनोऽञ्
 छन्दमि' इति अत्रो विधि । पूर्णयेति । व्याख्यातम् ।* वर्णकृतपूर्ण-
 त्वन्यूनत्वाश्रयणेन । इह तु तदभावात् स्वर्गविषय द्रष्टव्यम् ॥

¹⁰अग्निदेवेभ्य इत्यादि ॥ निलायत निरगच्छत् । 'उपसर्ग-
 स्यायतौ' इति लत्वम् । जुह्वदिति । दध्ना पूर्णामौदुम्बरी पू-
 र्णामाज्यस्य पूर्णां स्युच द्वितीयामेवेति केचित् ॥

¹¹दधेत्यादि ॥ एवमुक्तेन प्रकारेण अग्निनिधानात् पूर्वं दध्ना

स्मा इन्द्रियं च समीचीं दधाति द्वा-
दशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश
मासास्संवत्सरस्संवत्सरोऽग्निर्वैश्वान-
रस्साक्षात् ॥ ३५ ॥ एव वैश्वानरमव
रुन्धे यत्प्रयाजानूयाजान्कुर्याद्विक-

आज्येन । उपरिष्ठात् । तेजः । च । एव । अस्मै ।
इन्द्रियम् । च । समीची इति । दधाति । ¹²द्वाद-
शकपाल इति द्वादश-कपालः । वैश्वानरः । भव-
ति । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।
संवत्सर इति सं-वत्सरः । अग्निः । वैश्वानरः ।
साक्षादिति स-अक्षात् ॥ ३५ ॥ एव । वैश्वान-
रम् । अवेति । रुन्धे । ¹यत् । प्रयाजानूयाजानि-
ति प्रयाज-अनूयाजान् । कुर्यात् । विकस्तिरिति

जुहोति इद्धाऽऽज्येन समीची इति सम्मुत्से तस्य स्थापयति । 'चो'
इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्, अन्तोदात्तत्व च ॥

¹²द्वादशकपाल इत्यादि ॥ गतम् ॥

¹यदित्यादि ॥ वैश्वानरस्य प्रयाजानूयाजान् कुर्यात् सा वि-
कस्ति विनाशस्स्यात् यज्ञस्य ऋतो । तस्माद्द्विहोम करोति
प्रयाजादिराश्रानण च यत्र नास्ति स दीर्घहोम । इह तु

स्तिस्ता यज्ञस्य दर्विहोमं करोति
 यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै राष्ट्रं वै वैश्वान-
 रो विष्मरुतो वैश्वानरः हुत्वा मा-
 रुताञ्जुहोति राष्ट्र एव विशमनुं व-
 ध्नात्युच्चै वैश्वानरस्या श्रावयत्युपा-

वि-कस्तिः । सा । यज्ञस्य । दर्विहोममिति दर्वि-
 होमम् । करोति । यज्ञस्य । प्रतिष्ठित्या इति प्र-
 ति-स्थित्यै । "राष्ट्रम् । वै । वैश्वानरः । विट् ।
 मरुतः । वैश्वानरम् । हुत्वा । मारुताम् । जुहोति ।
 राष्ट्रे । एव । विशम् । अन्विति । वध्नाति । "उ-
 च्चैः । वैश्वानरस्य । एति । श्रावयति । उपाः श्वि-

‘ उच्चैर्वैश्वानरस्याश्रावयति ’ इति वक्ष्यमाणत्वात् प्रयाजाद्य-
 भावमात्रेण दर्शहोमत्वम् ॥

१४ राष्ट्र वा इति ॥ वैश्वानरस्याग्ने सर्वान्तर्बहिश्च भावात् ज-
 नसमुदायात्मना राष्ट्राणा तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । विष्मरुत इति ।
 विश कुटुम्ब्य प्रजा जातावैकवचनम् । तत्स्थानीया मरुत रा-
 ट्रात्मनो वैश्वानरस्य उद्दीपकत्वात् । तस्मात् वैश्वानर हुत्वा मा-
 रुतान् सप्तपालान् नुरोति । राष्ट्रे एव विशमनुन्नाति । अनु-
 क्रमेण स्थापयति ॥

१५ उच्चैरित्यादि ॥ वैश्वानरस्य उच्चैस्त्वान्वयात् तदात्मकं
 राष्ट्रमुच्चैर्भावेन वर्तमान मारुताना नीचैस्त्वान्वयेन नीचैस्त्वेन वर्त-

५शु मारुताञ्जुहोति तस्माद्राष्ट्रं वि-
शमतिं वदति मारुता भवन्ति मरु-
तो वै देवानां विशो देवविशेनैवा-
स्मै मनुष्यविशमवं रुन्धे सप्त भ-
वन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश
एव विशमवं रुन्धे गुणेन गुणमनु-

त्युप-अ५शु । मारुतान् । जुहोति । तस्मात् ।
राष्ट्रम् । विशम् । अतीतिं । वदति । ¹⁶मारुताः ।
भवन्ति । मरुतः । वै । देवानाम् । विशः । देववि-
शेनेति देव-विशेन । एव । अस्मै । मनुष्यविश-
मिति मनुष्य-विशम् । अवेति । रुन्धे । ¹⁷सप्त ।
भवन्ति । सप्तगणा इति सप्त-गणाः । वै । मरु-
तः । गणश इति गण-शः । एव । विशम् । अ-
वेति । रुन्धे । ¹⁸गुणेन । गुणम् । अनुद्रुत्येत्यनु-

माना मरुदात्मिना प्रष्टतिरतिवदति प्रभुत्वेनावमम् ? ॥

¹⁶मारुता इत्यादि ॥ गतम्* । देवविशेनेति । अमुमिति ।
योगविभागादच् समासान्त ॥

¹⁷सप्त इत्यादि ॥ गतम्* । गणश इति । 'बहुगणननुडति
सङ्ख्या' इति सङ्ख्यात्वात् 'मङ्ख्येनवचनाच्च' इति शम् ॥

¹⁸गुणेनेति ॥ अत्र सप्त. -सप्तमस्त्रणा मन्त्रा 'ईष्टइ'†

द्रुत्यं जुहोति विशमेवास्मां अनुव-
त्मानं करोति ॥ ३६ ॥

• वसोर्धारां जुहोति वसोर्मे धारांऽ-

द्रुत्यं । जुहोति । विशम् । एव । अस्मै । अनुव-
त्मानिमित्यनु-वत्मानिम् । करोति ॥ ३६ ॥

अग्ने प्रेह्यवं स्म दुहे तां प्रजापतेस्साक्षान्म-
नुष्यविशमेकविंशतिश्च ॥ ७ ॥

वसोः । धाराम् । जुहोति । वसोः । मे । धा-

इत्यादयः चत्वारः । ततः आरण्येऽनुवाक्ये द्वौ गणौ 'धुनिश्च'* इत्या-
द्यौ । राजमृयिका 'उग्रश्च धुनिश्च'* इत्याद्यौ । द्वितीय अग्निश्चित्यः
'सृतया'† इत्यादिसप्तमो गणश्शाखान्तरीय । 'ईदृक्षास एता-
दृक्षासः'‡ इत्यादिरान्तादनुवाकस्य प्रतिगणमनुपज्यते । तत्र गणे-
न जुहोति याज्यास्थानीयेन गणमनुद्रुत्य पूर्वस्य गणस्य वा याज्य-
तामुत्तरस्य पुरोनुवाक्यतां वा कृत्वेत्यर्थः । केचिदाहु — 'ईदृङ्'‡
इत्याद्याश्चत्वारो गणाः । 'ईदृक्षासः'‡ इत्यादिजगत्या द्वाव-
र्धनौ । आरण्योऽनुवाक्यो गणचतुर्थ इति । अन्ये तु द्रुवते—
तेषामारण्योऽनुवाक्यश्चतुर्थश्शाखान्तरीयस्तु षष्ठ । जगत्या वा प्रथ-
मर्चं सप्तमं, शिष्टं संपेव्वनुपज्यत इति । अनुवत्मानमिति । रा-
ष्ट्रविधेयतामित्यर्थः ॥

इति पञ्चमे चतुर्थं सप्तमोनुवाकः ॥

वसोर्धारां जुहोतीति ॥ संज्ञेया अविच्छिन्नस्यान्त्याहुतिविशे-

सदिति वा एपा हूयते घृतस्य वा
 एनमेपा धाराऽमुष्मिन्लोके पिन्व-
 मानोषं तिष्ठत् आज्येन जुहोति ते-
 जो वा आज्यं तेजो वसोर्धारा ते-
 जसैवास्मै तेजोऽव रुन्धेऽथो का-
 मा वै वसोर्धारा कामानेवाव रुन्धे

रां । असत् । इति । वै । एपा । हूयते । घृतस्य ।
 वै । एनम् । एपा । धारां । अमुष्मिन् । लोके ।
 पिन्वमाना । उपेति । तिष्ठते । ^२आज्येन । जुहो-
 ति । तेजः । वै । आज्यम् । तेजः । वसोः । धा-
 रां । तेजसा । एव । अस्मै । तेजः । अवेति । रु-
 न्धे । ^३अथो इति । कामाः । वै । वसोः । धारां ।

पस्य । निर्वचन च करोति—वसो धनस्य धारा मे असत्
 असु इति अनेन कामेन एपा हूयते । तस्मादन्नादिवरिष्ठधनधा-
 राहेतुत्वाच्च वसोर्धारेत्युच्यते इति । अस्तेरेति 'लेद्योडाद्यौ' इ-
 त्यङागमः । घृतस्येत्यादि । गतम् । पिन्वमाना सिञ्चति । पिवि,
 सेचने । एनं यजमानमुपतिष्ठते ॥

^२आज्येनेत्यादि ॥ तेजोहेतुत्वादाज्यवत् वसोर्धारायास्ताच्छब्दम् ॥

^३कामा इति ॥ काम्यन्न इति कामाः विषयाः । तद्धेतुत्वा-
 ताच्छब्दम् ॥

यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं वि ॥

३७ ॥ छिन्द्यामिति विग्राहं तस्य

जुहुयात्प्राणानेवास्यान्नाद्यं विच्छि-

नति यं कामयेत प्राणानस्यान्ना-

द्यं संतनुयामिति सन्ततां तस्य

जुहुयात्प्राणानेवास्यान्नाद्यं सं त-

कामान् । एव । अवेति । रुन्धे । यम् । कामये-

त । प्राणानिति प्र-अनान् । अस्य । अन्नाद्यमि-

त्यन्न-अद्यम् । वीति ॥ ३७ ॥ छिन्द्याम् । इति ।

विग्राहमिति वि-ग्राहम् । तस्य । जुहुयात् । प्रा-

णानिति प्र-अनान् । एव । अस्य । अन्नाद्यमि-

त्यन्न-अद्यम् । वीति । छिनत्ति । यम् । कामयेत ।

प्राणानिति प्र-अनान् । अस्य । अन्नाद्यमित्यन्न-

अद्यम् । समिति । तनुयाम् । इति । संततामिति

सं-तताम् । तस्य । जुहुयात् । प्राणानिति प्र-

अनान् । एव । अस्य । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् ।

‘यमित्यादि ॥ यं यजमानमध्वर्युः कामयेत प्राणांश्चान्नाद्यं च वि-
च्छिन्द्यामिति तस्य विग्राहं विगृह्य विच्छिद्य जुहुयात् । आभी-
क्ष्ये णमुद्ध । मन्त्रस्य धाराया विच्छेदं कुर्यात् । सन्तति-
रविच्छेदः ॥

नोति द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वा-
दश मासास्संवत्सरस्संवत्सरेणैवा-
स्मा अन्नमव रून्धेऽन्नं च मेऽक्षुच्च
म् इत्याहैतद्वै ॥ ३८ ॥ अन्नस्य रू-
पं रूपेणैवान्नमव रून्धेऽग्निश्च म

समिति । तनोति । द्वादश । द्वादशानि । जुहो-
ति । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।
संवत्सरेणेति सं-वत्सरेण । एव । अस्मै । अन्नम् ।
अवेति । रून्धे । अन्नम् । च । मे । अक्षुत् । च ।
मे । इति । आह । एतत् । वै ॥ ३८ ॥ अन्नस्य ।
रूपम् । रूपेण । एव । अन्नम् । अवेति । रून्धे ।
अग्निः । च । मे । आपः । च । मे । इति । आ-

द्वादशेति ॥ द्वादशप्रमाणानि सङ्गतरूपाणि द्वादशानि ।
छान्दसो यः । तेषां मध्ये वक्ष्यमाणानि द्वादशानीति । प्रश-
स्ततराणि दर्शयितुं तान्येकैकश उपादाय स्तोति—‘अन्नं च मेऽक्षु-
च्च मे’ इत्यादिना ‘वाजश्च प्रसवश्च द्वादशं जुहोति’ इत्यन्तेन ।
न्यूनत्वेन आवृन्त्या पूरायितव्यानि, आधिक्ये समविभक्तानि ।
तत्र स्तुतिममर्थानि विशिष्टानि अवयवपदान्युपादीयन्ते । यद्वा—
आदौ चतुश्चत्वारिंशदधिकशतसङ्ख्यानां त्रयाणां च द्वादशानां
मन्त्राणां स्तुतिः । ‘अन्नं च मे’ इत्यादिरवयवस्तुतिरिति ॥

‘योनिः कारणम् ॥

आर्षश्च म इत्याह्वेपा वा अन्नस्य
योनिस्सयोन्वेवान्नमवे रुन्धेऽर्धेन्द्रा-
णि जुहोति देवता एवाव रुन्धे य-
त्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो
देवतानां भूयिष्ठभाक्तम् इन्द्रमु-
त्तरमाहेन्द्रियमेवास्मिन्नुपरिष्ठादधाति

हृ । एपा । वै । अन्नस्य । योनिः । सयोनीति स-
योनि । एव । अन्नम् । अवेति । रुन्धे । 'अर्धेन्द्रा-
णीत्यर्ध-इन्द्राणि । जुहोति । देवताः । एव । अ-
वेति । रुन्धे । यत् । सर्वेषाम् । अर्धम् । इन्द्रः ।
प्रतीति । तस्मात् । इन्द्रः । देवतानाम् । भूयिष्ठ-
भाक्तम् इति भूयिष्ठभाक्-तमः । इन्द्रम् । उत्तर-
मित्युत्-तरम् । आह । इन्द्रियम् । एव । अस्मि-
न् । उपरिष्ठात् । दधाति । ^१यज्ञायुधानीति यज्ञ-

^१अर्धेन्द्राणि अर्धमिन्द्रो येषां तानि 'अग्निश्च म इन्द्रश्च मे' इत्या-
दीनि । यत्सर्वेषां देवानां अग्रचादीनां तत्प्रति इन्द्रो वर्तते प्रति-
निधिर्भवति । यद्वा—सर्वत्र सर्वेषामर्धं इन्द्रोऽर्हति, अर्धं सर्वं देवाः,
सर्वेषां हविषामर्धं प्रति स्वामित्वेन इन्द्रो वर्तते इति । तस्मा-
द् इन्द्रो देवानामर्धेन भूयिष्ठं भागं भजते । इन्द्रमुत्तरमिति ।
उद्वततरं अन्त्यम् ॥

^१यज्ञायुधानीत्यादि ॥ 'इध्मश्च मे' इत्यादीनि ॥

यज्ञायुधानि जुहोति यज्ञः ॥ ३९ ॥
 वै यज्ञायुधानि यज्ञमेवाव रुन्धेऽथो
 एतद्वै यज्ञस्य रूपं रूपेणैव यज्ञम-
 वं रुन्धेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च म
 इत्याह स्वगाकृत्या अग्निश्च मे
 धर्मश्च म इत्याहैतद्वै ब्रह्मवर्चसस्य
 रूपं रूपेणैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्ध

आयुधानि । जुहोति । यज्ञः ॥ ३९ ॥ वै । यज्ञा-
 युधानीति यज्ञ-आयुधानि । यज्ञम् । एव । अवे-
 ति । रुन्धे । अथो इति । एतत् । वै । यज्ञस्य ।
 रूपम् । रूपेण । एव । यज्ञम् । अवेति । रुन्धे ।
^१अवभृथ इत्यव-भृथः । च । मे । स्वगाकार इति
 स्वगा-कारः । च । मे । इति । आह । स्वगाकृ-
 त्या इति स्वगा-कृत्यै । ^{१०}अग्निः । च । मे । ध-
 र्मः । च । मे । इति । आह । एतत् । वै । ब्रह्म-
 वर्चसस्येति ब्रह्म-वर्चसस्य । रूपम् । रूपेण । ए-

^१स्वगाकृत्या इति ॥ यथास्वमात्मीयभागप्रतिलम्भनाय । छा-
 न्दसो डाचः 'उर्योदिच्चि' इति गनित्वात् 'तादो च' इति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^{१०}ब्रह्मवर्चसस्येति ॥ अमन्नादीनां तत्साधनत्वात् ॥

ऋक्चं मे सामं च म इत्याह ॥४०
 एतद्वै छन्दसाम् रूपं रूपेणैव छन्दा-
 ऽस्यवं रुन्धे गर्भाश्च मे वत्सार्धं म
 इत्याहैतद्वै पशूनाम् रूपं रूपेणैव
 पशूनाम् रुन्धे कल्पोजुहोत्यकृतस्य
 कृत्यै युग्मदयुजे जुहोति मिथुन-

व । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । अवेति । रुन्धे ।
 ऋक् । च । मे । सामं । च । मे । इति । आह ॥४०॥
 एतत् । वै । छन्दसाम् । रूपम् । रूपेण । एव । छ-
 न्दाऽसि । अवेति । रुन्धे । गर्भाः । च । मे । व-
 त्साः । च । मे । इति । आह । एतत् । वै । पशू-
 नाम् । रूपम् । रूपेण । एव । पशून् । अवेति । रु-
 न्धे । ^{११}कल्पान् । जुहोति । अकृतस्य । कृत्यै ।
^{१२}युग्मदयुजे इति युग्मत्-अयुजे । जुहोति । मिथु-

^{११}कल्पानिति ॥ 'आयुर्यज्ञेन कल्पतां'* इत्यादिद्वादश ।
 अकृतस्य असम्पन्नस्य सम्पन्न्ये भवति ॥

^{१२}युग्मदयुजे ॥ योगो युक् सट्शसंख्यान्वयारब्धत्वं तद्वती
 द्विचतुरादि । तद्रहिता अयुक् एकादि । युग्मञ्च अयुकेति
 'द्वन्द्वान्चुदपहान्तात्' इति व्यत्ययेन इतरेतरयोगेऽपि अच् समासान्तः ।

त्वायोत्तरावती भवतोऽभिक्रान्त्या
 एका च मे तिस्रश्च म् इत्याह देव-
 छन्दसं वा एका च तिस्रश्च ॥४१॥
 मनुष्यछन्दसं चतस्रश्चाष्टौ च देव-
 छन्दसं चैव मनुष्यछन्दसं चाव रु-

न्त्वायेति मिथुन-त्वाय । उत्तरावती इत्युत्तरा-
 वती । भवतः । अभिक्रान्त्या इत्यभि-क्रान्त्यै ।
 एका । च । मे । तिस्रः । च । मे । इति । आ-
 ह । देवछन्दसमिति देव-छन्दसम् । वै । एका ।
 च । तिस्रः । च ॥४१॥ मनुष्यछन्दसमिति मनुष्य-
 छन्दसम् । चतस्रः । च । अष्टौ । च । देवछन्दस-
 मिति देव-छन्दसम् । च । एव । मनुष्यछन्दस-

मिथुनत्वायेति विधाद्वयलाभेन । उत्तरावती इति । उत्तरोत्तर-
 संख्यावत्यो युग्मदयुजे भवतः 'एका च मे तिस्रश्च मे' इति । उ-
 त्तरा 'चतस्रश्च मे अष्टौ च मे' इति चतुरुत्तरा, यस्मा एवं तस्मा-
 दभिक्रान्त्यै भवतो युग्मदयुजे । अभिक्रमणं उपरिगमनं स्वर्ग-
 प्राप्तिः, शत्रूणामाक्रमणं वा । वेचिदाहुः—उत्तरावच्यं विधीयत
 इत्युत्तरसंख्यासहिताभ्यां कर्तव्य इति । यथा 'एका च मे तिस्र-
 श्च मे स्वाहा चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे स्वाहा' इति । देवछन्दसमिति
 देवानां प्रीतिहेतुः 'एका च मे तिस्रश्च मे' इत्येतावत्युत्तरा अयुक्-
 तसङ्ख्या, चतस्रश्च अष्टौ चेत्येवं चतुरुत्तरा युक्संख्या मनुष्याणां

न्धु आ त्रयस्त्रिंशतो जुहोति
 त्रयस्त्रिंशद्वै देवतां देवतां एवाव
 रुन्धु आऽष्टाचत्वारिंशतो जुहोत्य-
 ष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागं-
 ताः पशवो जगत्यैवास्मै पशून्व
 रुन्धे वाजंश्च प्रसवश्चेति द्वादशं जु-

मिति मनुष्य-छन्दसम् । च । अवेति । रुन्धे ।
¹³एति । त्रयस्त्रिंशत् इति त्रयः-त्रिंशत् । जु-
 होति । त्रयस्त्रिंशदिति त्रयः-त्रिंशत् । वै । दे-
 वताः । देवताः । एव । अवेति । रुन्धे । एति ।
 अष्टाचत्वारिंशत् इत्यष्टा-चत्वारिंशत् । जु-
 होति । अष्टाचत्वारिंशदक्षरेत्यष्टाचत्वारिंश-
 त्-अक्षरा । जगती । जागताः । पशवः । जगं-
 त्या । एव । अस्मै । पशून् । अवेति । रुन्धे ।
¹⁴वाजः । च । प्रसव इति प्र-सवः । च । इति ।

प्रीतिहेतुरिति । 'अनसन्तान् पुंसकाच्छन्दसि' इति अच् समा-
 सान्तः ॥

¹³आ त्रयस्त्रिंशत् इत्यादि ॥ गतम् ॥

¹⁴द्वादशं इति ॥ द्वादशकमित्येके । द्वादशप्रमाणं सद्वातमित्येके ॥

होति द्वादश मासास्संवत्सरस्संव-
त्सर एव प्रति तिष्ठति ॥ ४२ ॥

अग्निदेवेभ्योपाक्रामद्भागधेर्यमिच्छ-
मानस्तं देवा अन्ववन्नुप न आ वं-

द्वादशम् । जुहोति । द्वादश । मासाः । संवत्सर
इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-वत्सरे ।
एव । प्रतीति । तिष्ठति ॥ ४२ ॥

वि वै यज्ञस्सामं च म इत्याह च तिस्रश्चैका-
न्न पञ्चाशच्च ॥ ८ ॥

'अग्निः । देवेभ्यः । अपेति । अक्रामत् । भा-
गधेयमिति भाग-धेर्यम् । इच्छमानः । तम् । दे-
वाः । अन्ववन् । उपेति । नः । एति । वर्तस्व ।

इति पक्षमे चतुर्थे अष्टमोनुवाकः.

'अग्निदेवेभ्य इत्यादि ॥ भागधेयमसाधारणमिच्छन् देवेभ्योपा
गच्छत् । तमित्यादि । गतेम् । वानप्रसवीयमिति । 'वाजो
नस्पत'* इति सप्तभिस्सप्तभिः यत्क्रियते वानोऽन्नं तस्य प्रमवः
प्रसूतिरूपादनं तत्प्रयोजनेन होमं वानप्रसवीयः । अनुभवचना-
दिलक्षणशुद्धः । चतुर्दशोपधिहोमस्य संज्ञा । शुद्धवन्निति । जुह्युः ।

तस्व ह्रव्यं नो वहेति सोत्रवीदरं
 वृणै मह्यमेव वाजप्रसवीयं जुहव-
 न्निति तस्माद्ग्रये वाजप्रसवीयं जु-
 ह्वति यद्वाजप्रसवीयं जुहोत्यग्निमेव
 तद्भागधेयेन समर्धयत्यथो अभिपे-
 क एवास्य स चतुर्दशभिर्जुहोति स-

ह्रव्यम् । नः । वह् । इति । सः । अत्रवीत् । व-
 रम् । वृणै । मह्यम् । एव । वाजप्रसवीयमिति
 वाज-प्रसवीयम् । जुहवन् । इति । तस्मात् । अ-
 ग्रये । वाजप्रसवीयमिति वाज-प्रसवीयम् । जु-
 ह्वति । यत् । वाजप्रसवीयमिति वाज-प्रसवीयम् ।
 जुहोति । अग्निम् । एव । तत् । भागधेयेनेति
 भाग-धेयेन । समिति । अर्धयति । अथो इति ।
 अभिपेक इत्यभि-सेकः । एव । अस्य । सः ।
 चतुर्दशभिरिति चतुर्दश-भिः । जुहोति । सप्त ।

पञ्चमो लकारः । अथो अपि च अभिपेक एवास्याग्नेः स*वाज-
 प्रसवीयः देवानामादित्ये स्थापनात् । न केवलं भागधेयसमृद्धिरे-
 वास्यानेन भवति ॥

*चतुर्दशभिरोपधीभिः । 'तृतीया च होश्ठन्दसि' इति तृ-
 तीया । आहुतिश्च । सप्त ग्राम्या इति । उभयीपां होमादु-

त ग्राम्या ओपंधयस्त ॥ ४३ ॥
 आरण्या उभयीपामवरुद्ध्या अन्न-
 स्यान्नस्य जुहोत्यन्नस्यान्नस्यावरु-
 ढ्या औदुम्बरेण स्रुवेण जुहोत्यू-
 र्वा उदुम्बर ऊर्गन्नमूर्जैवास्मा ऊ-
 र्जमन्नमवं रुन्धेऽग्निर्वै देवानामभि-

ग्राम्याः । ओपंधयः । स्त ॥ ४३ ॥ आरण्याः ।
 उभयीपाम् । अवरुद्ध्या इत्यवं-रुद्ध्यै । ^३अन्नस्या-
 न्नस्येत्यन्नस्य-अन्नस्य । जुहोति । अन्नस्यान्नस्येत्य-
 न्नस्य-अन्नस्य । अवरुद्ध्या इत्यवं-रुद्ध्यै । 'औदु-
 म्वरेण । स्रुवेण । जुहोति । ऊर्क् । वै । उदुम्बरः ।
 ऊर्क् । अन्नम् । ऊर्जा । एव । अस्मै । ऊर्जम् ।
 अन्नम् । अवेति । रुन्धे । ^४अग्निः । वै । देवानाम् ।

भयीपां लाभः । तत्र ग्राम्याः—तिलमापा व्रीहियवाः भियङ्गवोऽ-
 णवो गोधूमा इति । अथारण्याः—शामाकनीवारजार्तिलगवधिषुका
 हाळका वास्याणवश्च ॥

^३अन्नस्यान्नस्येति ॥ पृथक् चतुर्दशान्नस्येति । 'अनुदात्तं च'
 इति द्वितीयस्थानुदात्तत्वम् ॥

^४औदुम्बरेणेत्यादि ॥ गतम् ॥

^५अग्निर्वा इत्यादि ॥ गतम् । उक्तं हि 'अथो अभिषेक

पिक्तोऽग्निचिन्मनुष्याणां तस्मादग्नि-
चिद्वर्षति न धावेद्वरुद्धं ह्यस्या-
न्नमन्नमिव खलु वै वर्षुपं यद्भावेदन्ना-
द्याद्भावेदुपावर्तेतान्नाद्यमेवाभि॥४४॥

अभिपिक्त इत्यभि-सिक्तः । अग्निचिदित्यग्नि-चि-
त् । मनुष्याणाम् । तस्मात् । अग्निचिदित्यग्नि-
चित् । वर्षति । न । धावेत् । अवरुद्धमित्यव-
रुद्धम् । हि । अस्य । अन्नम् । अन्नम् । इव । खलु । वै ।
वर्षम् । यत् । धावेत् । अन्नाद्यादित्यन्न-अद्यात् ।
धावेत् । उपावर्तेतेत्युप-आवर्तेत । अन्नाद्यमित्यन्न-
अद्यम् । एव । अभीति ॥ ४४ ॥ उपावर्तेत इ-

एवास्य ' इति देवानामभिपिक्तः । तद्वदग्निचिन्मनुष्याणां मध्ये
अभिपिक्तः । उक्तं च 'तस्मान्नासीनं यजमानमग्निमन्वारब्धं
संपातेरभिपिच्छति' इति । तस्मादित्यादि । वर्षति देवे अग्निचित् न
धावेन् । परिगृह्य हेतुमाह—अस्य ह्यन्नमरुद्धं संपाताभिपेकेणैव
लब्धत्वात् । तथाऽन्नं भवतु वर्षति मा यातव्यमित्यत आह—
अन्नमिव खलु वै वर्षं अन्नकारणकारणत्वात् अन्नमेवेति भावः ।
तस्माद्यादि धावेत् अन्नादत एवात्पत्तेः न वर्षाभिमुख्येन गच्छेत्,
यथाऽभिमुखं वर्षमागच्छति ततो गच्छेत् । तथा कुर्वन्नन्नाद्यमेव आ-
भिमुख्येनोपगच्छति ॥

उपार्वर्तते नक्तोपासेति कृष्णायै श्वे-
 तवत्सायै पर्यसा जुहोत्यद्वैवास्मै
 रात्रिं प्रदापयति रात्रियाऽहंरहोरा-
 त्रे एवास्मै प्रत्ते काममन्नाद्यं दुहाते
 राष्ट्रभृतो जुहोति राष्ट्रमेवाव रुन्धे

त्युप-आवर्तते । नक्तोपासा । इति । कृष्णायै ।
 श्वेतवत्साया इति श्वेत-वत्सायै । पर्यसा । जुहो-
 ति । अह्ना । एव । अस्मै । रात्रिम् । प्रेति । दा-
 पयति । रात्रिया । अहः । अहोरात्रे इत्यहः-रा-
 त्रे । एव । अस्मै । प्रत्ते इति । कामम् । अन्नाद्य-
 मित्यन्न-अद्यम् । दुहाते इति । राष्ट्रभृत इति
 राष्ट्र-भृतः । जुहोति । राष्ट्रम् । एव । अवेति ।

^६अह्नेवेति ॥ अह्ना वत्सस्थानीयेन राज्यात्मिकां गां प्रदाप-
 यति प्रस्तुतस्तनी करोति । राज्या वत्सस्थानीयया अह-
 रात्मिकां गां प्रदापयति । ततश्चाहोरात्रे प्रत्ते प्रस्तुतस्तने सर्वं
 काममन्नाद्यं दुहाते । 'हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च' इति नपुंस-
 कत्वम् । दातुमारब्धे प्रत्ते । आदिकर्मणि निष्ठा, 'अच उपस-
 गात्तः' इति तादेशः ॥

^७राष्ट्रभृत इति ॥ 'ऋनापाद्'* इत्याद्याः पङ्क्तिः पङ्क्तिः पर्यायेः
 द्वादश जुहोति ॥

पृङ्गिर्जुहोति पट्टा ऋतवं ऋतुष्वेव
 प्रति तिष्ठति भुवनस्य पते इति र-
 थमुखे पश्चाहुंतीर्जुहोति वज्रो वै र-
 थो वज्रेणैव दिशः ॥ ४५ ॥ अभि-
 जयत्यग्निचितं ह वा अमुष्मिन्लो-
 के वातोऽभि पवते वातनामानि जु-
 होत्यभ्येवैनममुष्मिन्लोके वातः प-

रुन्धे । पृङ्गिरिति पट्-भिः । जुहोति । पट् । वै ।
 ऋतवं । ऋतुषु । एव । प्रतीति । तिष्ठति । भु-
 वनस्य । पते । इति । रथमुख इति रथ-मुखे ।
 पश्च । आहुंतीरित्या-हुतीः । जुहोति । वज्रः । वै ।
 रथः । वज्रेण । एव । दिशः ॥ ४५ ॥ अभीति ।
 जयति । अग्निचितमित्यग्नि-चितम् । ह । वै ।
 अमुष्मिन् । लोके । वातः । अभीति । पवते ।
 वातनामानीति वात-नामानि । जुहोति । अभी-
 ति । एव । एनम् । अमुष्मिन् । लोके । वातः ।

पद्येति ॥ 'भुवनस्य पते'* इति पञ्चभिःपञ्चभिः पर्यायेः ॥

अग्निचितं हेत्यादि ॥ आभिमुख्येन आगत्य सुखयति वातः ।

वते त्रीणि जुहोति त्रय इमे लोका
 एभ्य एव लोकेभ्यो वातमव रुन्धे
 समुद्रोसि नभस्वानित्याहैतद्वै वात-
 स्य रूपं रूपेणैव वातमव रुन्धे-
 ऽञ्जलिना जुहोति न ह्येतेषामन्य-
 थाऽऽहुतिरवकल्पते ॥ ४६ ॥

पवते । त्रीणि । जुहोति । त्रयः । इमे । लोकाः ।
 एभ्यः । एव । लोकेभ्यः । वातम् । अवेति । रु-
 न्धे । समुद्रः । असि । नभस्वान् । इति । आह ।
 एतत् । वै । वातस्य । रूपम् । रूपेण । एव । वा-
 तम् । अवेति । रुन्धे । ¹⁰अञ्जलिना । जुहोति ।
 न । हि । एतेषाम् । अन्यथा । आहुतिरित्या-हु-
 तिः । अवकल्पत इत्यव-कल्पते ॥ ४६ ॥

ओपंधयस्सप्ताभि दिशोऽन्यथा द्वे च ॥ ९ ॥

वातनामानीति । 'समुद्रोसि नभस्वान्'* इत्यादीनि । गतमन्यत् ॥

¹⁰अञ्जलिनेति ॥ विधिः । न ही ति । अञ्जलिव्यतिरेकेण एतेषामाहु-
 तिर्न सम्भवति । मन्त्रभेदेनाहुतिभेदमाश्रित्य एतेषामिति बहुवचनम् ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे नवमोनुवाकः.

सुवर्गाय वै लोकाय देवरथो युज्य-
ते यत्राकूताय मनुष्यरथ एष खलु
वै देवरथो यदाग्निरग्निं युनक्ति श-
वंसा घृतेनेत्याह युनक्त्येवैनं स ए-
नं युक्तस्सुवर्गं लोकमभि वहति

सुवर्गायेति सुवः—गायं । वै । लोकायं । देव-
रथ इति देव—रथः । युज्यते । यत्राकूतायेति य-
त्र—आकूतायं । मनुष्यरथ इति मनुष्य—रथः ।
एषः । खलु । वै । देवरथ इति देव—रथः । यत् ।
अग्निः । अग्निम् । युनक्ति । शवंसा । घृतेन । इति ।
आह । युनक्ति । एव । एनम् । सः । एनम् । यु-
क्तः । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । अभीति ।

सुवर्गायेत्यादि ॥ अग्नियोगविधि । स्वर्गायेव लोकाय देव-
रथो युज्यते । मनुष्यरथस्तु यत्राकूताय यत्रकचिदाकूताय अभि-
प्रेताय देशाय यत्राभिप्रेतं देशं गन्तुं युज्यते । उभयत्रापि 'क्रिया-
र्थापपदस्य' इति कर्मणि चतुर्थी । प्रसिद्ध एव मनुष्यरथः कः
पुनरसौ देवरथ इत्याह—एष इति । देवानां रमयिता रथः
इष्टप्राप्तिहेतुत्वात् 'अग्निं युनक्ति' * इत्यादिभिः तिसृभिरेनमग्निं
युनक्त्येन अभिभवनक्षममेव करोति ॥

यत्सर्वाभिः पञ्चभिर्युञ्जयाद्युक्तोस्या-
ग्निः प्रच्युतस्स्यादप्रतिष्ठिता आहुत-
यस्स्युरप्रतिष्ठितास्तोमा अप्रति-
ष्ठितान्युक्थानि तिसृभिः प्रातस्स-
वनेऽभि मृशति त्रिवृत् ॥ ४७ ॥ वा
अग्निर्यावानेवाग्निस्तं युनक्ति यथाऽ-

वहति । यत् । सर्वाभिः । पञ्चभिरिति पञ्च-भिः ।
युञ्ज्यात् । युक्तः । अस्य । अग्निः । प्रच्युत इति
प्र-च्युतः । स्यात् । अप्रतिष्ठिता इत्यप्रति-स्थि-
ताः । आहुतय इत्या-हुतयः । स्युः । अप्रतिष्ठिता
इत्यप्रति-स्थिताः । स्तोमाः । अप्रतिष्ठितानीत्य-
प्रति-स्थितानि । उक्थानि । तिसृभिरिति तिसृ-
भिः । प्रातस्सवन इति प्रातः-सवने । अभीति ।
मृशति । त्रिवृदिति त्रि-वृत् ॥ ४७ ॥ वै । अग्निः ।
यावान् । एव । अग्निः । तम् । युनक्ति । यथा ।

^१यदित्यादि ॥ सर्वाभि पञ्चभिरपि ऋग्भिर्युञ्ज्यात् युगपदेव
प्रातस्सवने तदाऽस्य युक्तो गमनयोग्यो जातस्तदानीमेव प्रच्युत-
स्स्यात् गन्तव्यं प्रतिगच्छेत् । तस्मिन्गते अप्रचभावात् अप्रतिष्ठि-
ता अप्रतिष्ठाने आहुतयस्स्युः स्तोमा उक्थानि च । तस्मात् पुर-
स्तात् प्रातरनुवाकात्तिसृभिः आद्याभिरभिमृशन् अग्निं युनक्ति ।

नसि युक्त आधीयत एवमेव तत्प्र-
 त्याहुतयस्तिष्ठन्ति प्रति स्तोमाः प्र-
 त्युक्थानि यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे द्वा-
 भ्यामभि मृशत्येतावान् वै यज्ञो
 यावानग्निष्टोमो भूमा त्वा अस्यात
 ऊर्ध्वः क्रियते यावानेव यज्ञस्तम-

अनसि । युक्ते । आधीयत इत्या-धीयते । एवम् ।
 एव । तत् । प्रतीति । आहुतय इत्या-हुतयः ।
 तिष्ठन्ति । प्रतीति । स्तोमाः । प्रतीति । उक्थानि ।
 यज्ञायज्ञियस्य । स्तोत्रे । द्वाभ्याम् । अभीति ।
 मृशति । एतावान् । वै । यज्ञः । यावान् । अग्नि-
 ष्टोम इत्यग्नि-स्तोमः । भूमा । तु । वै । अस्य ।
 अतः । ऊर्ध्वः । क्रियते । यावान् । एव । यज्ञः ।

त्रित्वान्वयात्त्रिवृद्धिर्न सर्वापि युक्तो भवति । ततश्च यथाऽनसि
 शरुटे युक्ते गमनयोग्ये कृते आधीयते बोद्धव्यं द्रव्यजातमेवमेवेतन् ।
 तस्मिन् अप्रच्युते आहुत्यादयः प्रति तिष्ठन्ति द्वाभ्यां युक्तत्वात्
 न सहसा प्रच्युत इति भावः । उभयत्रापि 'चादिलोपे विभाषा'
 इति प्रथमा तिद्धिभक्तिर्न निहन्यते ॥

कस्तहि ताभ्यामुपयोग इत्याह—यज्ञायज्ञियस्य यज्ञायज्ञशब्दोऽ-
 स्मिन् अस्तीति 'मनो छस्मूक्तसाम्नोः' इति छ. । यज्ञायज्ञिय-
 मग्निष्टोमसाम येनाग्निष्टोमः संतिष्ठते 'यज्ञायज्ञिय' इत्येतद्योनिकम् ।

न्ततोऽन्वारोहति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या
 एकयाऽप्रस्तुतं भवत्यर्थ ॥ ४८ ॥ अ-
 भि मृशत्युपै नमुत्तरो यज्ञो नमत्यथो
 सन्तत्यै प्र वा एपोऽस्माल्लोकाच्चर्थ-

तम् । अन्तः । अन्वारोहतीत्यनु-आरोहति । द्वा-
 भ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । एकया ।
 अप्रस्तुतमित्यप्र-स्तुतम् । भवति । अर्थ ॥ ४८ ॥
 अभीति । मृशति । उपैति । एनम् । उत्तर इत्युत्-
 तरः । यज्ञः । नमति । अथो इति । संतत्या इति
 सं-तत्यै । 'प्रेति । वै । एपः । अस्मात् । लोकात् ।

तत्र स्तोत्रकाले द्वाभ्यां शिष्टाभ्या अन्तरामिमृशति । एतावानित्यादि ।
 अग्निष्टोम एव सर्वोपि यज्ञ नैतद्व्यतिरेकेण यज्ञोऽन्योऽस्ति । ननु
 उक्थ्यादयोऽन्ये यज्ञाः सन्तीत्यत आह—भूमा त्वेति । अस्मैव भू-
 मा वृद्धि सौत ऊर्ध्वमुक्थ्यादि क्रियते, न तु यज्ञान्तरम् । तस्मा-
 त्सर्वे ततोऽन्वारोहति यावन् । पूर्ववन्नियाताभावः । अथास्मिन्का-
 ले द्वाभ्यामभिमृशति तत उत्तरो यज्ञ उक्थ्यादिरेनं उपनमति
 शीघ्रमन्त्याग्रास्त्रोत्रीयायाः स्थापनान् पूर्वं 'विश्वस्य मूर्धन्नधि-
 तिटसि श्रित.'* इति च मन्त्रालेङ्गान् । अथो अपि च संतत्यै
 अविच्छेदाय यज्ञाना भवति समाप्ते चेत् यज्ञायज्ञिये स्यात् स-
 माप्तत्वात् यज्ञविच्छेदस्य ॥

*प्र वा एप इति ॥ पुनश्चितिविवि. । अस्माद्यथावस्थिताना-

वत्ते योऽग्निं चिनुते न वा एतस्या-
 निष्टक आहुतिरिव कल्पते यां वा ए-
 पोऽनिष्टक आहुतिं जुहोति स्रवति
 वै सा तां स्रवन्तीं यज्ञोऽनु परां
 भवति यज्ञं यजमानो यत्पुनश्चित्तिं
 चिनुत आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै प्रत्या-

च्यवत्ते । यः । अग्निम् । चिनुते । न । वै । एतस्य ।
 अनिष्टके । आहुतिरित्या-हुतिः । अवेति । कल्पते ।
 याम् । वै । एपः । अनिष्टके । आहुतिमित्या-हु-
 तिम् । जुहोति । स्रवति । वै । सा । ताम् । स्रव-
 न्तीम् । यज्ञः । अनु । परेति । भवति । यज्ञम् ।
 यजमानः । यत् । पुनश्चित्तिमिति पुनः-चित्तिम् ।
 चिनुते । आहुतीनामित्या-हुतीनाम् । प्रतिष्ठी-
 त्या इति प्रति-स्थित्यै । प्रतीति । आहुतयु इत्या-

छोकात् अग्निचित्प्रच्यवते अपगच्छति । तस्मादेतस्य अनिष्टके
 स्थाने आहुतिर्नाप्यकल्पते यथावस्थिते ह्याग्निचित् । पुनश्चित्तीष्टकारहिते
 नित्याग्नौ आहुतिर्न युज्यते यदि तादृशे जुहुयात् सा आहुतिः
 स्रवति नश्यति । अनन्तरं च यज्ञो यजमानश्च पराभवत् ।
 पुनश्चित्तेस्तु चयनात् सर्वदोषापसङ्ग इति । अन्य आहुः—अ-
 ग्निमन्काले अग्निहोत्रादिकं यत्कर्तव्यं यावज्जीवादिबिधानात् अ-

हुंतयस्तिष्ठन्ति ॥४९॥ न यज्ञः परा
 भवति न यजमानोष्टावुर्ष दधात्यु-
 ष्टाक्षरा गायत्री गायत्रेणैवैनं छन्द-
 सा चिनुते यदेकादश त्रैष्टुभेन य-
 द्वादश जागतेन छन्दोभिरैवैनं चि-

हुंतयः । तिष्ठन्ति ॥ ४९ ॥ न । यज्ञः । पराभवती-
 ति परा-भवति । न । यजमानः । ^५अष्टौ । उपेति ।
 दधाति । अष्टाक्षरेत्यष्टा-अक्षरा । गायत्री । गाय-
 त्रेण । एव । एनम् । छन्दसा । चिनुते । यत् । ए-
 कादश । त्रैष्टुभेन । यत् । द्वादश । जागतेन । छ-
 न्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव । एनम् । चिनुते । न-

वश्यकर्तव्यं च तस्मादप्येष प्रच्यवते न ह्यग्निचितोनिष्टमचिते देशे
 आहुतिस्सम्भवति । तस्माद्यामाहुनिमग्निहोत्रादिमनिष्टके जुहोति
 सा नश्यति । यज्ञादिश्च पराभवति । तस्मात् पुनश्चितिराहु-
 तीनां अग्निहोत्रादीनां अपि प्रतिष्ठित्यै अस्त्रवणाय भवतीति ॥

^५अष्टाविति ॥ 'येनपेयः'* इत्यादिभिः । यदेकादशेति । उ-
 पदधातीत्येव । त्रैष्टुभेनेति । उपदधातीत्येवैनं छन्दसा चिनुत इत्येव ।
 एवमुत्तरत्रापि । नपात्क इति । नपात्को नामायं पुनश्चितिराहु-
 तीनां अग्निहोत्रादीनां अपि प्रतिष्ठित्यै । अग्निर्नपान् नसा चतु-

नुते नपात्को वै नामैषोऽग्निर्यत्पुन-
 श्चित्तिर्य एवं विद्वान्पुनश्चित्तिं चिनुत
 आ तृतीयात्पुरुषादन्नमत्ति यथा वै
 पुनराधेयं एवं पुनश्चित्तियोऽग्न्याधेये-
 न न ॥ ५० ॥ ऋधोति स पुनरा-
 धेयमा धत्ते योऽग्निं चित्वा नधोति

पात्कः । वै । नाम । एषः । अग्निः । यत् । पुनश्चित्ति-
 रिति पुनः-चित्तिः । यः । एवम् । विद्वान् । पुनश्चित्ति-
 तिमिति पुनः-चित्तिम् । चिनुते । एति । तृतीयात् ।
 पुरुषात् । अन्नम् । अत्ति । यथा । वै । पुनराधेय इ-
 ति पुनः-आधेयः । एवम् । पुनश्चित्तिरिति पुनः-
 चित्तिः । यः । अग्न्याधेयेनेत्याग्नि-आधेयेन । न ॥
 ५० ॥ ऋधोति । सः । पुनराधेयमिति पुनः-आधे-
 यम् । एति । धत्ते । यः । अग्निम् । चित्वा । न । ऋ-

र्थः पुत्रस्थानीयः । तस्मात्स एष पूर्वान् त्रीन् पुरुषान् पुरु-
 पानन्तरोपि तृतीयं पुरुषमपि व्याप्य तैस्सहान्नमत्ति । यद्वा—
 न पानयतीति नपात् 'न भ्राण्णपात्' इति निपात्यते । अपत्य-
 सन्तानकारीत्यर्थः । अथ समृद्धचर्चतां पुनश्चित्तेराह ॥

यथेत्यादि ॥ गतम् । अ...त्यादिश्च समाप्तो कोपहेतुना पु-
 नश्चित्येति मन्यते । चेतव्येति । पुनश्चित्यैव । चित्तेः पूरणे निश्चा-

स पुनश्चितिं चिनुते यत्पुनश्चितिं
 चिनुत ऋद्ध्या अथो खल्वाहुर्न चे-
 त्तव्येति रुद्रो वा एष यदग्निर्धथा
 व्याघ्रं सुप्तं बोधयति तादृगेव त-
 दथो खल्वाहुश्चेत्तव्येति यथा वसी-
 यांसं भागधेयेन बोधयति तादृगे-
 व तन्मनुरग्निमचिनुत तेन नाध्रोत्स

धोति । सः । पुनश्चितिमिति पुनः-चितिम् । चि-
 नुते । यत् । पुनश्चितिमिति पुनः-चितिम् । चि-
 नुते । ऋद्ध्यै । अथो इति । खलु । आहुः । न ।
 चेतव्या । इति । रुद्रः । वै । एषः । यत् । अग्निः ।
 यथा । व्याघ्रम् । सुप्तम् । बोधयति । तादृक् ।
 एव । तत् । अथो इति । खलु । आहुः । चेतव्या ।
 इति । यथा । वसीयांसम् । भागधेयेनेति भाग-
 धेयेन । बोधयति । तादृक् । एव । तत् । 'मनुः ।
 अग्निम् । अचिनुत् । तेन । न । आध्रोत् । सः ।

ताभावः । किञ्च यो भागधेयेन उपहारं विबोधयति स खलु तोष-
 यत्येव तं न कौपयति ॥

'मनुरित्यादि ॥ गतम् । उक्तमर्थं शिष्टाचारेणापि प्रपयति ॥

एतां पुनश्चित्तिमपश्यतामचिनुत् त-
या वै स आर्धोद्यत्पुनश्चित्तिं चिनुत्
ऋद्धयै ॥ ५१ ॥

छन्दश्चित्तं चिन्वीत पशुकामः पशवो
वै छन्दांसि पशुमानेव जवति

एताम् । पुनश्चित्तिमिति पुनः-चित्तिम् । अपश्यत् ।
ताम् । अचिनुत् । तया । वै । सः । आर्धोन् ।
यत् । पुनश्चित्तिमिति पुनः-चित्तिम् । चिनुते ।
ऋद्धयै ॥ ५१ H

श्येनचित्तं चिन्वीत सुवर्गकामश्शये-
 नो वै वयसां पतिष्ठश्शयेन एव भू-
 त्वा सुवर्गं लोकं पतति कङ्कचित्तं
 चिन्वीत् यः कामयेत शीर्षण्वान-
 मुष्मिन्लोके स्यामिति शीर्षण्वा-
 श्येनचित्तमिति श्येन-चित्तम् । चिन्वीत् । सुवर्ग-
 काम इति सुवर्ग-कामः । श्येनः । वै । वयसाम् ।
 पतिष्ठः । श्येनः । एव । भूत्वा । सुवर्गमिति सु-
 वः-गम् । लोकम् । पतति । कङ्कचित्तमिति क-
 ङ्क-चित्तम् । चिन्वीत् । यः । कामयेत । शीर्ष-
 ण्वानिति शीर्षण्-वान् । अमुष्मिन् । लोके ।
 स्याम् । इति । शीर्षण्वानिति शीर्षण्-वान् । ए-

काभिरिति । छन्दशब्दस्य मन्त्रवाचित्वात् मन्त्रैरेव 'अग्निमूर्धा' इत्यादिभिश्चीयत इति । सर्वमन्त्रैरित्यपरे । छन्दसां पशुसाधनत्वात् पशुमान् भवति । 'दस्वनुङ्ग्याम्' इति मतुप उदात्तत्वम् ॥

श्येनचित्तमिति ॥ श्येन इव चीयते वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छ इति । स एव क्विप् । नित्य एव; नात्र कामसंयोगः । उक्तं च 'श्येनचिदग्नीनां' इति । पतिष्ठः पतितृणमः पक्षिणां मध्ये । 'तुश्छन्दसि' इतीष्टनि 'तुरिष्ठेमेयरमु' इति लोपः ॥

कङ्कचित्तमिति ॥ कङ्क इव चीयत इति श्येनभेद एव अयं पक्षी वर्षीयांसो पक्षो पुच्छाद्वक्रौ सन्नं पुच्छं दीर्घ आत्मा मण्डल-

नेवामुष्मिन्लोके भवत्यलज्जचितं
चिन्वीत् चतुस्सीतं प्रतिष्ठाकामश्चत-
स्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति प्र-
उगचितं चिन्वीत् भ्रातृव्यवान् ॥

व । अमुष्मिन् । लोके । भवति । 'अलज्जचित-
मित्यलज-चितम् । चिन्वीत् । चतुस्सीतमिति
चतुः-सीतम् । प्रतिष्ठाकाम इति प्रतिष्ठा-कामः ।
चतस्रः । दिशः । दिक्षु । एव । प्रतीति । तिष्ठति ।
'प्रउगचितमिति' प्रउग-चितम् । चिन्वीत् । भ्रातृ-
व्यवानिति भ्रातृव्य-वान् । प्रेति ॥ ५२ ॥ एव ।

शिरश्च । शीर्षण्वानिति । प्रशस्तशिरस्क प्रभूतत्वेनोच्छ्रितत्व शिर-
सः प्रशस्तत्वम् । 'अनो नुद्' पूर्ववन्मतुष उदात्तत्वम् ॥

'अलजचितमिति ॥ अलजो नाम भासाख्य वङ्गसमानकमि-
[नाक्त]तिपक्षिविशेष, स इव चीयत इति क्विप् । चतुस्सीत-
मिति । द्वादशलक्षस्य प्रत्याग्नानाच्चतुष्टु, तिमृणा रथान एकेवम् ॥

'प्रउगचितमिति ॥ प्रउगं अनोमुखम् । यावानग्निस्तारान्निप्र-
देशतो द्विस्तावती भूमि चतुरश्रं कृत्वा पूर्वस्या करण्या. अर्धा-
च्छोर्णां प्रत्यालिखेत् । लेखयोरन्त' प्रउगाकारो दृश्यते; तदिव
चीयत इति । स एव क्विप् । प्रणुदत एव भ्रातृव्यान्
शत्रून् । व्यन् ॥

५२ ॥ एव भ्रातृव्यान्नुदते उभय-
तःप्रउगं चिन्वीत यः कामयेत् प्र-
जातान्भ्रातृव्यान्नुदेयं प्रति जनिप्य-
माणानिति प्रैव जातान्भ्रातृव्यान्नु-
दते प्रति जनिप्यमाणान्रथचक्रचि-
तं चिन्वीत भ्रातृव्यवान् वज्रो वै

भ्रातृव्यान् । नुदते । उभयतःप्रउगमित्युभयतः-
प्रउगम् । चिन्वीत । यः । कामयेत । प्रति । जा-
तान् । भ्रातृव्यान् । नुदेयं । प्रतीति । जनिप्यमा-
णान् । इति । प्रति । एव । जातान् । भ्रातृव्यान् ।
नुदते । प्रतीति । जनिप्यमाणान् । रथचक्रचित-
मिति रथचक्र-चितम् । चिन्वीत । भ्रातृव्यवानि-
ति भ्रातृव्य-वान् । वज्रः । वै । रथः । वज्रम् ।

उभयतःप्रउगमिति ॥ उभयोरन्तयोः प्रउगस्येवाकारो य-
स्येति स उभयतःप्रउगः । मध्ये विस्तीर्णया विमुखे शकटे त-
दधं पूर्वोक्तप्रमाणं क्षेत्रं चतुरश्रं विद्वत्स्य पूर्वापरयोः करण्योर-
र्धान्तादिति दक्षिणोत्तरयोरन्तर्निपातयेत् । मध्ये उभयतःप्रउगं दृश्य-
ते इति । जातान् भ्रातृव्यान् प्रणुदते नाशयति । जनिप्यमा-
णान् प्रतिनुदते उत्पत्तिनिरोधेन अनुत्पन्नानिश्च करोति ॥

रथचक्रमिति ॥ रथारतृतीयमुक्तं । तस्य चक्रमिव ची-

रथो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरति
द्रोणचित्तं चिन्वीतान्नकामो द्रोणे
वा अन्नं भ्रियते सयोन्येवान्नमव रु-
न्धे समूह्यं चिन्वीत पशुकामः प-
शुमानेव भवति ॥ ५३ ॥ परिचा-

एवं । भ्रातृव्येभ्यः । प्रेति । हरति । ^८द्रोणचित्त-
मिति द्रोण-चित्तम् । चिन्वीत् । अन्नकाम इत्य-
न्न-कामः । द्रोणे । वै । अन्नम् । भ्रियते । सयो-
नीति स-योनि । एव । अन्नम् । अवेति । रुन्धे ।
^९समूह्यमिति सं-ऊह्यम् । चिन्वीत् । पशुकाम
इति पशु-कामः । पशुमानिति पशु-मान् । ए-
व । भवति ॥ ५३ ॥ ^{१०}परिचाय्यमिति परि-चा-

यत इति । स एव क्विप् । वज्रवज्रयसाधन रयः तत्रावय-
वावयविनोरभेदोपचारात् चक्रं रथ उच्यते ॥

^८द्रोणचित्तमिति ॥ यत्रान्नमाद्वियते तद्द्रोणं, तदिव चीयत
इति । सतोमण्डलश्चतुरश्रो वा । पूर्ववत्क्विप् । सयोनीति ।
कारणसहितमेवान्नमवरुन्धे ॥

^९समूह्यमिति ॥ दिग्भ्यः पुरीषमस्मिन्निति अधिकरणे ण्यत् ।
'अग्नौ परिचाय्य' इत्यादौ निपात्यते । आहुश्च—'चतुर्दिक्षु चा-
त्वालां भवन्ति तेभ्यः पुरीषमूहन्तीति विज्ञायते' इति । मृदेव
समूह्य चीयत इति केचित् ॥

^{१०}परिचाय्यमिति ॥ परितः प्रदक्षिणं चीयन्त इष्टकाः इ-

यं चिन्वीत् ग्रामकामो ग्राम्येव भवति श्मशानचितं चिन्वीत् यः कामयेत् पितृलोक ऋधुयामिति पितृलोक एवधोति विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पर्धेतास एता ज-

यम् । चिन्वीत् । ग्रामकाम इति ग्राम-कामः । ग्रामी । एव । भवति । "श्मशानचितमिति" श्मशान-चितम् । चिन्वीत् । यः । कामयेत् । पितृलोक इति पितृ-लोके । ऋधुयाम् । इति । पितृलोक इति पितृ-लोके । एव । ऋधोति । "विश्वामित्रजमदग्नी इति विश्वामित्र-जमदग्नी । वसिष्ठेन । अस्पर्धेताम् । सः । एताः । जमदग्निः ।

ति । तत्रैव निपात्यते । आहुश्च—मध्यमां स्वयमातृणां प्र दक्षिणामिष्टकागणैः परिनिनोति कर्पणादिकमपि मण्डलात्मस्तिगिति केचित् ॥

"श्मशानचितमिति ॥ श्मशानानि विषमाकाराणि चतुरश्राणि परिमण्डलानि च तद्वच्चोयत इति । स्वरुध्य [ऋद्धचै] द्रोणचित्तमानम् । सं एव ऋप् ॥

"विश्वामित्रजमदग्नी इति ॥ गतम् । विह्वया इति । 'ममाग्रे वर्चः' इत्यादिभिरुपधेया । विह्वशब्दानुपधाने मन्त्र आस्ताम् । पूर्ववदन् ॥

मदग्निर्विह्व्या अपश्यत्ता उपाधत्त
 ताभिर्वै स वसिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृद्धं
 यद्विह्व्या उपदधातीन्द्रियमेव ता-
 भिर्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृद्धे
 होतुर्धिष्णिय उप दधाति यजमा-
 नायतनं वै ॥ ५४ ॥ होता स्व ए-
 वास्मा आयतन इन्द्रियं वीर्यमव
 रुन्धे द्वादशोप दधाति द्वादशाक्षरा

विह्व्या इति वि-ह्व्याः । अपश्यत् । ताः । उ-
 पेति । अधत्त । ताभिः । वै । सः । वसिष्ठस्य ।
 इन्द्रियम् । वीर्यम् । अवृद्धं । यत् । विह्व्या इति
 वि-ह्व्याः । उपदधातीत्युप-दधाति । इन्द्रियम् ।
 एव । ताभिः । वीर्यम् । यजमानः । भ्रातृव्यस्य ।
 वृद्धे । ^{१३}होतुः । धिष्णिये । उपेति । दधाति । य-
 जमानायतनमिति यजमान-आयतनम् । वै ॥
 ५४ ॥ होता । स्वे । एव । अस्मै । आयतन इ-
 त्या-यतने । इन्द्रियम् । वीर्यम् । अवेति । रुन्धे ।
 द्वादश । उपेति । दधाति । द्वादशाक्षरेति द्वादश-

^{१३}होतुर्धिष्णिय इत्याद्याः सङ्ख्याविशेषविधयः । यजमानायतनं

जगती जागताः पशवो जगत्यैवा-
 स्मै पशून्व रुन्धेऽष्टावष्टावन्धेषु
 धिष्णियेषुष दधात्यष्टाशंफाः पशवः
 पशून्वेवाव रुन्धे पण्माज्जालीये पद्वा
 ऋतव ऋतवः खलु वै देवाः पितरं
 ऋतून्वेव देवान्पितृन्प्रीणाति ॥५५॥

अक्षरा । जगती । जागताः । पशवः । जगत्या ।
 एव । अस्मै । पशून् । अवेति । रुन्धे । "अष्टाव-
 ष्टावित्यष्टौ-अष्टौ । अन्येषु । धिष्णियेषु । उपेति ।
 दधाति । अष्टाशंफा इत्यष्टा-शंफाः । पशवः ।
 पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । पट् । माज्जाली-
 ये । पट् । वै । ऋतवः । ऋतवः । खलु । वै ।
 देवाः । पितरं । ऋतून् । एव । देवान् । पितृन् ।
 प्रीणाति ॥ ५५ ॥

प्र भवति यजमानायतनं वा अष्टार्चत्वारिंशच्च ॥

वा इति । तादर्थ्याद्यजमानायतनत्वं हेतुः । द्वादशेति । एका या-
 जुषीमेकादश च लोकंपृणा । गतमन्यत् ॥

"अष्टाविति ॥ एकां याजुषीम् । सप्त च लोकंपृणा । अन्येषु
 धिष्णियेषु आग्नीध्रीयादिषु पडिति । एकां याजुषीं पञ्च लोकंपृणा ।
 ऋतव एव खलु पितृरूपेण वर्धन्ते । तस्मादुभयान्प्रीणातीति ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे एकादशोऽनुवाकः.

पवस्व वाजसातय इत्यनुष्टुक्प्रति-
 पद्भवति तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गाय-
 त्रियो यत्तिस्रोऽनुष्टुभस्तस्मादश्वस्त्रि-
 भिस्तिष्ठस्तिष्ठति यच्चतस्रो गाय-
 त्रियस्तस्मात्सर्वाश्चतुरः पदः प्र-

!पवस्वम् । वाजसातय इति वाज-सातये । इति ।
 अनुष्टुगित्यनु-स्तुक् । प्रतिपदिति प्रति-पत् । भ-
 वति । तिस्रः । अनुष्टुभ इत्यनु-स्तुभः । चतस्रः ।
 गायत्रियः । यत् । तिस्रः । अनुष्टुभ इत्यनु-स्तु-
 भः । तस्मात् । अश्वः । त्रिभिरिति त्रि-भिः ।
 तिष्ठन् । तिष्ठति । यत् । चतस्रः । गायत्रियः ।
 तस्मात् । सर्वान् । चतुरः । पदः । प्रतिदधदिति

अथाश्वमेधब्राह्मणं वैश्वदेवम्—पवस्वेत्यादि ॥ प्रतिपत् प्रथमा
 ऋक् । वहिष्पवमानस्याद्यतृचस्य पवस्वेत्यादिकाऽनुष्टुक् भवति ।
 ततश्च तिस्रश्चतुष्पदा अनुष्टुभश्चतस्रः त्रिपदा गायत्र्यो भवन्ति ।
 'तिसृभ्यो जसः' इति जस उदात्तत्वम् । यस्मादेवं तिस्रश्चतस्र-
 श्च ता भवन्ति । तस्माच्चित्रत्वान्वयादश्वस्त्रिभिः पादैः तिष्ठति । ततस्ति-
 सृभिस्तिष्ठति चतुर्थमुद्यच्छति चतुष्टान्वयात् । स च सर्वाश्चतुरोपि पदः
 प्रतिदधत् प्रतिक्षिपन् पलायते धावति । 'उपसर्गस्यायतो'
 इति लत्वम् ॥

तिदधत्पलायते परमा वा एपा छ-
न्दसां यदनुष्टुक्परमश्रुतुष्टोमस्तो-
मानां परमस्त्रिरात्रो यज्ञानां परमो-
श्वः पशूनां परमेणैवैनं परमतां ग-
मयत्येकविंशमहंभवति ॥ ५६ ॥
यस्मिन्नश्वं आ लभ्यते द्वादश मा-

प्रति-दधत् । पलायते । ^१परमा । वै । एपा । छ-
न्दसाम् । यत् । अनुष्टुगित्यनु-स्तुक् । परमः ।
चतुष्टोम इति चतुः-स्तोमः । स्तोमानाम् । परमः ।
त्रिरात्र इति त्रि-रात्रः । यज्ञानाम् । परमः । अ-
श्वः । पशूनाम् । परमेणं । एव । एनम् । परम-
ताम् । गमयति । एकविंशमित्येक-विंशम् ।
अहः । भवति ॥ ५६ ॥ यस्मिन् । अश्वः । आ-
लभ्यत इत्यां-लभ्यते । ^३द्वादश । मासाः । पश्वं ।

^१परमेति ॥ 'वाग्वा अनुष्टुप्'* इति छन्दसां मध्ये अनुष्टु-
गुत्तमा । चतुष्टोमत्वं च । त्रिरात्रं न प्रष्टुकार्थत्वात् उत्त-
मत्वं जहाति । चतुष्टोमवानग्निष्टोमश्रुतुष्टोमाभेदेनोच्यते । अग्नि-
ष्टोमः । कस्मात्पूर्ववदभेद उपचर्यते, कथं पुनस्तद्वहिरित्याह—
यस्मिन्निति । मध्यममि..... ॥

^३द्वादशेत्यादि ॥ गतम् । एष इति । मासस्य लोकादित्यात्म-

साः पञ्चर्तवस्त्रयं इमे लोका असा-
 वादित्य एकविंश एषं प्रजापतिः
 प्राजापत्योश्वस्तमेव साक्षाद्भोति
 शक्ररयः पृष्ठं भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दो-
 ऽन्येऽन्ये वा एते पशव आलभ्यन्त
 उतेवं ग्राम्या उतेवारण्या यच्छक्र-

ऋतवः । त्रयः । इमे । लोकाः । असौ । आदि-
 त्यः । एकविंश इत्येक-विंशः । एषः । प्रजा-
 पतिरिति प्रजा-पतिः । प्राजापत्य इति प्राजा-
 पत्यः । अश्वः । तम् । एव । साक्षादिति स-अ-
 क्षात् । ऋद्भोति । 'शक्ररयः । पृष्ठम् । भवन्ति ।
 अन्यदन्यदित्यन्यत्-अन्यत् । छन्दः । अन्येऽन्य
 इत्यन्ये-अन्ये । वै । एते । पशवः । एति । ल-
 भ्यन्ते । उत । इव । ग्राम्याः । उत । इव । आ-
 रण्याः । यत् । शक्ररयः । पृष्ठम् । भवन्ति । अ-

ना प्रजापतिः । तमिति । तादृशः प्रजापत्यात्मिकामृद्धिमृद्भो-
 ति । साक्षादव्यवधानेन एकविंशत्यन्वयात् ॥

'शक्ररय इति ॥ शकरीछन्दस्कं षष्ठसाम भवति । पटुं च शक्ररयः ।
 छान्दसं ह्रस्वत्वम् । आवृत्तिस्तोत्रेण षष्ठस्य सामबहुत्वाभावाद्योन्यपेक्षं
 बहुवचनम् । अन्यदन्यदिति । एवमेवास्मिन्नहनि सर्वेष्वपि सा-
 मसु अन्यदन्यच्छन्दोस्मिन्नहनि अन्येऽन्ये वाऽप्येते पशव आ-

रयः पृष्ठं भवन्त्यश्वस्य सर्वत्वाय
 पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवति रश्मिना
 वा अश्वः ॥ ५७ ॥ यत् ईश्वरो वा
 अश्वोऽयतोप्रतिष्ठितः परां परावतं
 गन्तोर्यत्पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवत्य-

श्वस्य । सर्वत्वायेति सर्व-त्वाय । 'पार्थुरश्ममिति
 पार्थु-रश्मम् । ब्रह्मसाममिति ब्रह्म-सामम् । भ-
 वति । रश्मिना । वै । अश्वः ॥ ५७ ॥ यत् । ई-
 श्वरः । वै । अश्वः । अयतः । अप्रतिष्ठित इत्यप्र-
 ति-स्थितः । पराम् । परावतमिति परा-वतम् ।
 गन्तोः । यत् । पार्थुरश्ममिति पार्थु-रश्मम् । ब्र-
 ह्मसाममिति ब्रह्म-सामम् । भवति । अश्वस्य । यत्यै ।

लभ्यन्ते यथा चारण्या उक्ताः ग्राम्या आरण्याश्च पशवः । श-
 क्करीणां पृष्ठत्वं अश्वस्य सर्वत्वाय ॥

'पार्थुरश्ममिति ॥ एवमेवास्मिन्नहनि सर्वेष्वपि सामसु । पृथुर-
 श्मिना दृष्टं साम पार्थुरश्मम् । ब्रह्मसाममिति । 'अनसन्तान्नपुंसकात्'
 इत्यच् समामान्तः । रश्मिनेति । यस्माद्ब्रह्मिना यतो बद्धोश्वः का-
 यंशे तिष्ठति । ईश्वर इत्यादि । अयतस्त्वश्वोऽप्रतिष्ठितोऽवशे व-
 र्तमानः परां परावतं दूरादपि दूरतरं गन्तुमश्वरः समर्थस्स्यात् ।
 'उपसर्गाच्छन्दसि' इति वतिः, 'ईश्वरे तोसुन्कमुनो' इति तोसुन् ।
 तस्मात्पार्थुरश्ममश्वस्य यत्यै बन्धनाय भवति ॥

श्वस्य यत्यै धृत्यै संकृत्यच्छावाक-
सामं भवत्युत्सन्नयज्ञो वा एप य-
दश्वमेधः कस्तद्देत्याहुर्वदि सर्वा वा
क्रियते न वा सर्व इति यथसंकृत्य-
च्छावाकसामं भवत्यश्वस्य सर्वत्वा-
य पर्याप्त्या अनन्तरायाय सर्वस्तो-

धृत्यै । संकृतीति सं-कृति । अच्छावाकसाममि-
त्यच्छावाक-सामम् । भवति । उत्सन्नयज्ञ इत्यु-
त्सन्न-यज्ञः । वै । एपः । यत् । अश्वमेध इत्यश्व-
मेधः । कः । तत् । वेद । इति । आहुः । यदि ।
सर्वः । वा । क्रियते । न । वा । सर्वः । इति ।
यत् । संकृतीति सं-कृति । अच्छावाकसाममि-
त्यच्छावाक-सामम् । भवति । अश्वस्य । सर्वत्वा-
येति सर्व-त्वाय । पर्याप्त्या इति परि-आप्त्यै ।

संकृतीति ॥ संकृतिसंज्ञाच्छावाकसाम भवति मध्यमेऽहनि । समो-
चीनावृत्तिः अस्येति संकृतिः । उत्सन्नयज्ञ इत्यादि । उत्सन्नभूयि-
ष्ठावयवोश्वमेधः कात्स्न्येन संपादयितुमशक्यत्वात् । तदेवाह—
रु-
स्तदिति । यद्ययं सर्वोप्यविकल एव अनुष्ठीयते यदि वा न तमिमं
विशेषं को वेदितुमर्हतीति पुराविद आहुः । तस्मादच्छावाकसाम्नः
संकृतित्वं अश्वस्य सर्वत्वाय अधिकलत्वाय भवति । तच्च पर्याप्त्यै
देवानां भवति । अनन्तरायाय अविघ्नाय स्वर्गप्राप्त्यै भवति ॥

मोतिरात्र उत्तममहर्भवति सर्वस्या-
 त्रथै सर्वस्य जित्यै सर्वमेव तेनाप्नो-
 ति सर्वं जयति ॥ ५८ ॥

अनन्तरायायेत्यनन्तः—आयाय । 'सर्वस्तोम इति
 सर्व—स्तोमः । अतिरात्र इत्यति—रात्रः । उत्तम-
 मित्युत्—तमम् । अहः । भवति । सर्वस्य । आ-
 त्रथै । सर्वस्य । जित्यै । सर्वम् । एव । तेन । आ-
 प्नोति । सर्वम् । जयति ॥ ५८ ॥

अहर्भवति वा अश्वोऽहर्भवति दशं च ॥ १२ ॥

देवासुरास्तेनर्तव्यां रुद्रोऽश्मन्नृपदेवदुर्देनं प्राची-
 मिति वसोर्दारांन्निर्देवेभ्यस्सुवर्गायं यत्राकूतायं
 छन्दश्चित्तं पवस्व द्वादश ॥ १२ ॥

देवासुरा अजायां घर्मं वै शुमुष्टिः प्रथमो देव-
 यतामेतद्वै छन्दसामृधोत्यष्टौ पञ्चाशत् ॥ ५८ ॥

हरिः ओम् ॥ श्रीः ॥

चतुर्थप्रपाठकस्ममातः.

'सर्वस्तोम इति ॥ उपलक्षणत्वात् सर्वस्तोमः सर्वष्टश्रातिरात्र
 उत्तमस्तृतीयाहर्भवति सर्वस्यास्यै सर्वस्य जेतव्यस्य जित्यै ।
 एतेनाश्वमेधेन हि सर्वमाप्नोति जयति च सर्वं इति ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाण्ये
 पञ्चमे काण्डे चतुर्थे प्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः.

समाप्तश्च प्रपाठकः.

हरिः ॐ.

अशुद्धशोधनपात्रिका.

पुटेः	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
—	—	—	—
३	१२	अवेति	अपेति
३०	१	ती।	ति।
३५	६	नतून्	नूतून्
११०	१	नौ	नो
३२८	२	यास्तून्ः	या तून्ः
१६८	११	ति	ति
१७३	७	दध्याङ्गो	दध्यात्क्षो
२०१	३	हतस्य	हैतस्य
२२२	२	इति	इति
२३१	११	दित्यै	दित्यै
२६८	३	सुवर्ग.	सुवर्ग
२७५	१४	अत्मन्	आत्मन्
२७६	६	पाङ्क्तः	पाङ्क्तः
२७७	१५	अन्त	अन्त
२७८	१	यस्यै	यस्यै
११	२	काञ्जय	काञ्जय
११	६	व्यास्त्वा	व्यास्त्वा

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२७९	६	द्रविणं	द्रविण
२८२	२	पतिः	पतिः
"	५	तत्	तत्
२८३	८	पुष्मानं ।	पुष्मानम् ।
२८४	१	पशूनां	पशूनां
"	९	एन	एन
२८६	"	श्यत्	श्यत्
२९३	१०	इव	इव
२९४	३	उ-	उ-
"	१०	अन्न	अन्न
३०२	४	सिञ्चथसा	सिञ्चन्थसा
"	५	सोऽर्को	सोऽर्को
३०९	८	शाखयां	शाखयां
"	१०	शान्ता	शान्ता
३११	११	अग्निः	अग्निः
३३९	११	इति	इति
३४१	९	ताम् ।	तान् ।
३५१	१२	चत्वारिंश-	चत्वारिंश-
३५५	१०	तेत्युप	तेत्युप

शुद्धिपत्रिका.

श्लो.	पङ्.	अशुद्धम्.	शुद्धम्
२३२	३	तस्माद्ब्राह्म	तस्माद्ब्राह्म-
२४९	६	प्रजाः	प्रजाः
२६६	२	टावृचि	टावृचि
२७१	५	४-४-४.	४-४-६.
२७२	११	प्लवस्थीनायाः	प्लवस्थानीयाः
२७९	४	इति,	इति
२८६	५	पञ्च	पञ्चपञ्च
२८९	७	तन्नक्षत्रपदं	तन्नक्षत्रपथं
२९१	२	वर्षको	वर्षुको
२९४	११	ऋतव्यानाम	ऋतव्यानाम
२९६	५	यज्ञाय	यज्ञाय
२९७	४	सहस्र	सहस्र
११	१०	एषेष्टाः	एषेष्टका
२९८	६	इष्टका	इष्टका
३००	३	पष्टं	पष्टं
३०२	२	भवाति	भरति
११	४	जहीत	जिहीत
३०३	९	पष्टिः	पष्टि.
३०४	११	दधे	दधे
३११	४	ब्र लण	ब्रलण.
